

АРХЕОЛОГІЯ

27 * 1978

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНІ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

АРХЕОЛОГІЯ

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ
МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК

Засновано в 1971 р.

27

КІЇВ «НАУКОВА ДУМКА» 1978

У збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії археології, публіцистики та повідомлення про нові відкриття на території УРСР, критика, та бібліографію, матеріали про охорону пам'яток історії та культури.

Розрахований на археологів, істориків, співробітників музеїв, викладачів та студентів вузів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

I. I. Артеменко (відповідальний редактор), *B. D. Баран*,
C. M. Бібіков, *Ю. М. Захарук*, *P. O. Кашиковський*,
C. D. Крижицький, *M. P. Кучера*, *Є. В. Максимов* (заступник відповідального редактора), *H. C. Руденко* (відповідальний секретар), *O. L. Стешенко*, *O. I. Тереножкін*, *D. Я. Телегін*,
O. П. Черніш, *B. A. Шрамко*

Редакція історичної та археологічної літератури

Академия наук Украинской ССР
Институт археологии
Украинское общество охраны
памятников истории и культуры

АРХЕОЛОГИЯ

27

Республиканский межведомственный сборник

Основан в 1971 г.

(На украинском языке)

Друкується за постановою вченого ради
Інституту археології АН УРСР

Редактор *B. П. Лагодька*. Художній редактор *C. П. Квітка*. Технічний редактор *G. Р. Боднер*. Коректори *C. I. Кримець*, *H. O. Луцька*

Інформ. бланк № 1808

Здано до набору 03.03.78. Підп. до друку 14.07.78. БФ 01269. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 9,45. Обл.-вид. арк. 9,89. Тираж 1000 пр. Зам. 8-380. Ціна 1 крб. 20 коп.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, вул. Репіна, 3.

Київська книжкова друкарня наукової книги Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, 252004, Київ-4, Репіна, 4.

A *10602-430*
M221(04)-78 99—78

© Видавництво «Наукова думка», 1978

О. П. ЧЕРНИШ

**Наслідки
стратиграфічного вивчення
палеолітичних пам'яток Прикарпаття**

Багатошарові стоянки мають винятково важливе значення для всебічного вивчення розвитку суспільства на його найдавніших етапах, для вирішення ряду проблем історії господарства, культури і соціального ладу стародавнього населення. На матеріалах багатошарових стоянок кам'яного віку, враховуючи, зокрема, стратиграфічні дані, можна доказано вивчити як особливості конкретного процесу історичного розвитку давніх суспільств в окремих районах, так і його загальні закономірності.

Слід відзначити, що не всі багатошарові стоянки є рівноцінними за своїм значенням. Одні з них існували протягом тривалого часу, а хронологічні рамки інших вужчі. Ряд пам'яток має більше залишків давніх поселень, решта — менше; деякі з них дають повноцінні різноманітні культурні комплекси, в інших вони більш обмежені. Щодо геологічних умов залягання, то частина стоянок характеризується чіткими стратиграфічними даними, а частина — менш виразними. Особливу цінність мають ті, що являють собою еталонні пам'ятки для вивчення культури цілих районів.

Визначальна роль належить багатошаровим стоянкам у висвітленні історії первіснообщинного ладу, зокрема господарства й культури населення палеолітичного та мезолітичного часу. На території Радянського Союзу вже досліджено велику кількість стоянок і місцезнаходжень цього часу. Частина їх — це стоянки відкритого типу, інші є пам'ятками печерного характеру. В СРСР переважають перші, а другі відомі лише в гірських місцевостях. Ці стоянки в різних районах концентруються переважно групами і здебільшого поблизу великих річок та їх приток, тобто в умовах, найсприятливіших для проживання людини кам'яного віку. До них належать, наприклад, деснянська група стоянок, дніпрянська, костенківсько-борщівська, кримська, кавказька та ін. Численність їх пояснюється країшим станом вивчення цих районів, а також тим, що вони були густо заселеними в давнину.

Радянські дослідники добре вивчили більшість стоянок доби палеоліту. Одним з опірних районів на території СРСР для досліджень у цій галузі є Костенківсько-Борщівський район, де зосереджена група важливих для науки стоянок, у тому числі багатошарових. Тут протягом багатьох років вели роботи відомі археологи — П. П. Єфименко, С. М. Зам'янін, П. Й. Борисковський, О. М. Рогачов та ін. Здобуті ними цінні матеріали висвітлюють багато питань історії палеолітичного населення даного району і всієї Східної Європи. Вони важливі також для розробки проблем геологічного датування палеоліту в СРСР, хронології пізньопалеолітичного часу, проблеми житлобудування в цей період тощо¹. Саме на пам'ятках Костенківсько-Борщівського району було розроблено радянську методику досліджень палеоліту.

¹ Єфименко П. П. Первобытное общество. К., 1953; Єфименко П. П. Костенки I. М.—Л., 1958; Замятнин С. М. Раскопки у с. Гагарино.— В кн.: Палеолит СССР. М.—Л., 1935. (ИГАИМК, вып. 118); Борисковский П. И. Очерки по палеолиту бассейна Днепра.

Вивчення костенківсько-борщівської групи стоянок, зокрема багатошарових, стало основою для концепції О. М. Рогачова про існування на цій території костенківсько-стрілецької, костенківсько-тельмановської і костенківсько-авдіївської культур.

Другим районом Європейської частини СРСР, не менш перспективним для дослідження розвитку культур доби палеоліту і мезоліту, є Подністров'я, де період існування багатошарових пам'яток значно більший порівняно з костенківсько-борщівським.

Найчисленнішою в країні за кількістю відомих палеолітичних і мезолітичних пам'яток є дністровська група. Досить зазначити, що тут налічується близько 600 стоянок і місцезнаходжень, багато з яких досліджено шляхом розкопок на значній площі (серед них і багатошарові стоянки). Розкопки в цьому районі велись понад 25 років Дністриянською палеолітичною експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом автора².

Наведемо основні відомості про палеолітичні поселення на території Подністров'я, серед яких трапилися багатошарові, що дали цінні стратиграфічні матеріали. Особливий інтерес становить стоянка Молодове V, яка вивчалась 11 років. Вона розміщена у відкладах другої надзаплавної тераси Дністра поблизу с. Молодове Сокирянського району Чернівецької області. Під час проведення в 1951, 1953—1958, 1960—1962, 1964 рр. археологічних розкопок виявлено залишки 20 різночасних поселень — від періоду мусте до початку мезоліту. Культурні шари залягали в підгрунті Б, лесоподібних делювіальних суглинках, горизонтах викопних ґрунтів та прошарках оглеення. Стоянка Молодове V дає можливість простежити розвиток культури протягом понад 30 000 років. Як і всі інші, вона вивчалась спільно з геологами. З 20 поселень 12 мають визначення абсолютноного віку за радіовуглецевим методом. Серед матеріалів стоянки є унікальні вироби доби палеоліту. Молодове V — перша в СРСР багатошарова палеолітична пам'ятка, де була отримана хронологічна шкала абсолютнох дат, що охоплює значний проміжок часу³. У 1969—1972 рр. Дністриянська палеолітична експедиція досліджувала стоянку Кормань IV, яка простежена у відкладах другої надзаплавної тераси поблизу с. Кормань Сокирянського району Чернівецької області. Відкрито і вивчено залишки 15 поселень різного часу, що також належать до періоду від мусте по мезоліт. Виявлені на глибині від 1 до 14 м від поверхні ґрунту залягали у підгрунті Б, лесоподібних суглинках та прошарках викопних ґрунтів, яких тут просте-

на.— МИА, 1968, № 121; Рогачев А. Н. Костенки IV — поселение древнего каменного века на Дону.— МИА, 1945, № 45; Рогачев А. Н. Многослойные стоянки Костенковско-Борщевского района на Дону и проблема развития культуры в эпоху верхнего палеолита на русской равнине.— МИА, 1967, № 59.

² Черниш О. П. Основні підсумки досліджень палеоліту Подністров'я.— УІЖ, 1968, № 11; Черниш А. П. Поздний палеоліт Среднего Приднестровья.— Тр. КИЧПЕ, 1959, вып. 15; Черниш А. П. Ранний и средний палеоліт Приднестровья. М., 1965; Черниш А. П. Об абсолютном возрасте палеолитических стоянок Приднестровья.— В кн.: Стратиграфия и периодизация палеолита Восточной Европы. М., 1965; Иванова И. К. Геология и фауна палеолита и неолита Днестра.— VI конгресс ИНКВА. Докл. сов. геологов. М., 1961; Иванова И. К. Геоморфология и палеогеография Приднестровья в палеолите.— В кн.: Природа и развитие первобытного общества. М., 1969; Иванова И. К. Геологические условия нахождения палеолитических стоянок Среднего Приднестровья.— Тр. КИЧПЕ, 1959, вып. 15.

³ Черниш О. П. Палеолітична стоянка Молодове V. К., 1961; Иванова И. К. Геологический возраст ископаемого человека. М., 1965; Иванова И. К., Chernish A. P. The Paleolithic site of Moldova V. on the middle Dnester (USSR).— In: Quaternaria. Roma, 1965, 7; Алексеев В. А. Сцинтиляционный вариант радиоуглеродного метода и его применение для датировки. Автореф. канд. дис. М., 1966; Чердынцев В. В. Абсолютная геохронология палеолита.— Палеолит и неолит СССР, 1971, вып. 6; Арсен'ев Х. А., Громова Л. И., Полевая И. А., Руднев Ю. П. Данные радиоуглеродной лаборатории Всесоюзного научно-исследовательского геологического института (ВСЕГЛИ).— БКИЧПЕ, 1972, вып. 38.

жено кілька. Декілька поселень стоянки за радіовуглецевим методом визначені абсолютноним часом⁴.

В результаті багаторічних досліджень (1955—1963 рр.) на стоянці Молодове I виявлено вісім поселень: часу мустеє, доби пізнього палеоліту та мезолітичного часу. Культурні шари зафіксовано в підгрунті Б, лесоподібних суглинках та горизонтах оглеення. Стоянка знайдена у відкладах другої надзаплавної тераси Дністра. Вона стала широко відомою після відкриття тут в 1959 р. найдавніших у світі житлових споруд з кісток мамонтів (4-й шар мустеє), які за радіовуглецевим методом датуються абсолютноним часом⁵.

Дністрянська археологічна експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР у 1966—1968 рр. дослідила на правому березі Дністра поблизу с. Оселівка Кельменецького району Чернівецької області багатошарову стоянку Оселівка I, розміщену на мисоподібному схилі третьої тераси. Тут, у підгрунті Б, лесоподібних суглинках і викопних ґрунтах було виявлено залишки трьох пізньопалеолітичних поселень та одного мезолітичного. Цікавою знахідкою є крем'яні наконечники дротиків з солютрейською технікою обробки⁶, що трапились у другому і третьому шарах.

У 1965 р. на правому березі Дністра неподалік від с. Атаки Кельменецького району у відкладах другої надзаплавної тераси досліджено стоянку Атаки I. Чотири пізньопалеолітичні поселення розкопано в лесоподібних відкладах, два з них за радіовуглецевим методом визначені абсолютноним часом⁷.

Протягом чотирьох років (1949—1951, 1953) Дністрянська експедиція вела широкі розкопки на стоянці Бабин I, розташованій на п'ятій терасі правого берега Дністра на околиці с. Бабин того ж району. Три різночасні поселення доби пізнього палеоліту виявлено у викопному ґрунті, суглинках та глинистих відкладах⁸.

Багатошарова стоянка Вороновиця I досліджувалась в 1951—1953 рр. поблизу с. Вороновиця Кельменецького району. У відкладах четвертої тераси Дністра в лесоподібних суглинках та викопному ґрунті було відкрито два пізньопалеолітичні поселення з крем'яними виробами, кістками тварин, залишками постійного житла. У нижньому шарі знайдено уламок крем'яного наконечника з плоскою двобічною ретушшю⁹.

1966—1967 рр. розкопано стоянку Оселівка II, виявлену у відкладах 12-метрової тераси Дністра поблизу с. Оселівка Чернівецької області. Тут простежено сліди мезолітичного шару в підгрунті Б та залишки поселення початку пізнього палеоліту у викопному ґрунті¹⁰.

Крім багатошарових пам'яток, які дали цінні комплекси з крем'яними виробами, залишками фауни, виробами з кісток і рогу, залишками

⁴ Черныш А. П. Исследования в Кормане на Днестре.—АО 1969 г., М., 1970; Черныш А. П. Исследование многослойной стоянки Кормань IV в 1970 г.—Тез. докл., посвященных итогам полевых археол. исследований в СССР в 1970 г. (археол. секция). Тбилиси, 1971; Черныш А. П. Стоянка Кормань IV на Днестре.—АО 1971 г. М., 1972.

⁵ Черныш О. П. Верхний шар багатошаровой стоянки Молодове I.—Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 1964, вип. 5.; Черныш А. П. Ранний і середній палеоліт Приднестров'я. М., 1965.

⁶ Черныш А. П. Раскопки в Оселивке.—АО 1967 г. М., 1968; Черныш А. П. Исследование стоянки Оселивка I 1966—1968 гг.—КСИА АН СССР, 1971, вып. 126.

⁷ Черныш А. П. Палеолитическая стоянка Атаки I.—БКЧПЕ, 1968, вып. 35; Иванова И. К. Геологическое строение района палеолитической стоянки Атаки I в Среднем Приднестровье.—БКЧПЕ, 1968, № 35.

⁸ Черныш А. П. Палеолитическая стоянка Бабин I.—КСИИМК, 1963, вып. 49.

⁹ Черныш А. П. Палеолитическая стоянка Вороновица I.—КСИИМК, 1956, вып. 63.

¹⁰ Черныш О. П. Дослідження пам'яток кам'яного віку на Дністрі в 1967—1968 рр.—Матеріали третьої Подільської історико-краєзнавчої конф. Львів, 1970; Черныш А. П. Работы палеолитической экспедиции Ин-та общест. наук.—Археологические исследования на Украине в 1968 г., 1971, вып. 3.

ми вогнищ і житлових споруд, було також досліджено й одношарові стоянки. Серед них — мезолітична стоянка Атаки VI, виявлена у відкладах першої надзаплавної тераси Дністра (вивчалась в 1965 р.); Оселівка III, простежена у відкладах першої надзаплавної тераси (1968 р.); пізньомезолітична пам'ятка Фрумушіка I на території Молдавської РСР¹¹, яка досліджувалась в 1957 р. Всі ці розкопки, що проводились комплексно, за участю геологів та спеціалістів інших галузей, дали величезний фактичний матеріал для вирішення ряду проблем палеоліту та мезоліту. З 60 вивчених поселень 16 мають визначення абсолютноного часу за радіовуглецевим методом. Подністров'я — перший в СРСР район, де було встановлено абсолютний час палеолітичних стоянок за С¹⁴. Фауністичні залишки також визначались колагеновим методом, розробленим академіком І. Г. Підоплічком.

Крім Дністрянської експедиції, на Подністров'ї працювали й інші. В 1965—1967 рр. було досліджено багатошарову стоянку Стінка в Хотинському районі, але там не виявлено залишків фауни, а культурні шари збереглися в перевідкладеному стані¹². Кілька одношарових стоянок на території Молдавської РСР дослідили М. А. Кетрару (Рашків VII, Атаки II, Чутулешти I, Варварівка VII) та Г. В. Григор'єва (стоянка Йоржниця), проте геологічні умови залягання більшості з них ще не уточнені, на деяких не виявлено фауни¹³. Тому тут розглядаються матеріали багатошарових стоянок, досліджених Дністрянською археологічною експедицією.

Зібраний різноманітний фактичний матеріал, зокрема стратиграфічні даї, розкривають поступальний розвиток культури, рівень продуктивних сил суспільства доби палеоліту і мезоліту на території Прикарпаття. В культурі місцевого населення навколоишніх районів спостерігається багато спільніх рис, про що свідчить аналіз комплексів різноманітних виробів з кременю, кістки і рогу, а також умови їх залягання.

Багатошарові стоянки Подністров'я з їх стратиграфією мають важливе значення для розробки періодизації палеоліту і мезоліту цього району, для з'ясування проблем відносної хронології. Так, за допомогою стратиграфічного зіставлення нижньої частини розрізів багатошарових стоянок Молодове V, Кормань IV, Молодове I, розташованих у відкладах других надзаплавних терас Дністра, та на основі аналізу особливостей мустєрської техніки цих пам'яток, можна виділити в розвитку мустєрської культури даного району дві фази — корманську та моловодську, що водночас є і фаціями.

Зокрема, аналіз матеріалів 12-го шару стоянки Кормань IV дає підстави для висновку, що комплекс її виробів належить до так званих нефасетованих індустрій з низьким рівнем техніки леваллуа (індекс леваллуа — 11%, широкого фасетажу — 40%, тонкої підправки — 0%, індекс пластин — 3,4%). Моловодські поселення, порівняно з 12-м шаром стоянки Кормань IV, мають технічні показники, характерні для високого рівня розвитку техніки леваллуа: більшість пластин, серія нуклеусів для сколювання пластин, деякі типи знарядь пізньопалеолітичних форм у комплексах з цих виробів.

¹¹ Черныш А. П. Исследования в Оселивке на Днестре.—АО 1968 г. М., 1969; Черныш А. П. Работы палеолитической экспедиции Ин-та общест. наук.—Археолог. исследования на Украине в 1968 г. 1971, вып. 3; Черныш А. П. Хронологические группы мезолита Поднестровья.—СА, 1970, № 1; Черныш А. П. Некоторые итоги исследований палеолита Поднестровья (1946—1957).—Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской Республики. Кишинев, 1960.

¹² Анисюткин Н. К. Мустерьская стоянка Стінка на Среднем Днестре.—АЭС, 1969, вып. 11; Анисюткин Н. К. Мустье Пруто-Днестровского междуречья. Автореф. канд. дис. Л., 1971.

¹³ Григорьев Г. В. Новые позднепалеолитические памятники Северной Молдавии.—КСИА АН СССР, 1971, вып. 126; Кетрару Н. А. Исследования палеолита в Молдавии.—Изв. АН МССР. Сер. биол. и хим. наук. Кишинев, 1969, № 2.

Технічні показники комплексів молодовських стоянок такі. Для четвертого шару Молодове I: індекс леваллуа — 72,2%, широкого фасетування — 52,5%, тонкої підправки — 39,7%, індекс пластиці — 32,2%; для 11-го шару Молодове V відповідно: 37,4, 58,8, 42,7 та 17,1%¹⁴.

Наявність пам'яток з дещо відмінними ознаками техніки обробки підтверджує, що на Подніпров'ї, крім мустєрсько-левалуазького варіанта мустєрської культури, простежуються й інші (наприклад, варіант стоянки Стінка).

Стратиграфічні спостереження, аналіз матеріалів багатошарових поселень вказують на три етапи в розвитку пізньопалеолітичної і мезолітичної культури цього району — ранній, середній і пізній. Перший етап (ранній) відповідає оріньяко-солютрейсько-граветському часу, другий — мадленському, а третій (пізній) — мезолітичному. Вони відображають процес послідовного прогресивного розвитку економіки і культури давнього населення цієї території з привласнюючим типом господарства (мисливство, збиральництво). В межах цих етапів, у свою чергу, на підставі стратиграфічних даних, можна виділити три ступеня для першого етапу (1-й, 2-й, 3-й), а також три ступеня для другого. Третій етап (мезолітичний) має чотири фази розвитку: молодовську, оселівську, атакську і фрумушікську¹⁵.

Співставлення даних про геологічні умови залягання залишків різночасних поселень на Подністрів'ї, виявлених у відповідних відкладах на різних рівнях терас, комплексних аналізів різноманітних матеріалів, серій визначень абсолютноного часу ряду поселень за радіовуглецевим методом є основою для встановлення відносної і абсолютної хронології і уточнення геологічного датування палеолітичних і мезолітичних пам'яток¹⁶. Завдяки абсолютном датам можна уточнити геологічний час певних поселень та етапи розвитку палеоліту і мезоліту, враховуючи існуючі визначення абсолютноного часу підрозділів плейстоцену та голоцену.

На підставі геологічних умов залягання та абсолютнох дат мустєрські пам'ятки Прикарпаття можна віднести до Рісс-Вюрму, Вюрму I, Вюрму I—II; пам'ятки першого хронологічного ступеня пізнього палеоліту — до Вюрму II, а другого і третього — до Вюрму II—III і початку Вюрму III; стоянки середнього етапу пізнього палеоліту (IV—V, VI ступені) — до Вюрму III, дріасу I, Беллінгу, дріасу II, аллероду; молодовську фазу мезоліту — до дріасу III, оселівську і атакську — до пре boreалу і бореалу, а кінець мезоліту — фрумушікську фазу — до першої третини атлантичного періоду.

Геологічне датування палеоліту і мезоліту Подністров'я встановлено за матеріалами групи багатошарових стоянок, виявлених у відкладах других надзаплавних терас (Молодове I, V, Кормань IV, Атаки I). Дослідження останніх років дали можливість відкрити деякі пам'ятки початку ранньої пори пізнього палеоліту на низьких терасах (Оселівка II), що раніше не спостерігалось у цьому районі.

На багатошарових стоянках знайдено залишки фауни, які дають змогу не тільки скласти уявлення про кліматичні умови часу існування палеолітичної і мезолітичної людини (холодний лісостеп, потепління

¹⁴ В даному випадку ми використали підрахунки, зроблені Ю. Г. Колосовим для четвертого шару Молодове I і С. В. Смирновим для 11-го шару Молодове V. Див.: Колосов Ю. Г. Шайтан-Коба — мустєрська стоянка Криму. К., 1972, с. 132; Смирнов С. В. Палеоліт Дніпровського Надпоріжжя. К., 1973, с. 60.

¹⁵ Черніш А. П. Хронологические группы мезолита Поднестровья. — СА, 1970, № 1; Стародавнє населення Прикарпаття і волині. К., 1974, с. 72—73.

¹⁶ Москвитин А. И. По следам палеолита и погребенным почвам через Днестр в Чехословакию. — Тр. КИЧПЕ, 1961, вып. 18; Москвитин А. И. Сравнительный стратиграфический обзор разрезов плейстоцена Европейской части СССР, Польши и Чехословакии, содержащих следы пребывания палеолитического человека. — В кн.: Вопросы геологии антропогена. М., 1961; Иванова И. К. Геология и палеогеография стоянки Кормань IV на общем фоне геологической истории каменного века Среднего Приднестровья. — В кн.: Многослойная стоянка Кормань IV. М., 1977.

лише з кінця доби мезоліту), але й простежити процес зміни цих умов у даному районі. Комплекси виявленої фауни, стратиграфічно зафіксовані на основі різночасних поселень (мустьєрський комплекс тут включає 19 видів ссавців, а пізньопалеолітичний — 27), свідчать, що клімат змінювався в напрямі похолодіння. Значне потепління сталося наприкінці мезоліту за атлантичного періоду, коли з'явилася сучасна фауна.

Спостереження над складом фауни досліджених стоянок Прикарпаття свідчать про існування за мустьєрської доби **ранньомамонтового** фауністичного комплексу, який включає ранню форму мамонта та інші види тварин (північний олень, кінь тощо). **Пізньомамонтовий фауністичний комплекс** простежувався за раннього і середнього ступеня пізнього палеоліту, а **реніферний** характеризує кінець пізнього палеоліту та початок мезоліту без мамонта (коли переважав північний олень). Сучасна фауна засвідчена наприкінці мезоліту, коли північний олень на цій території вже відсутній¹⁷.

Матеріали багатошарових стоянок дають підстави також для розгляду проблеми зіставлення одночасних і різночасних пам'яток в геологічному плані з метою визначення стратиграфічних закономірностей в умовах залягання палеолітичних і мезолітичних пам'яток (щодо терас певного часу та відповідних відкладів цих терас) (рисунок). Як уже зазначалося, вивчені на Подністров'ї поселення були виявлені у різних відкладах: одні з них зафіксовано у викопних ґрунтах, зонах оглеення; інші — в суглинках, що розділяли викопні ґрунти, або в суглинках, які перекривали горизонти останніх; треті — в підґрунті Б.

Аналіз геологічних умов, врахування часу терас та порід, зіставлення цих спостережень, а також різночасних комплексів, виявленіх у відкладах різних терас, — все це дає підстави для висновків про певні стратиграфічні закономірності в заляганні пам'яток палеоліту і мезоліту на території радянського Прикарпаття.

Зокрема, встановлено, що мезолітичні поселення у даному районі зафіксовано у бурих суглинках (підґрунтя Б) та у найвищій частині лесоподібних суглинків різних терас, а пам'ятки мадленського часу (четверта, п'ята і шоста хронологічні групи пізнього палеоліту) — в основній частині лесоподібних суглинків доби Вюрм III, що покривають різні тераси Дністра. Поселення ранньої пори пізнього палеоліту простежуються у нижній частині лесоподібних суглинків (Вюрм III), у прошарках викопних ґрунтів паудорфського (брязького) інтерstadialу та суглинках, що їх розділяють (підтверджується це наявними датами абсолютноного часу відповідних пам'яток), а також у відкладах доби Вюрм II. Мустьєрські поселення засвідчено у викопних ґрунтах чи зонах оглеення і суглинках часу Вюрм I—II, Вюрм I і Picc-Вюрм. Роботи останніх років дали можливість вирішити питання про мустьєрський час палеолітичних пам'яток так званого брерупу.

Порівняння археологічних матеріалів і розрізів стоянок Подністров'я, розміщених на різних терасах, з подібними геологічними і археологічними пам'ятками інших районів свідчить, що вказані стратиграфічні закономірності не обмежуються тільки Подністров'ям. Вони властиві також пам'яткам інших районів, в першу чергу це стосується Центральної Європи (Чехословаччина, Угорщина, Австрія), тобто країн, територіально близьких до Подністров'я. Наведемо деякі паралелі.

Так, археологічні відповідники матеріалам третього хронологічного ступеня пізнього палеоліту простежуються на стоянках Нітра I, Дольні Вестоніце, які подібні за геологічними умовами залягання (низ

¹⁷ На території Північної Німеччини, наприклад, зникнення північного оленя зафіксовано в бореальний період. Див.: Gross N. Die Renttier—Jäger kulturen Ostprässens.—Prähist. Z., 1940, t. 30, 31.

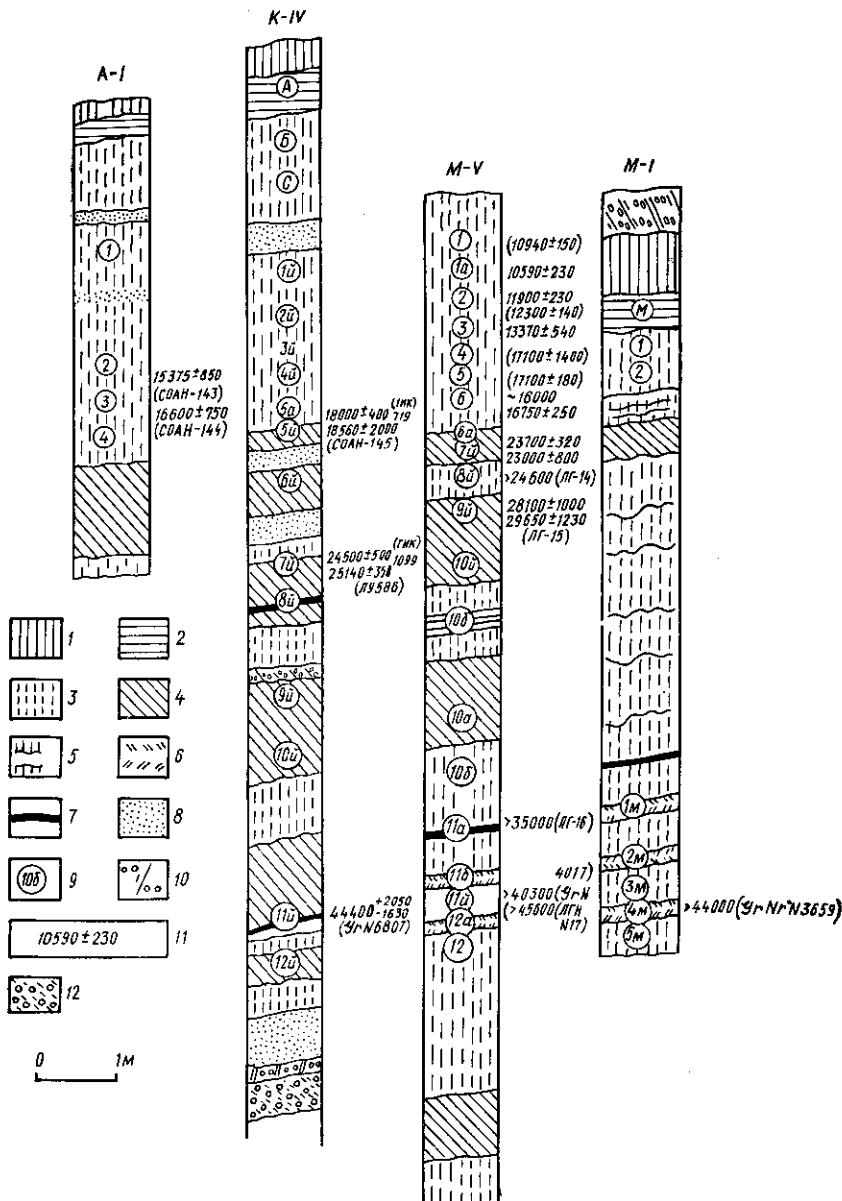

Рисунок. Схема стратиграфічного зіставлення розрізів досліджених багатошарових стоянок других надзаплавних терас Дністра. (Стоянки Кормань IV, Молодове V, Молодове I, Атаки I).

Умовні позначення: 1 — гумусний шар; 2 — бурій суглинок; 3 — лесоподібні суглиники; 4 — викопний ґрунт; 5 — перевідкладені товщі; 6 — горизонти оглеєння; 7 — сажисті прошарки; 8 — прошарки піску; 9 — культурні шари; 10 — щебінь; 11 — визначенням абсолютноого часу за C^{14} ; 12 — прошарок ріні (алювіальні відклади).

лесу Вюрму III, викопний ґрунт часу Вюрм II—III) та абсолютною датами до відповідних стоянок Подністров'я (VII шар Молодове V). Виявлена у відкладах викопного ґрунту паудорфського (брянського) інтерстадіалу стоянка Агсбах має абсолютною дату, близьку до зазначених пам'яток. Стоянки відкритого типу Майнц-Лінценберг, Кобленц-Метерніх теж мають схожі умови залягання, так само, як і Петржико-віце, Волчковіце, відповідні комплекси Пшедмосту (викопні ґрунти часу паудорфського інтерстадіалу).

Цікаво, що на ряді цих пам'яток у складі фауни, як і на Дністрі, переважає північний олень (наприклад, Майнц-Лінценберг). Це спостерігається і в пізніших пам'ятках, виявленіх у лесі Вюрму III (Сагвар) з абсолютними датами¹⁸, що відповідають пізнішим комплексам багатошарових стоянок Дністра. Аналогії більш раннім комплексам палеоліту Подністров'я простежуються серед таких пам'яток Центральної Європи, як Пшедмост (Вюрм II), Лянгсманесдорф (низ лесу Вюрм II), Віллендорф II (шари лесу доби Вюрм II). Дату, близьку до часу 9-го шару Молодове V ($28\ 100 \pm 1000$, $29\ 650 \pm 1230$), має стоянка Угорщини Бодрогкерештюр (28 700), яка також відкрита в нижній частині відкладів паудорфського (брянського) інтерстадіалу. В основі лесу Вюрм III залягала стоянка Павлов, подібна за своїми даними до шару ба стоянки Кормань IV, який був простежений в основі лесоподібних порід того ж часу¹⁹.

Наведені приклади, число яких можна збільшити, свідчать, що простежені на Подністров'ї стратиграфічні закономірності відображають спільне для значної території явище в розвитку палеолітичної культури. В даному випадку ми звертали увагу на пам'ятки відкритого типу, подібні до дністрянських багатошарових стоянок. Відкриття згаданих закономірностей полегшує пошуки пам'яток певних періодів у відповідних відкладах різних терас, що є дуже важливим при проведенні археологічних розвідок.

Дослідження багатошарових стоянок Подністров'я дають можливість зробити важливі висновки щодо походження пізнього палеоліту і виникнення пізньопалеолітичної культури з мустьєрської основи у даному районі, а також визначення конкретних рис початкової фазі цієї доби.

Відомо, що проблема переходу від мустьє до пізнього палеоліту, як і встановлення особливостей пізньопалеолітичної культури на початкових етапах на нашій території, ще недостатньо висвітлена. Багатошарових пам'яток з серією нашарувань відповідних комплексів виявлено дуже мало на стоянках відкритого типу, а на території Європи в цей час відомі переважно стоянки пічного типу.

Остаточно ще не з'ясовано, чи простежуються серед матеріалів пічних пам'яток риси культури, властиві поселенням відкритого типу на початку пізнього палеоліту; чи закономірності процесу переходу від мустьє до пізнього палеоліту є спільними для всієї території Європи, а чи лише для локальних районів, де виявлено ці пам'ятки. На думку деяких зарубіжних вчених Європи, пізній палеоліт є культурою племен, що прийшли з інших територій, а не культурою місцевого населення, що розвинулась на мустьєрській основі.

Певну відповідь на це питання дають досліджені багатошарові стоянки Молодове V, Кормань IV, Молодове I — пам'ятки відкритого типу, де були залишки поселень як мустьєрського часу, так і пізньопалеолітичного, а крім того, й культурні шари, які можна вважати за перехідні між цими періодами. Якщо в 12-му шарі стоянки Кормань IV виявлено раннє мустьє без ознак майбутньої пізньопалеолітичної технології, то на стоянці Молодове I зафіксовано пізньомустьєрські поселення шарів I—IV (найбагатше з кількома десятками тисяч виробів) і п'я-

¹⁸ Klima B. Ubersicht über die Jungsten paläolithischen Forschungen in Mahren.—Quartär, 1957, Bb. 9; Felgenhauer F. Aggsbach, ein Fundplatz des späten Paläolithikum in Niederösterreich.—MPKÖAW, 1951, Bd. 5, Wein; Barta J. Slovensko v starosej astrednej dobe kamennej. Bratislava, 1965; Hahn J. Gravettien—Freilandstationen Rheinland, Mainz—Linsenberg, Koblenze—Metternich und Rhens, Sonderdruck aus Boaner, Jahrb. Bonn, 1969.

¹⁹ Felgenhauer F. Willendorf in der Wachau, Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Bd. 8, 9, Wien, 1956—1959; Gabori M. Regionale verbreitung paläolithischer kulturen Ungarns.—Acta arch. Acad. Sci. Hung., 1969, 21. Budapest.

тий шар з високим рівнем розвитку леваллуа і рисами майбутньої пізньопалеолітичної техніки. Про останнє свідчать знахідки одноплощинних і двоплощинних нуклеусів, з яких можна було сколювати пластини, а також значний процент пластин у комплексах і наявність ряду пізньопалеолітичних типів знарядь. Подібні риси простежено і на стоянці Молодове V серед матеріалів шарів 12, 12а, 11 (найбагатший тут мустєрський шар), 11б і 11а.

Восьмий шар стоянки Кормань IV у складі інвентаря сполучав риси мустєрські й пізньопалеолітичні.

На стоянці Молодове V залишки поселень шарів 10в, 10а, 10б мали як мустєрські, так і пізньопалеолітичні ознаки. Ці матеріали належать до так званого постмустє, за виразом А. Леруа-Гурана, чи до фінального мустє (за Г. Мовіусом), що передує на території Франції комплексам з оріньяком типу Шательперрон²⁰.

Дуже цікавими в цьому плані є поселення шарів 6 і 7 багатошарової стоянки Кормань IV. Серед комплексу виробів цих поселень, які датуються оріньяксським часом, простежено риси мустєрської техніки (наприклад, відщепи з підправленими краями ударних площин, окремі нуклеуси мустєрських типів і знаряддя). Переїждала, проте, пізньопалеолітична техніка обробки кременю. У вищих шарах (5—5а) цієї стоянки, що також належать до ранньої пори пізнього палеоліту, але до пізнішого часу, також відзначено прояви мустє (деякі нуклеуси, відщепи зі слідами підправки країв давніх площин, окремі знаряддя мустєрських типів). Вони повністю зникають у поселеннях верхніх шарів (4, 3, 2), що датуються мадленською добою — 4, 5 і 6-м ступенями пізнього палеоліту Подністров'я²¹.

Риси мустєрської техніки простежуються і на інших поселеннях багатошарових пам'яток цього району, які датуються ранньою порою пізнього палеоліту (нижчі пізньопалеолітичні шари стоянок Молодове V, Вороновиця I, нижній і середній шари стоянки Бабин I). На поселеннях, що належать до мадленського часу і стратиграфічно перекривають поселення ранньої пори пізнього палеоліту, прояви мустєрської техніки вже відсутні.

Наведені факти стратиграфічно зафіксовано численними матеріалами серії досліджених на великій площі багатошарових стоянок Подністров'я, з яких понад 25 поселень проаналізовано типологічно на основі статистичного методу. На нашу думку, це дає певні підстави для висновків про генетичний зв'язок пізньопалеолітичної культури в даному районі з мустєрською культурою, що дуже важливо для вирішення проблеми походження пізнього палеоліту і характеристики процесу становлення пізньопалеолітичної культури.

Ряд розглянутих питань ще потребують дальшої розробки, не всі з досліджених поселень багатошарових стоянок дали численні комплекси матеріалів, але все ж, на нашу думку, результати цих досліджень, передусім стратиграфічні дані, мають значення не тільки для Подністров'я. Вони важливі також для розуміння розвитку палеолітичної і мезолітичної культури значної частини Східної і Центральної Європи, і в першу чергу для сусідніх з Прикарпаттям районів. Це стосується, зокрема, стратиграфічних закономірностей, простежених на багатошарових стоянках Прикарпаття, серед яких є пам'ятки еталонного значення.

²⁰ Movius H. The Chatelperronian in French Archaeology the Evidence of Arcy-sur-Cure.—Antiquity, 28. Cambridge, 1969; A. et A. Leroio-Gourhan.—Chronologie des Grottes D. Arcy-sur-Cure (Yonne).—Callia Prehistoie, 1965, t. 7. 7, Paris.

²¹ Черніцький А. П. Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV и ее место в палеолите.—В кн.: Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV. М., 1977.

**Результаты
стратиграфического изучения
палеолитических памятников
Прикарпатья**

Резюме

На территории Прикарпатья в настоящее время известно около 600 стоянок и местонахождений. Во времена многолетних стационарных исследований в этом районе, осуществлявшихся Днестровской палеолитической экспедицией Института общественных наук АН УССР, была изучена серия многослойных стоянок, расположенных на различных террасах Днестра. К ним принадлежат Бабин I (три слоя), Вороновица I (два слоя), Осельник I (четыре слоя), Молодова V (двадцать разновременных поселений), Молодова I (восемь слоев), Кормань IV (пятнадцать разновременных поселений), Атаки I (пять слоев), Осельник II (два слоя). Многие стоянки имеют определения абсолютного времени по радиоуглеродному методу, а Молодова V — целую шкалу радиоуглеродных дат. Многослойные памятники позволяют стратиграфически проследить развитие хозяйства и культуры древнего населения этой территории.

Изучение остатков разновременных поселений на исследованных стоянках и геологических условий их залегания, сопоставление разрезов многослойных памятников, наличие абсолютных дат на 16 поселениях, — все это способствовало разработке проблемы хронологии палеолита и мезолита данного района. На этой основе удалось проследить закономерности в геологических условиях залегания разновременных памятников, получить данные для геологической датировки разновременных поселений палеолитического и мезолитического времени, определить последовательные фаунистические комплексы, отражающие характер изменения природной среды. Кроме того, установлена генетическая связь мезолита Поднестровья с позднепалеолитической культурой, а позднего палеолита — с мустьерской. Рассмотренные здесь вопросы имеют значение не только для истории древнего населения Прикарпатья, но и для соседних районов.

О. І. ТЕРЕНОЖКІН

Кіммерійські стели

Півстоліття тому в Білогрудівському лісі поблизу с. Піковці Уманського району Черкаської області було виявлено зольники раніше невідомої культури, яка увійшла в науку під назвою білогрудівської і була датована кінцем епохи бронзи. Тоді ж знайдено кілька кам'яних антропоморфних стел, помилково пов'язаних з білогрудівськими передскіфськими пам'ятками. Протягом багатьох років деякі дослідники вважали їх кіммерійськими. Цьому сприяло те, що подібні стели виявилися поширеними в Північному Причорномор'ї, Криму, Подніпров'ї та західніше аж до Румунії, тобто на землях, де, за повідомленнями античних письменників, до приходу скіфів жили кіммерійці.

Як відомо, найдалі у спробі науково витлумачити стели цього кола пішов В. М. Даниленко. Він використав їх як головне джерело для висвітлення культури, соціально-економічного ладу і військової організації кіммерійців найпізнішого передскіфського періоду, часу Гомера та їх походів у країни Переднього Сходу, взагалі рубежу від II до I тисячоліття до н. е. В. М. Даниленко у своїй статті детально не проаналізував відомі у той час стели, не уточнив їх вік і в сукупності приписав ці пам'ятки кіммерійцям останнього періоду.

Незаперечний факт знахідки Г. Л. Скадовським у кургані № 52 поблизу с. Білозерка таких стел у давньоіамському похованні В. М. Даниленко не взяв до уваги, повідомивши, що вони можуть належати до незвірянинно пізнішого часу. Свої висновки він зробив на основі аналізу стели з с. Наташівка Дніпропетровської області. Ця високохудожня пам'ятка, на якій зображені бойову сокиру, булаву та лук, інтерпретована ним як фігура воїна, відомого для «тих форм піхотної та колісничої військової організації», що були притаманні узбережжям півден-

них морів Європи. Носії подібної військової організації кіммерійців, як зазначає В. М. Даниленко, не могли не бути учасниками героїчного періоду Північно-Східного Середземномор'я і Північного Причорномор'я, відгомін якого доходив до Малої Азії та Ассирії, бо Кіммерія в результаті господарської та соціальної зрілості стала помітною політичною силою в міжнародних відносинах¹.

На випадку неправильної в історичному відношенні інтерпретації енеолітичних стел можна було б не зупинятися, бо він є, по суті, майже забутим історіографічним курйозом. Ми про нього пагадуємо тут у зв'язку з тим, що й досі деякі археологи продовжують робити далекоссяжні висновки, групуючись на подібних фактах. Виявляючи енеолітичні стели на тому чи іншому місці, навіть на розвіяніх дюнах, пагорбах, вони оголошують їх комплексними і визначальними при характеристиці тих чи інших культур. Хибні у своїй основі такого роду побудови, на жаль, надовго зберігаються в науці.

Міркування про кіммерійців останнього періоду, які висловив В. М. Даниленко у 1951 р. на основі наталівської і подібних до неї стел, відпали відразу, бо в тому ж році під час розкопок курганів у долині р. Молочної ми знайшли аналогічну стелу, що являла собою перекриття над давньоюмою могилою. Це ще раз, як і згадане вище відкриття Скадовського, підтвердило, що всі стели мають досить давній вік, сягаючи енеоліту, а, можливо, і більш ранньої епохи². Численні нові знахідки подібних стел в степових курганах остаточно вирішили питання про їх давність, що не дає підстав пов'язувати ці пам'ятки з епохою «історичних» кіммерійців:

Виділення справжніх статуй кіммерійців стало можливим зовсім недавно, лише після того як вдалося точно визначити особливості кіммерійської культури кінця бронзового і початку залізного віків на основі пам'яток чорногорівського та новочеркаського типів. Головним було точне відтворення вигляду кіммерійських мечів та кинджалів, що мали клинки з хрестоподібними руків'ями. Перші асоціації такого роду виникли у нас у зв'язку із знахідками стел поблизу Новомордово на Волзі в Татарській АРСР, опублікованими А. Х. Халіковим у 1963 р. Вони мають вигляд широких, заокруглених зверху, на місці голови, плит, де зображені у рельєфі кіммерійські мечі або кинджали, бойові сокири та циліндричні молотки, поряд з якими є і знаряддя найдавніших анан'їнських форм (рис. 1, 1)³.

Дещо пізніше виявлено і власне кіммерійські стели. У 1970 р. на вершині великого кургану під назвою Птичата Могила, поблизу с. Бєлоградець у Варненському окрузі на півночі Болгарії знайдено стелу (рис. 2), що має вигляд овального у розрізі стовпа з деталями, позначеними на ній різьбленим. В багатьох відношеннях ця стела є новою для Причорномор'я. Вона не має голови. Г. Тончева, публікуючи її, зазначила навіть, що голова у неї відламана. У верхній частині зображено намисто, що складається з великих видовжених намистин. Спереду та по спині проходять вертикальні надрізи, якими позначені одяг, а пояс являє собою широку стрічку з частих горизонтальних ліній; на ній є пряжка великих розмірів, схожа на метелика. Біля поясу спереду зображені в горизонтальному напрямі кіммерійський кинжал з коротким прямим перехресям, на лівому боці — лук в гориті, з-за якого в сторону спини йде у вигляді прямокутника складне плетиво (це, очевидно, дорожня сумка), а на правому боці до пояса підвішено точильний брускі у футлярі⁴.

¹ Даниленко В. М. До кіммерійської проблеми.—Археологія, 1951, т. 5, с. 218—225.

² Теренозжкін О. І. Кургани в долині р. Молочної.— АП, 1960, т. 8, с. 7.

³ Халіков А. Х. Стелы с изображениями оружия раннего железного века.— СА, 1963, № 3, с. 180, рис. 1, 5—7.

⁴ Тончева Г. Два надгробных монументальных памятника фракийским вождям.— Thracia, Софія, 1972, I, с. 109—110, рис. 5—7.

Серед стел, які Г. Тончева зіставляє з белоградецькою, близькою до неї є пам'ятка з Діногетії-Гарван в Добруджі (рис. 1, 2). Вона має вигляд овального в розрізі стовпа, на якому зображені в одну лінію пояса, а нижче місця не позначені голови — дві низки намиста з видовжених намистин⁵.

Під час розкопок кургану Птичата Могила, проведених у 1972—1974 рр. Г. Тончевою, на його вершині було виявлено кам'яну вимост-

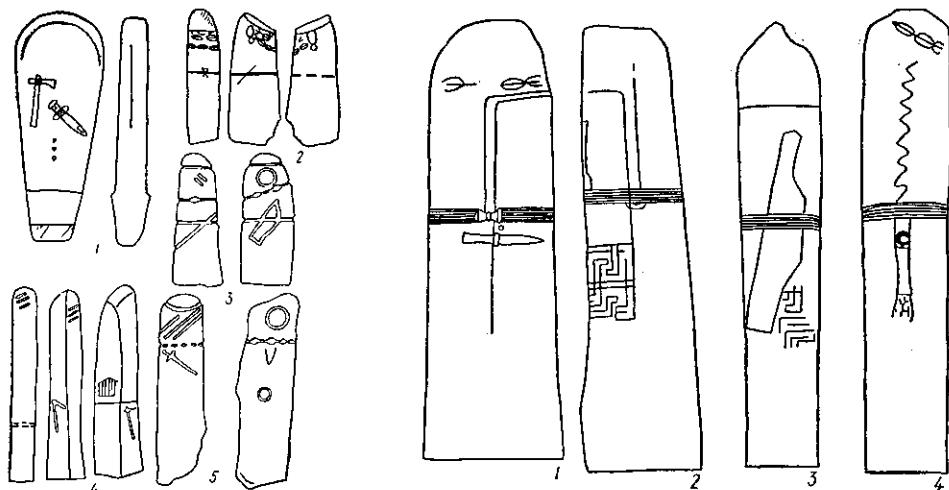

Рис. 1. Передскіфські східноевропейські і карасукські стели:

1 — Новомордово, Татарська АРСР (за Н. Л. Членовою); 2 — Діногетія-Гарван в Добруджі, Румунія (за Г. Барнея); 3 — Гумарово Оренбурзької області (за С. А. Поповим); 4 — Ююк-Тарлаг, Тува (за Н. Л. Членовою); 5 — Сосновка, Тува (за Н. Л. Членовою).

Рис. 2. Кіммерійська стела з кургану поблизу с. Белоградець Варненського округу в Болгарії (за Г. С. Тончевою):

1 — вигляд спереду; 2 — вигляд ззаду; 3 — вигляд зліва; 4 — вигляд справа.

ку, де спочатку стояла стела; тут відкрито велику прямокутну впускну гробницю із залишками напівспаленого дерев'яного склепу. В ньому містилося поховання чоловіка, кістяк якого лежав витягнуто, головою на захід. Серед заупокійних приношень були такі знахідки: суцільно-залізний кинджал кіммерійського типу (рис. 3) з перехрестям у вигляді опущених донизу загострених трикутників, прикрашений золотою інкрустацією (жилка по клинку та три нарізки на середній частині перехрестя); золота оббивка піхов кинджала, по-кіммерійськи орнаментована чотирипелюстковими розетками і гніздами з бурштиновими вічками; різноманітні золоті пластинки та дротини, що походять, можливо, від портупейного поясу; 108 бронзових втульчастих вістер стріл, переважно раннього жаботинського типу, серед яких є кілька екземплярів з малою ромбічною головкою та вузькою втулкою, подібних до новочеркаських; кілька фракійських корчаг з виступами на плічках та упорами в нижній частині.

Г. Тончева вважає, що відкрите нею поховання в кургані поблизу с. Белоградець і стела, яка його супроводила, є фракійськими, лише описаний кинджал визнано за кіммерійський і вірно зіставлено з кінжалами з Високої Могили на Запоріжжі та с. Березки в Молдавії⁶.

Однак, на нашу думку, це поховання та пов'язана з ним стела, найімовірніше, можуть бути названі пізньокіммерійськими. Обряд по-

⁵ Тончева Г. Два надгробных монументальных памятника фракийским вождям, с. 113, рис. 86.

⁶ Тончева Г. За ранното тракийско ювелирно изкуство.— Изкуство, 1974, № 4, с. 26—28.

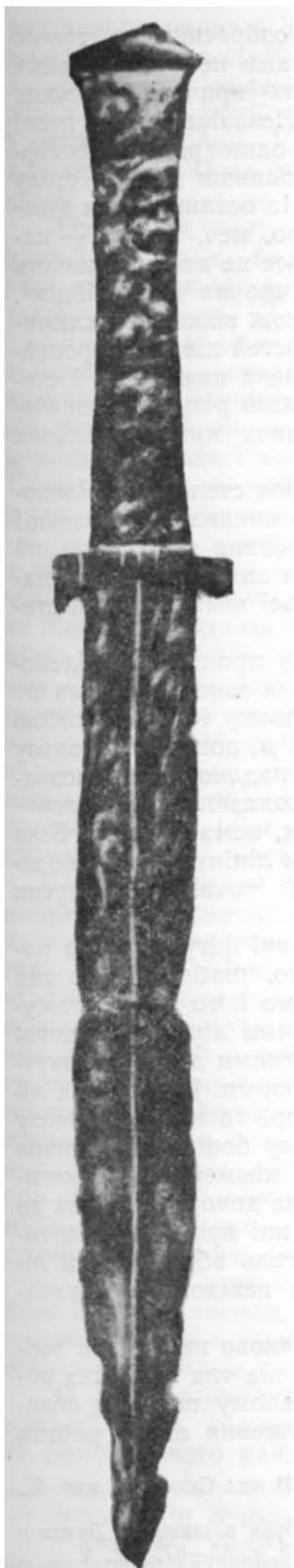

Рис. 3. Кинджал з кургану поблизу с. Бело-градець.

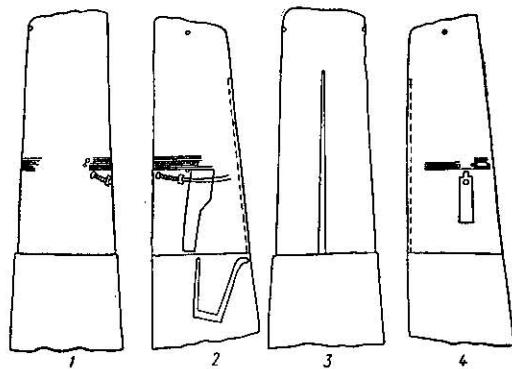

Рис. 4. Кіммерійська стела з Ольвії (Одеський археологічний музей):

1 — вигляд спереду; 2 — вигляд зліва; 3 — вигляд ззаду; 4 — вигляд справа.

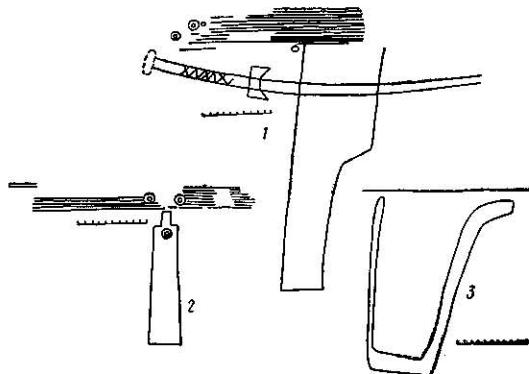

Рис. 5. Деталі зображень на стелі з Ольвії:
1 — меч і горит біля пояса; 2 — точильний брусков; 3 — «футляр» нижче горита.

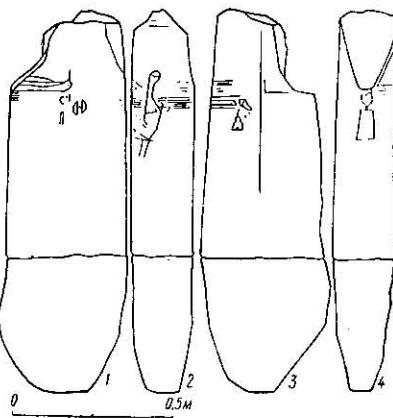

Рис. 6. Кіммерійська стела з кургану Царева Могила поблизу м. Кривий Ріг:

1 — вигляд спереду; 2 — вигляд зліва; 3 — вигляд ззаду; 4 — вигляд справа.

ховання, влаштування гробниці, типи предметів озброєння, а також декорування золотої обшивки піхов за своїми рисами не мають ніяких принципових відмінностей від пам'яток степових причорноморських кіммерійців останнього передскіфського періоду. Незважаючи на певні особливості, ми поставили стелу з Белоградця в один ряд з доскіфськими стелами з Новомордово у Волго-Кам'ї, додавши до них стелу з с. Гумарово в Оренбурзькій області (рис. 1, 3). На останній біля вузького пояса позначено колчан з луком та, можливо, меч, а вгорі — намисто з овальних намистин, коло і дві косі лінії. Все це дає можливість думати, що стела з Белоградця є пам'яткою степових кіммерійців⁷. Велику увагу приділила їй Н. Л. Членова, яка також впевнено включила цю знахідку до кола кіммерійських старожитностей півдня Європейської частини СРСР. Як безумовно кіммерійську вона визначила й стелу з Діногетії-Гарван в Добруджі (рис. 1, 2), на якій різьбою позначений вузький пояс, а вгорі — намисто у вигляді двох низок овальних намистин.

Свій висновок про кіммерійську належність обох стел Н. Л. Членова підтвердила тим, що подібну до них пам'ятку виявила у колекції Одеського археологічного музею, де вона зареєстрована як причальний стовп з Ольвійської пристані⁸. Важко переоцінити значення цього відкриття, яким вперше засвідчено знахідку справжньої кіммерійської стели в центрі колишньої землі кіммерійців.

На жаль, в описі та малюнку стели з Ольвії у праці Н. Л. Членової вкралися істотні погрішності⁹, в зв'язку з чим ми заново вивчили цю цінну пам'ятку*. Виготовлена вона з сірого пісковику і являє собою овальний у розрізі стовп (рис. 4), висота якого 1,3 м, поперечник внизу 41—44 см, вгорі 26—36 см. Нижній частині каменя надано вигляд позначеного в рельєфі п'єдесталу. Всі деталі на стелі показано вирізьбленими жолобками. У цієї стели, як і у вищеописаних, немає голови. Біля широкого, модельованого частими горизонтальними лініями поясу, подекуди дуже потертого, зображені меч, горит та точильний брускок (рис. 5).

Меч, руків'я якого містилося в передній частині фігури, різко повернутий вліво і проходить майже горизонтально, шаблеподібно під поясом. Навершя меча настільки потерте, що форма його не простежується. Руків'я вузьке, довге, з косими перехрещеними лініями вздовж нього. Перехрестя чітко позначено гострими, опущеними донизу трикутниками. Вузькому клинку надано шаблеподібної форми. Горит — на лівому боці, без лука, він має вигляд широкого вгорі та вузького внизу футляра. Точильний брускок, підвішений на правому боці, дуже точно відтворює чудові бруски, що трапляються часто в кіммерійських могилах. Циркульні кола на поясі зображені отвори, за допомогою яких до нього кріпилися різні предмети озброєння. На спині проходить вертикальний жолобок, що позначає, мабуть, якусь деталь відбрання. На лівому боці стели, нижче горита, є обриси футляра невідомого призначення.

Описуючи стелу з Ольвії, Н. Л. Членова помилково визначила зображеній на ній меч як двобічну сокиру. Звичайно, від тих чи інших помилок не гарантований жоден дослідник, але в даному випадку невіправданим є те, що на основі помилкового припущення автор робить

⁷ Тереножкин А. И. Кіммерийские мечи и кинджалы.— В кн.: Скифский мир. К., 1975, с. 19, рис. 15; 16.

⁸ Членова Н. Л. О связях северо-западного Причерноморья и Нижнего Дуная с востоком в кіммерийскую эпоху.— *Studia thracia*, Софія, 1975, с. 86—87, рис. V.

⁹ Тереножкин А. И. Кіммерийцы. К., 1976, с. 120.

* Зарисовки та обміри стели з Одеського музею (інв. № 50 798) виконав на прохання автора А. С. Островерхов у 1976 р. Вперше стелу зареєстровано в рукописному каталогі музею, складеному у 1907 р. Е. Р. Штерном (№ 297). Опис супроводжувався написом: «Гранітний стовп, що служив причалом для суден в Ольвії».

ряд далекосяжних в історичному плані зіставлень та спостережень, які можуть лише дезорієнтувати. Так, вона пише: «Поверх горита зображене зброю типу подвійної сокири. Подвійні сокири та близька до них зброя в такий пізній час відомі. Вони зображені на рельєфах із Сакчеч-Гозю в Малій Азії (VIII—VII ст. до н. е.), на ассирійських рельєфах з Куянджіка (VII ст. до н. е.) та на статуй з Каппадокії, можливо, скіфської».

Привертає увагу, що подвійні сокири дуже довго побутують в Карпато-Дунайському басейні (наприклад, комплекс Чернату в Трансільванії епохи гальштату В; могильники Феріджеле, Гогошу та скарб Биленешти в Румунії VI—V ст. до н. е. та ін.)¹⁰.

До речі, подібні твердження, що часто зазнаються не на даних типології, а на поверхових ознаках схожості речей, досить звичайні в працях Н. Л. Членової. Це й призводить до того, що всупереч історичній імовірності дослідниця пов'язує походження карасукських та кіммерійських мечів і кинджалів з формами, поширеними на Близькому Сході та в Середземномор'ї (Мікени) у II тисячолітті до н. е. і раніше, у додинастичному Єгипті IV тисячоліття до н. е.¹¹.

У зв'язку з відкриттям стел в Белоградці та Ольвії Е. В. Черненко звернув нашу увагу на ще одну кіммерійську стелу з Північного Причорномор'я. Походить вона з величезного давньоіамського кургану Царевої Могили неподалік від м. Кривого Рога на р. Інгульці, який розкопувався у 1907—1908 рр. директором Херсонського музею В. І. Гошкевичем. Стела, знайдена дещо на захід від центру насипу, суцільна, без голови. Вона має вигляд довгастого пісковикового валуна. Всі зображення виконано різьбою (рис. 6). Схема їх така ж, як і на попередніх кіммерійських стелах. На широкому поясі з горизонтальних ліній спереду підішвено кинжал, звернений гострим кінцем вліво (форма його не зовсім ясна); на лівому боці — фігурно позначене горит з луком, а на правому — точильний бруск; по спині проходить вертикальна лінія¹².

Єдине поховання серед виявлених у Царевій Могилі, яке можна з впевненістю віднести до найпізнішого передскіфського часу та пов'язати з ним описану стелу, було відкрите на північний схід від центру кургану. В журналі розкопок В. І. Гошкевича воно позначене № 9. До речі, дослідник сам вважав його найпізнішим у кургані. Могильна яма описана недостатньо. Про неї відомо лише, що вона була дуже глибокою (до 13 м). В плані яма чотирикутна, а на її стінках та дні збереглися залишки дерев'яної гробниці. Кістяк похованого лежав витягнуто, на правому боці. Череп перевернуто тім'ям до шийних хребців, а нижня щелепа відкинута в куток. Біля черепа та грудної клітки знайдено дві срібні дротяні циліндричні пронизки. Незважаючи на те, що деяких даних про особливості описаного поховання немає (це стосується точних розмірів, влаштування гробниці, її плану, орієнтації кістяка), не можна сумніватися в його належності до найпізнішого передскіфського часу, а саме — до пам'яток новочеркаського ступеня. В цьому переконують велика глибина могили, положення кістяка та інші риси, що характерні для пам'яток новочеркаського ступеня¹³. Виходячи з того, що череп був порушений, могила, очевидно, пограбована.

О. Г. Шапошникова повідомила нас про знахідку ще однієї кіммерійської стели, яка походить з насипу кургану поблизу с. Костянтинівка Баштанського району Миколаївської області*. Стела має вигляд

¹⁰ Членова Н. Л. Вказ. праця, с. 87.

¹¹ Там же, с. 79—80, рис. IV; Членова Н. Л. Происхождение и ранняя история племен татарской культуры. М., 1967, с. 18, табл. 5, 9.

¹² Fabritius I. Tzarewa Mohila.—Eurasia Septentrionalis Antiqua. Helsinki, 1929, t. 4, s. 126—127, fig 2—2a.

¹³ Тереножкин А. И. Кіммерийцы, с. 89—103.

* Висловлюю подяку О. Г. Шапошникові за дозвіл опублікувати цю стелу.

круглого пісковикового стовпа, завершеного круглою плоскою накладкою (рис. 7). Всі зображення також різьблені. Нижче «накладки» є три циркульні кола та значок у вигляді довгого гострого листа. Під ними позначено намисто з довгастих намистин, яке перетинає велике коло з кільцем у центрі. В коло вписаний своєрідний орнаментальний сюжет, утворений поясом, що становить глибокі, майже зімкнуті петлі з пропущеними в них кільцями. Висота стели — 1,1 м.

Остання із числа відомих нам на території України пізньокіммерійських стел походить з Верхньохортицького району Запорізької області *. Вона була виявлена в 1930 р. під час розкопок курганів в зоні будівництва Дніпрогесу, на правому березі Дніпра напроти нижнього кінця

Рис. 7. Кіммерійська стела з кургану поблизу с. Костятинівка на північ від м. Миколаєва (за О. Г. Шапошниковою).

Рис. 8. Кіммерійська стела з кургану Верхньохортицького району Запорізької області.

порогів, поблизу колишньої Кічкаської переправи і острова Хортиця. Поховання було впускним в насип кургану зрубної культури (курган № 25, поховання 6). Могильна яма мала овальну форму, 2,3 м довжини, 1,8 м ширини і близько 3 м глибини від поверхні насипу. Поховання ви-

*Крім того, стало відомо про знахідку ще однієї стели. В. М. Корнусова у 1977 р. виявила поблизу с. Цілинне, Джанкойського району, Кримської області впускну могилу з похованням кімерійця, який лежав скорочено на боці. Поховання належить до чорногорівського ступеня. При п'ому були фрагментований залізний меч, лощена корчага та бронзові плафонані золотом височні кільця. Біля могили знайдено стелу з зображенням португейного поясу, на якому було витесано меч з кільцеподібним навершям та прямим перехресям карасукського типу, лук в сагайдаку та точильний брускок. Поховання можна датувати IX ст. до н. е. Корнусова В. М. Роботи Північно-Кримської експедиції у 1977 р.— В кн.: Археологічні дослідження на Україні в 1976—1977 рр. Тези доповідей XVII конференції Інституту археології АН УРСР. Ужгород, 1978, с. 54.

явилось пограбованим. В ямі, засипаній землею з камінням, на глибині 2,6 м була знайдена стела.

Стела (рис. 8) пісковикова, округла в розрізі, висота її 1 м, поперечник 23—28 см (вгорі 16 см). У верхній частині зображені дві низки ромбовидних продовгуватих намистин, між лініями котрих на двох сторонах стели мається по одному трикутному значку¹⁴.

I. В. Фабріціус, публікуючи результати розкопок Царевої Могили, відзначила одиничність знахідки такої стели на території України. Її

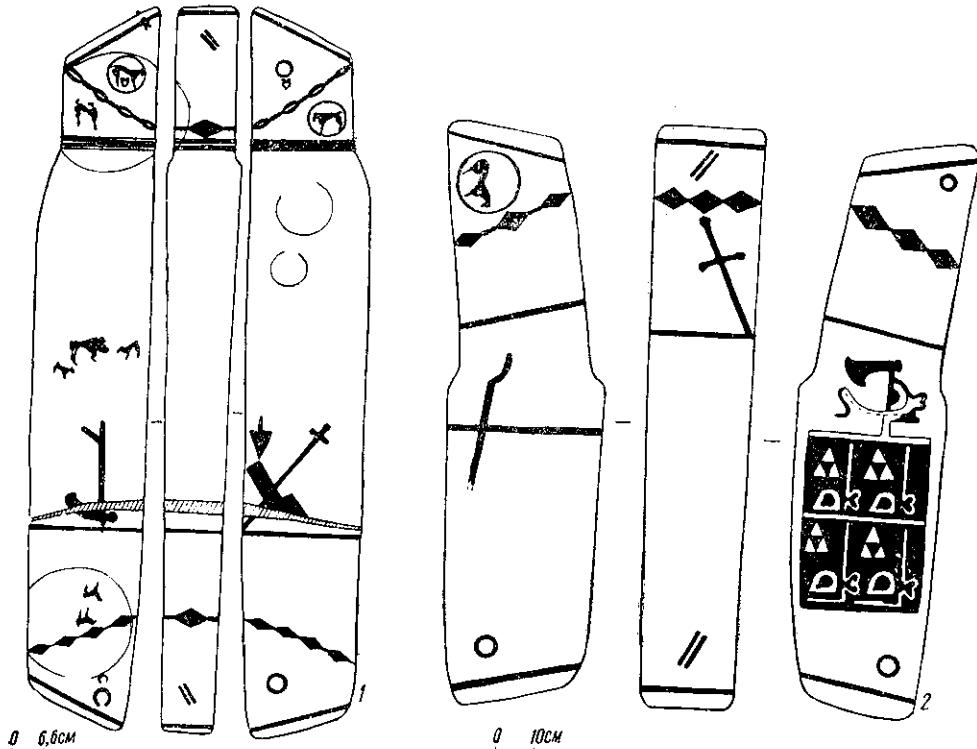

Рис. 9. Стели з Прикубання:

1 — з кургану поблизу хут. Зубовського; 2 — з кургану біля станції Усть-Лабинської (за Д. Г. Савиновим)

етнокультурну належність в той час вона встановити ще не могла, але звернула увагу на те, що за технікою виготовлення, загальною схемою та наявністю деяких предметів оздоблення ця пам'ятка подібна до стел, що мають вигляд «лежачих кам'яних баб». Остання відома серед матеріалів з кургану поблизу хут. Зубовського в Прикубанні¹⁵, розкопаного Н. І. Веселовським.

Дані про стелу з хут. Зубовського та подібну до неї з кургану біля станиці Усть-Лабинської, розкопаного також М. І. Веселовським, опублікував Д. Г. Савинов¹⁶.

Обидві стели мають дещо інший вигляд, ніж описані вище кіммерійські стели з Північного Причорномор'я (рис. 9). Кінці стел однаково позначені поперечними колами. Далі на них з обох кінців позначено намисто з подовжених намистин, різні символічні значки у вигляді кіл, пар косях надрізів, кіл і кілець з вписаними в них зооморфними зобра-

¹⁴ Архів Інституту археології АН УРСР, спр. ВУАК/ДН, № 76, ф. 18.

¹⁵ Fabritius I. Вказ. праця, с. 133—134.

¹⁶ Савинов Д. Г. О культурной принадлежности северокавказских камней обелисков.— В кн.: Проблемы археологии Евразии и Северной Америки. М., 1977, с. 123—129, рис. 1; 2.

женнями. При португальських поясах зображені у різних позиціях кіммерійські мечі з хрестовидними руків'ями, бойові сокири; на стелі з хут. Зубовського зображений горит, а на стелі з станиці Усть-Лабинська — орнаментований «килим», подібний до «дорожної сумки» на стелі з Белоградця у Болгарії. Зооморфні мотиви зі стел з Прикубання Г. Д. Савинов у стилістичному відношенні, з нашої точки зору, досить вірно співставляє із звіриними образами на речах Михалковського скарбу¹⁷. Зубовська та Усть-Лабинська стели, зважаючи на їх суцільне оформлення, служили горизонтальними, а не вертикальними надмогильними плитами, як це притаманно степовим кіммерійським та найстарішим ананьїнським стелам.

Крім того, аспірант історичного факультету Московського державного університету В. С. Ольховський повідомив нас, що в краєзнавчому музеї м. Армавіра зберігається стела з пісковика з заокругленим верхом у вигляді підрізаного знизу жолобком головного убору, нижче якого розміщено три різно замодельованих кола, від яких круто і на велику довжину спускається вниз низка довгих овальних намистин. На нижній частині стели, основа якої обламана, видно широкий, позначений частими горизонтальними лініями пояс з складною пряжкою спереду, при якому зліва зображені меч з хрестовидним руків'ям. За оформленням стела з Армавіра подібна до прикубанських пам'яток.

Д. С. Савинов перший звернув увагу на зв'язок між прикубанськими скульптурами та оленіми каменями Центральної Азії карасукського часу¹⁸. Н. Л. Членова перенесла це спостереження на всю сукупність відомих її східноєвропейських передскіфських стел числа власне кіммерійських, ранніх ананьїнських та протомеотських. Як аналогії до східноєвропейських стел Н. Л. Членова привела олені камені з Уюк-Тарлага та Сосновки у Туві (рис. 1, 4, 5). Вони також можуть бути названі умовно антропоморфними, бо не мають голови; на їх місці зображені кола, косі лінії, намиста, а при поясі — кинджали, бойові сокири та клювці¹⁹.

Ми вже зазначали, що культури кінця бронзового і початку залізного віків (Х—VIII ст. до н. е.) південної половини Європейської частини СРСР (аж до Середньої Європи) до певної міри насищені східними карасукськими елементами. Відкриття кіммерійських стел розширює наші відомості про наявність тісних зв'язків племен Східної Європи з Центральною Азією.

До числа близьких центральноазіатських зразків належить передусім стела з с. Гумарово в Оренбурзькій області (рис. 1, 3). Поряд з нею можна поставити її кіммерійські стели з Діногетії-Гарван в Добруджі (рис. 1, 2), Костянтинівки поблизу Миколаєва (рис. 7) і Кічкаську (рис. 8), що мають спрощену форму стовпів, оздоблених лише окремими деталями. У них, як і в тувинських стелах, не виділено голови, позначено намисто, в двох випадках є пояс. На жаль, всі чотири названі стели знайдено поза археологічними комплексами, а тому визначити їх дату неможливо. Однак близькість названих пам'яток до карасукських свідчить, що вони є найдавнішими на території Європейської частини СРСР і були взірцями для виготовлення інших передскіфських стел. Вивчення кіммерійських старожитностей останнього періоду дало можливість встановити, що проникнення карасукських культурних елементів на південь Східної Європи припадає на кінець білозерського ступеня зрубної культури або на початок чорногорівського часу, який ми датуємо 900—750 рр. до н. е.²⁰ До цього ж часу,

¹⁷ Свешников И. К. О символике вещей михайловских кладов.— СА, 1968, № 1, с. 12, рис. 1.

¹⁸ Савинов Д. Г. Вказ. праця, с. 124 і наст.

¹⁹ Членова Н. Л. Вказ. праця, с. 88, рис. IV. 5, 6.

²⁰ Тереножкин А. И. Кіммерийцы, с. 208.

мабуть, слід віднести і стели з Гумарово, Діногетії-Гарван та Костянтинівки.

Значно точніше датуються інші стели, зокрема белоградецька з Болгарії, що супроводжувала багате поховання. За обрядом поховання до цього часу належить і стела з Царевої Могили, а ольвійську можна датувати тією ж порою, оскільки зображеній на ній меч має перехрестя з гостро виступаючих трикутників, типових для новочеркаського ступеня. На знахідках з Новомордово у Волго-Кам'ї та з хут. Зубовського зображені сокири, відомі поки що тільки в поховальних комплексах новочеркаського часу, до якого, імовірно, належать і ці стели.

Пам'ятки вказаного часу (750—650 рр. до н. е.) пройшли великий шлях розвитку й дуже змінилися порівняно зі своїми карасукськими прототипами. Крім того, вони утворили в Європейській частині СРСР три локальні групи, що дуже різняться між собою і кожна з яких має свої стійкі й повторювані особливості. Тільки на власне кіммерійських стелах є широкі португейні пояси з мечем, горитом, луком та точильним бруском, тобто головними бойовими атрибутами степового война найпізнішого передскіфського періоду. На найстарших аланійських стелах, які відрізняються тим, що мають вигляд плит, зброя розміщувалась на лицьовій поверхні. Стели зовсім позбавлені таких карасукських атрибутів, як пояс та намисто. У Прикубанні з карасукських стел споруджували своєрідні горизонтальні надгробки з витончено оформленими обома кінцями каменя.

Отже, кіммерійські та всі інші стели найпізнішого передскіфського періоду, виявлені на пам'ятках Європейської частини СРСР, мають велике наукове значення. Вони ще раз підтверджують факт існування глибоких зв'язків східноєвропейських культур, починаючи з кінця епохи бронзи, з карасукською культурою, і водночас збагачують наші знання даними про їх багатогранний розвиток, що однаково характерно для кіммерійців, протомеотів та ранніх аланійських племен.

А. И. ТЕРЕНОЖКИН

Кіммерійські стели

Резюме

В 1970—1974 гг. Г. С. Тончева исследовала около с. Белоградец в Северной Болгарии большой курган бронзового века, в котором обнаружила гробницу знатного киммерийского воина, сопровождавшуюся каменной стелой. Стела изготовлена без головы и имела изображенные рельефом детали: ожерелье из бус, контуры одеяния и португейный пояс с находящимися при нем мечом, горитом и точильным бруском. Аналогичными ей оказались стелы из Ольвии и кургана Царева Могила около Кривого Рога. По изображенным на них предметам вооружения, а также по материалам из гробниц эти стелы принадлежат к новочеркасской ступени кіммерийської культури (750—650 гг. до н. э.). Близкие к ним, но более простой схемы памятники происходят из Діногетії-Гарван в Добрудже, с. Константиновки возле Николаєва и бывшей Кичкасской переправы в районе порогов на Днепре. С последними по типуочно связана стела из Гумарово Оренбургской области. Признаки ее те же самые: круг и две черты на месте головы, ожерелье, пояс с изображенным схематически оружием. Таким образом, выяснилось, что кіммерийские стелы, как и ряд других важных элементов кіммерийской культуры (мечи с крестовидными рукоятями, основные узелевые принадлежности и др.), являются привнесенными из областей карасукской культуры Центральной Азии и Южной Сибири.

Кроме того, в Европейской части СССР выделились еще две предскифских локальных группы стел: ранняя аланійская в Волго-Камье (Новомордово) и в Прикубанье (хут. Зубовский, станицы Усть-Лабинская, Армавирская), сибирское происхождение которых также очевидно. В своей местной эволюции они отошли дальше от карасукских прототипов, чем кіммерийские. Аланійские стелы, имеющие вид окружных сверху плит, утратили ожерелья и португейные пояса с изображенными на них кинжалами, сокирами и пр. В Прикубанье стелы превратились в горизонтальные надгробия, отличающиеся декоративностью отделки, с более или менее одинаково оформленными концами, но с ожерельями, поясами, оружием и другими древними признаками. Описанные предскифские стелы расширяют нашу источниковедческую

базу, дополняют представление о большой роли карасукского вклада в культуру киммерийцев и других народов Восточной Европы IX—VIII вв. до н. э. По-видимому, проникновение этих форм монументального искусства с востока на запад началось еще на белозерской ступени срубной культуры (XII—X вв. до н. э.).

В. Ю. МУРЗІН

Скіфи на Північному Кавказі (VII—V ст. до н. е.)

Визначною подією в сучасній науці стало відкриття на Північному Кавказі численних скіфських пам'яток.

Безпосередня присутність скіфів у степових районах Північного Кавказу привела до помітної трансформації місцевої культури під впливом скіфських культурних традицій. Цей вплив був настільки сильним, що, розглядаючи особливості другого етапу кобанської культури (з VII ст. до н. е.), Є. І. Крупнов відзначав передусім її змішаний, «скіфоїдний» характер¹.

У зв'язку з цим північнокавказькі пам'ятки — як власне скіфські, так і місцеві зі слідами скіфського впливу — неодноразово привертали увагу дослідників-кавказознавців. Є. І. Крупнов вперше вказав на важливість дослідження цих пам'яток не тільки для реконструкції стародавньої історії кавказьких племен, але й для самої скіфської історії, оскільки вони «виразно характеризують скіфську культуру, хронологічний і територіальний розмах якої був незрівнянно ширший за рамки справжньої Скіфії Геродота»².

У слушності думки визначного радянського кавказознавця, висловленої наприкінці 40-х років, знову переконуєшся у наш час — після виходу в світ монографічного дослідження В. Б. Виноградова³. У ньому автор вперше виділив всі відомі пам'ятки скіфського типу на Північному Кавказі, навів їх вичерпне зведення та простежив вплив скіфів у найрізноманітніших галузях життедіяльності місцевого північнокавказького населення, зокрема в поховальному обряді, матеріальній культурі та в мистецтві. В результаті цієї праці скіфи Північного Кавказу, про яких неодноразово писав Є. І. Крупнов, вперше з'явилися в «плоті й крові» археологічного матеріалу.

На жаль, вчені-скіфознавці, за незначними винятками, розробляючи скіфську проблематику, майже не враховували кавказькі матеріали. Досить яскравим прикладом цього є праця І. В. Яценко, присвячена Скіфії VII—V ст. до н. е.⁴ Як відомо, VII — початок VI ст. до н. е. — це час успішних вторгнень скіфів через Кавказ до Передньої Азії. Безпіречно, що автор, вивчаючи архайчу Скіфію, повинен був приділити цій події особливу увагу. Однак в книзі І. В. Яценко лише коротко згадано про походи, хоч вони знайшли своє відображення не тільки в писемних джерелах, а й в археологічних матеріалах Північного Кавказу, Закавказзя та Передньої Азії, що було переконливо доведено працями Є. І. Крупнова, Б. Б. Піогровського і Т. Сулімірського⁵.

В той же час дослідження кавказознавців не заповнюють існуючої прогалини, бо, з цілком зрозумілих причин, в основу їх ставиться вив-

¹ Крупнов Е. И. Древняя история и культура Кабарды. М., 1957. с. 134.

² Крупнов Е. И. Археологические памятники верховьев р. Тerek и Сунжи.— Труды ГИМ. М., 1947, вып. 28, с. 33.

³ Виноградов В. Б. Центральный и Северо-Восточный Кавказ в скіфское время (VII—V вв. до н. э.). Грозный, 1972.

⁴ Яценко И. В. Скифия VII—V вв. до н. э.— Труды ГИМ. М., 1959, вып. 36.

⁵ Крупнов Е. И. О походах скіфов через Кавказ.— ВССА. М., 1954; Пиогровский Б. Б. Скифы в Закавказье.— Труды отдела истории культуры и искусства Востока. Л., 1940, т. 3; Пиогровский Б. Б. Скифы и Древний Восток — СА, 1954, т. 19; Sulimirs-ki T. Scythian antiquities in Western Asia.— Artibus Asia, 1954, vol. 27.

чення ролі скіфів в історії Кавказу, а не ролі Кавказу в історії скіфів. Тому в даній статті звернено увагу на деякі моменти, пов'язані з перевуванням скіфів на Північному Кавказі. По-перше, йдеться про встановлення часу їх появи в цьому районі, що можна з'ясувати тільки у зв'язку з проблемою проникнення скіфів на південь нашої країни та освоєння ними всієї цієї території. Як відомо, дата зміни кіммерійського населення скіфським є дискусійною. На наш погляд, ця дата повинна визначатися, з одного боку, часом зникнення найпізнішої передскіфської культури новочеркаського типу і появи найдавніших скіфських речей, а з другого, часом перших згадок про скіфів у писемних джерелах.

Але проти цього висновку можуть заперечити: чи правомірно пов'язувати припинення існування новочеркаської культури і появу найдавніших скіфських речей з приходом скіфського етнічного елемента? Адже в сучасній археологічній літературі неодноразово висловлювалась думка, що власне скіфська культура склалась лише в епоху передньоазіатських походів, а до цього вона нічим не відрізнялася від культури найпізніших кіммерійців, що представлена пам'ятками типу Новочеркаського скарбу⁶.

Цьому припущенням суперечить досить важлива обставина. Як відомо, саме Кавказ був найважливішим пунктом на шляху просування скіфів в країні Передньої Азії. Проте речі новочеркаського типу, знайдені у багатьох кобанських могильниках Північного Кавказу (Березівському, Султан-Горському, Ечківашському, Серженев-Юртовському та ін.), за лінією Головного Кавказького хребта, практично відсутні⁷. Цей факт свідчить, що носії новочеркаської культури не проникали через Кавказ у південні райони, як це історично зафіковано щодо скіфів, і підтверджує ідентифікацію новочеркаської культури з культурою історичних кіммерійців. Важливим доказом на користь такого висновку є також відкриття кургану Аржан у Туві, де виявлено речі скіфського типу, хоч сам курган належить ще до передскіфського часу⁸. Його відкриття спростовує думку про формування скіфської культури під впливом передньоазіатської цивілізації, оскільки у світлі нових даних з'ясовується, що скіфська культура почала формуватися у глибинних районах Азії ще задовго до передньоазіатських походів.

Як нещодавно стало відомо, новочеркаська кіммерійська культура існувала на півдні нашої країни приблизно до 650 р. до н. е.⁹ Однак проникнення скіфського етнічного і культурного елемента на цю територію повинно було початися трохи раніше, з початку VII ст. до н. е. На користь цього свідчать перші згадки про скіфів у передньоазіатських джерелах 70-х років VII ст. до н. е.¹⁰

До останнього часу перше проникнення скіфів у Північне Причорномор'я археологічно не було зафіковане. Проте зараз вдалося виділити категорію речей, яка підтверджує їх появу в північнопричорноморських степах на початку VII ст. до н. е. Це, на думку В. А. Іллінської, ранньожаботинські наконечники до стріл з дволопатевою видовженоромбічною головкою (тип Єнджі)¹¹. Останні виявлено якраз у тих районах, через які повинен був пролягати шлях скіфів у степи Північного

⁶ Дьяконов И. М. История Мидии. М.—Л., 1956, с. 228; Артамонов М. И. Загадки скіфської археології.—УГЖ, 1970, № 1, с. 28; Граков Б. Н. Скифы. М., 1971, с. 23—24.

⁷ Тереножкин А. И. К истории изучения предскіфского периода.—В кн.: Скифские древности. К., 1973, с. 18.

⁸ Грязнов М. П., Маннай-оол М. Х. Курган Аржан — могила «царя» раннескифского времени.—Учен. зап. Тувинского НИИ языка, литературы и истории. Кызыл, 1973.

⁹ Тереножкин А. И. Черногоровская и новочеркасская ступени кіммерийской культуры.—Новейшие открытия советских археологов. Тезисы Всесоюзной археологической конференции. К., 1975, с. 4.

¹⁰ Дьяконов И. М. Вказ. праця, с. 245.

¹¹ Иллінська В. А. Про так звані наконечники новочеркаського та жаботинського типів.—Археологія, 1973, № 12.

Причорномор'я. Потрапляючи на причорноморську територію, вони змінюють новочеркаські наконечники до стріл, що існували тут раніше. Особливо важливими є знахідки ранньожаботинських стріл у двох поховань комплексах Болгарії — у кургані поблизу с. Енджа і в похованні біля с. Белгородиця¹². Тут найдавніші скіфські наконечники до стріл названого типу знайдено разом з типовими новочеркаськими речами. Таким чином, обидва поховання археологічно відбивають момент перших контактів місцевого кіммерійського та прийшлого скіфського населення.

Ці контакти знайшли відображення і в складі інвентаря двох пам'яток Північного Кавказу. Так, у похованні поблизу Лермонтовського роз'їзду разом із речами, характерними для новочеркаської культури, було знайдено акінак з метеликоподібним перехресям (рис. 1, 1—11), а в похованні Кам'яномостівського могильника (розкопки 1921 р.) поряд з мечем пізнішого передскіфського типу виявлено бронзову вуздечкову бляху, прикрашену зображенням кігтя (рис. 1, 12—16)¹³. На цій же території є видовжено-ромбічні наконечники до стріл — на Сержень-Юртівському поселенні та поблизу с. Бажиган¹⁴. Всі ці знахідки свідчать, що освоєння скіфами Північного Причорномор'я та Північного Кавказу проходило водночас — на початку VII ст. до н. е.

Цікавою є точка зору А. М. Хазанова, який на підставі твору Діодора Сіцілійського прийшов до висновку, що на Північному Кавказі скіфи

Рис. 1. Найдавніші знахідки речей скіфського типу в комплексах початку VII ст. до н. е. на Північному Кавказі:

1—11 — Лермонтовський роз'їзд; 12—16 — поховання 1921 р. Кам'яномостівського могильника.

з'явилися раніше, ніж у Північному Причорномор'ї, а саме не пізніше VIII ст. до н. е.¹⁵ Проте свідчення Діодора¹⁶, наведені А. М. Хазановим, не пов'язані з археологічними даними. Жодна пам'ятка VIII ст. до н. е., крім новочеркаських, які належать історичним кіммерійцям, на Північному Кавказі нам невідома. Найдавніші сліди скіфської культури з'являються тут, як ми переконалися, не раніше початку VII ст. до н. е. Невідповідність даних Діодора та археологічних джерел дає змогу приступити, що в праці Діодора показано не послідовні етапи проникнення

¹² Попов Р. Могильні гробове при с. Енджа.—ИБАИ. София 1932, т. 6; Тереножкин А. И. Киммерийцы. К., 1976, с. 34—35, рис. 9.

¹³ Иессен А. А. Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. э. на Северном Кавказе.—ВССА. М., 1954, с. 122—123; Тереножкин А. И. Киммерийские мечи и кинжалы.—В кн.: Скифский мир. К., 1975, с. 27—28; рис. 19; Иессен А. А. Археологические памятники Кабардино-Балкарии.—МИА, 1941, № 3, с. 20.

¹⁴ Козенкова В. И., Крупнов Е. И. Исследования Сержень-Юртского поселения.—КСИА АН СССР, 1966, № 106, рис. 36, 1, 3; Иллінська В. А. Вкáz. праця, с. 18.

¹⁵ Хазанов А. М. Социальная история скіфов. М., 1975, с. 204—205, 215—216.

¹⁶ Диодор Сіцілійський, II, 43—47.

скіфів у Північне Причорномор'я, а важливу роль у їх історії саме Північного Кавказу, який був у період передньоазіатських походів своєрідним плацдармом для просування скіфських військових загонів в країни Передньої Азії.

Справді, значна кількість скіфських пам'яток на території Північного Кавказу належить до часу передньоазіатських походів. З їх початком збігається поява тут найдавніших скіфських речей у першій третині

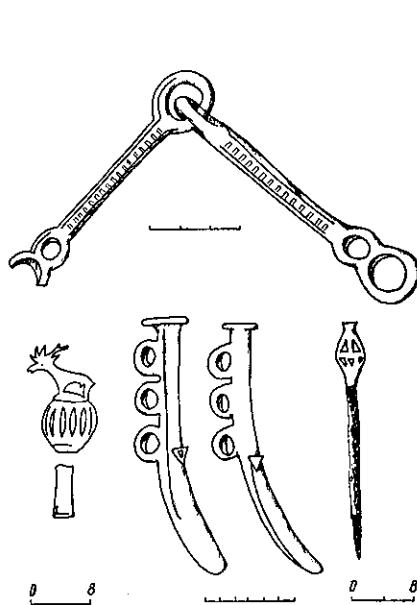

Рис. 2. Комплекс речей станиці Машовецької.

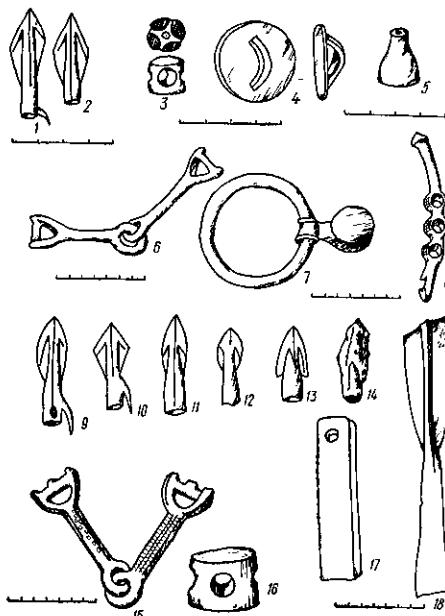

Рис. 3. Похованельний інвентар скіфських курганів Ставрополя:
1—8 — Олексіївський курган; 9—18 — Ставропольський курган 1953 р.

ні VII ст. до н. е. Вони відносно нечисленні, та це й зрозуміло — адже в них зафіковано появу скіфів у північнокавказьких степах, перші їх кроки в освоєнні цього району. Про драматичні події даного періоду свідчать матеріали Сержень-Юртовського поселення кобанської культури. Як з'ясувалося в ході розкопок, це селище загинуло в першій половині VII ст. до н. е. від навали скіфів¹⁷. Приблизно в той самий час і, маєть, з тієї ж причини припиняють своє існування деякі інші кобанські поселення, наприклад Змійське та Бамутське¹⁸.

Процес освоєння скіфами Північного Кавказу проходив досить успішно, що було зумовлено зростанням ролі передньоазіатських походів в історії скіфів з середини VII ст. до н. е., тобто з часу встановлення їх гегемонії у Передній Азії¹⁹. До другої половини VII ст. до н. е. належить вже більша, ніж в попередній період, кількість скіфських пам'яток на Північному Кавказі.

Найбільш ранніми з них є комплекси зі станиці Машовецької в Прикубанні та з кургану поблизу хут. Олексіївського на Ставрополі.

¹⁷ Козенкова В. И., Крупнов Е. И. Исследования Сержень-Юртовского поселения в 1962 г.—КСИА АН СССР, 1964, № 98; Козенкова В. И. Исследования Сержень-Юртовского поселения в 1963 г.—КСИА АН СССР, 1965, № 103; Козенкова В. И., Крупнов Е. И. Исследования Сержень-Юртовского поселения.—КСИА АН СССР, 1966, № 106; Козенкова В. И. Исследования памятников раннего железного века у сел. Сержен-Юрт.—КСИА АН СССР, 1967, № 112:

¹⁸ Виноградов В. Б. Вказ. праця, с. 75.

¹⁹ Дьяконов И. М. Вказ. праця, с. 288.

Перший походить з грабіжницьких розкопок і, мабуть, являє собою інвентар курганного поховання²⁰, у складі якого бронзові двокільчасті вудила кобанського типу, сім кобанських трипетельчастих псаліїв та три навершя скіфського зразка, у тому числі два з бубонцями, прикрашеними фігурою оленя (рис. 2). В Олексіївському кургані²¹ знайдено бронзові дволопатеві наконечники до стріл жаботинського типу, стременоподібні вудила, трубчасті псалії з трьома отворами та інші деталі кінської вузди — ворварки, бляхи, бронзові кільця з рухомими муфтами (рис. 3, 1—8). Цікаво відзначити, що в складі інвентаря цих двох комплексів помітно ще передскіфський вплив. Вудила та псалії кобанського зразка і бронзові кільця з рухомими підвісками типу тих, що виявлені в станиці Махошевській і Олексіївському кургані, широко використовувалися ще в новочеркаський час.

До трохи пізнішого часу, ніж згадані вище пам'ятки, належить Ставропольський курган (розкопки 1924 р.)²². Набір речей з цього кургану досить своєрідний — різноманітні прикраси, дволопатевий жаботинський наконечник до стріли з шилом на втулці та дві місцеві керамічні посудини — корчага і чаша, причому корчага прикрашена зображенням оленів, виконаним в тваринному стилі скіфського типу (рис. 4, 1).

Ще одна посудина з фігурами оленів, близька до ставропольської, походить з кургану в м. Нальчику²³ Кабардино-Балкарської АРСР (рис. 4, 2).

Рис. 4. Посудини з зображеннями оленів з Північного Кавказу:
1 — Ставропольський курган 1924 р.; 2 — Нальчикський курган.

оленів, виконаним в тваринному стилі скіфського типу (рис. 4, 1).

Ще одна посудина з фігурами оленів, близька до ставропольської, походить з кургану в м. Нальчику²³ Кабардино-Балкарської АРСР (рис. 4, 2).

Рубежем VII—VI ст. до н. е. датується Ставропольський курган 1953 р.²⁴. Тут у зруйнованій могильній ямі, стінки якої обкладені камінням, було знайдено два людських кістяки, покладені головами на схід. Біля них були 11 бронзових наконечників до стріл, у тому числі 10 дволопатевих з ромбічними та листоподібними головками і один трилопатевий; бронзові стременоподібні вудила, кістяна ворварка, залізний наконечник списа, точильний брускок та кілька фрагментів ліпного горшка (рис. 3, 9—18).

Слід відзначити також численні знахідки окремих речей скіфського типу другої половини VII ст. до н. е. Це деякі наконечники до стріл з числа зібраних у дюнах Ачікулака, Бажигана, Тарнаїра та в районі залізничної станції Амало, залізний акінак з бронзовим руків'ям з с. Согратль Гунібського району Дагестанської АРСР та ін.²⁵

Як відомо, епоха скіфських походів у Передню Азію охоплювала VII початок VI ст. до н. е. Наявність на Північному Кавказі переліченних пам'яток цього часу переконує у тому, що в даний період присутність скіфів тут мала не спорадичний, а постійний характер. Сфера впли-

²⁰ Иессен А. А. К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. э. на юге Европейской части СССР.—СА, 1953, № 28, с. 63.

²¹ Минаева Т. М. Археологические материалы скіфского времени в Ставропольском краевом музее.—МИСК. Ставрополь, вып. 8, 1956, с. 331.

²² Там же, с. 332.

²³ Крупнов Е. И. Древняя история Северного Кавказа. М., 1960, табл. XX, 3, 4.

²⁴ Минаева Т. М. Вказ. праця, с. 329—331.

²⁵ Крупнов Е. И. Древняя история Северного Кавказа, рис. 16; Марковин В. И. Археологические находки с территории Тарнаира (Дагестан).—КСИИМК. М., 1957, вып. 67, с. 124, рис. 51; Давудов О. М. Культура Дагестана эпохи раннего железа. Махачкала, 1974, с. 68, табл. XVIII, 1, 13.

ву кочових скіфських племен поширювалась на північнокавказькі степи, які стали місцем проживання частини з них.

Освоєння Північного Кавказу було одним з головних наслідків скіфських походів через Кавказ у Передню Азію. Після закінчення їх на початку VI ст. до н. е. скіфи повернулися у «свою країну»²⁶ на північному узбережжі Чорного моря. Безсумнівно, що для них степи Північного Кавказу, освоєні в VII ст. до н. е., були такою ж «своєю» країною, як і степові простори Північного Причорномор'я. Про це свідчать скіфські кургани VI—V ст. до н. е., відкриті на Північному Кавказі.

Численні пам'ятки виявлено на Ставрополлі. Серед них насамперед згадаємо унікальний за своєю конструкцією курган, відкритий В. Г. Петренко поблизу хут. Червоний Прапор²⁷. Тут під 11-метровим насипом, що оточувався широким і глибоким ровом з обкладеними каміннями стінками, містилася кам'яна гробниця, зруйнована та пограбована. Вона споруджена на рівні давньої поверхні й оточена круглою в плані кам'яною вимосткою, складеною з двох шарів плит. Навколо центральної частини насипу була кам'яна крепіда. У південно-західному секторі кургану поряд з крепідою виявлено жертовний комплекс, що являв собою прямокутне приміщення, збудоване з каміння на рівні горизонту. Воно мало сліди від пожежі і було зруйноване. До нього вів окремий вхід через крепіду з півдня. В ньому знайдено набір кінської вуздечки, наконечники до стріл, луску панциря, а також два кістяки загнузданих коней та три вуздечки поряд з ними. У складі останніх були стременоподібні вудила. За крепідою, у східній частині кургану виявлено кам'яну споруду культового призначення. Вона мала прямокутну форму. В центрі приміщення був кам'яний жертовник, на якому збереглися залишки вогнища. В. Г. Петренко датує курган початком VI ст. до н. е. і вважає, що його було насипано над прахом скіфського вождя, який повернувся з Передньої Азії.

У 1975 р. поряд з описаним вище курганом (№ 1) відкрито ще три ранньоскіфських поховання (кургани № 2, 3, 7). Привертають увагу похованальні споруди цих пам'яток. Так, у кургані № 2 у ґрунтову яму був впущений кам'яний склеп з дерев'яним перекриттям; в іншому (№ 3)—поховання містилося у великій ґрунтовій ямі глибиною 3,25 м, перекритій деревом; у кургані № 7 одна із стінок ями обкладена камінням, а перекриття з кам'яних плит опиралося на чотири стовпи. Могили були повністю пограбованими, проте всі вони супроводжувались похованнями коней. У курганах № 2, 3 коні були, імовірно, запряжені в колісниці, а в кургані № 7 знайдено кістяк загнузданого коня та чотири вуздечки поряд з ним. Дослідженні у 1975 р. пам'ятки мають багато спільногого в похованальному ритуалі з курганом № 1 і датуються тим же часом²⁸.

VI ст. до н. е. датовано два поховання, відкриті А. Л. Нечитайло у Ставропольському кургані (в 1968 р.). У них знайдено залізний наконечник списа та два акінаки — один з навершям у вигляді бруска та серцеподібним перехрестям, другий з таким же навершям та брунько-подібним перехрестям²⁹.

Ще одне курганне поховання, що належить до VI ст. до н. е., відомо поблизу с. Сотниковського Благодарненського району. З насипу зруйнованого кургану в Ставропольський музей надійшли бронзові три-

²⁶ Геродот, IV, 1.

²⁷ Петренко В. Г., Найденко А. В., Кубышев А. В. и др. Раскопки курганов у с. Александровского.—АО 1973. М., 1974; Петренко В. Г. Ставропольская экспедиция.—АО 1974, М., 1975.

²⁸ Петренко В. Г. Памятники раннескифского времени на Ставрополье.—Археология Северного Кавказа. VI Крупновские чтения в Краснодаре (тезисы докладов). М., 1976, с. 46—47.

²⁹ Повідомлення А. Л. Нечитайло.

лопатеві наконечники до стріл, уламок нижньої частини акінака, точильний бруск та інші речі³⁰.

З Ставропольського кургану V ст. до н. е. (розкопки 1893 р.) походить меч з брускоподібним навершям без перехрестя, залізна сокира, три бронзові трилопатеві наконечники до стріл, бронзова бляшка у вигляді «пантери», що згорнулася у кільце, та бронзова фігурка собаки. Цим

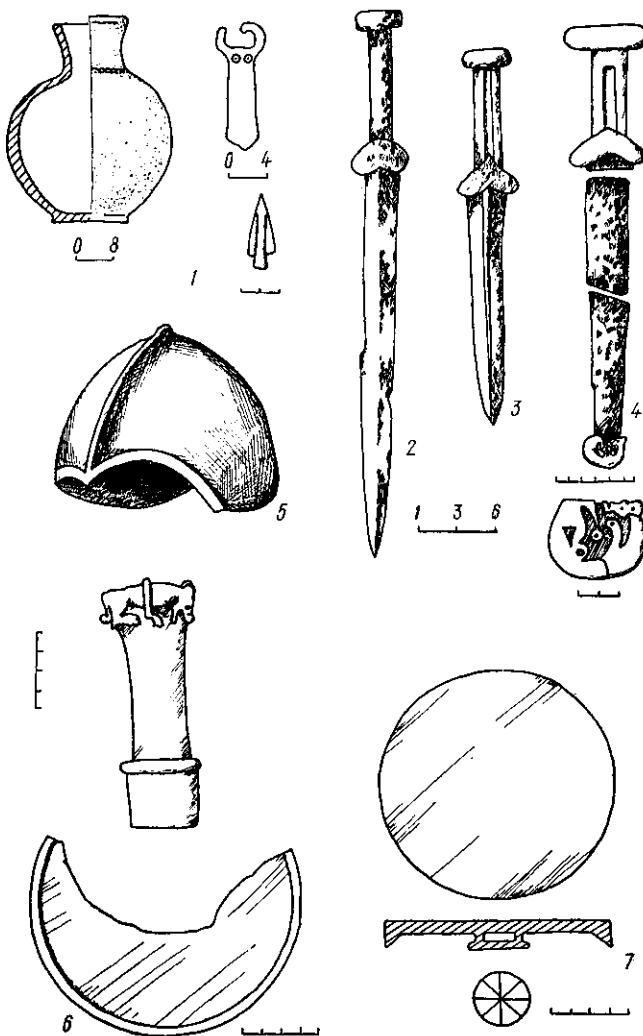

Рис. 5. Інвентар скіфських поховань Північного Кавказу:
1 — Мескер-Юрт; 2, 3 — зруйновані кургани на околиці м. Ставрополя;
4 — курган поблизу хут. Степового; 5 — курган поблизу с. Гвардійського;
6 — курган поблизу с. Хабаз; 7 — Кармовський курган.

же часом датується і Костянтинівський курган — у ньому знайдено залізний ніж, горщик, залізна обойма та плоске дзеркало³¹.

Цікаві матеріали виявлено у зруйнованих курганах на околиці м. Ставрополя (рис. 5, 2, 3) та в районі Кавказьких Мінвод³².

З числа скіфських пам'яток Кабардино-Балкарії назовемо Кармовський курган, де знайдено архаїчне дзеркало північнопричорноморського

³⁰ Мінаєва Т. М. Вкaz. праця, с. 332.

³¹ Виноградов В. Б. Вкaz. праця, с. 34, рис. 3, 1, 2, 7—15; с. 35, рис. 3, 5, 6.

³² Мінаєва Т. М. Вкaz. праця, с. 332—334; Виноградов В. Б. Вкaz. праця, с. 35.

типу (рис. 5, 7) та Вольно-Аульські кургани, з яких походить бронзовий кінський налобник³³. Останній є аналогічним скіфським налобникам ру-бежу VII—VI ст. до н. е., знайденим у Прикубанні та в зруйнова-ному кургані поблизу м. Нікополя³⁴. Кінцем VI—V ст. до н. е. датується на підставі виявленого дзеркала «ольвійського типу» курган побли-зу с. Хабаз³⁵.

Чудовий курганний комплекс VI ст. до н. е. досліджено поблизу хут. Степового у Чечено-Інгушетії³⁶. Тут у могильній ямі, обкладеній деревом, виявлено кістяк людини, орієнтований головою на захід. Поряд з похова-ним покладено залізний акінак з біметалевим руків'ям, що мало навершя у вигляді бруска та метеликоподібне перехрестя (рис. 5, 4). На кінці акінака зберігся литьй з бронзи наконечник пі-хов у вигляді «пантери», яка згорнулась в кільце.

VI ст. до н. е. датується курган поблизу с. Гвардійсь-кого, від інвентаря якого за-лишився бронзовий шолом кубанського типу (рис. 5, 5)³⁷. У кургані неподалік від станції Червленої знай-дено фрагменти ліпної ке-раміки, дволопатеві нако-нечники до стріл та глиняну статуетку бородатого чоло-віка у шпиллястому головни-му уборі³⁸.

Дещо пізнішим часом датовано частину західок, виявлених О. О. Бобринським у Куларинських курганах³⁹, зокрема брон-зові наконечники до стріл та акінаки. Найпізніше серед скіфських пам'яток Чечено-Інгушетії—це курган поблизу Мескер-Юрт⁴⁰, де у дерев'яно-му зрубі трапились людські та кінські кістки, бронзовий трилопатевий на-конечник до стріл, фрагмент акінака з антеннім навершям (рис. 5, 1), а також курганні поховання поблизу Гойти⁴¹. Всього тут було дослід-жено шість курганів. Привертає увагу за своєю конструкцією найбіль-ший, № 4 (рис. 6). У ньому основне поховання містилося у зрубі на рів-ні давньої поверхні і супроводжувалося похованнями рабині та коня. Інвентар, що зберігся, нечисленний, і на його фоні найбільш помітними

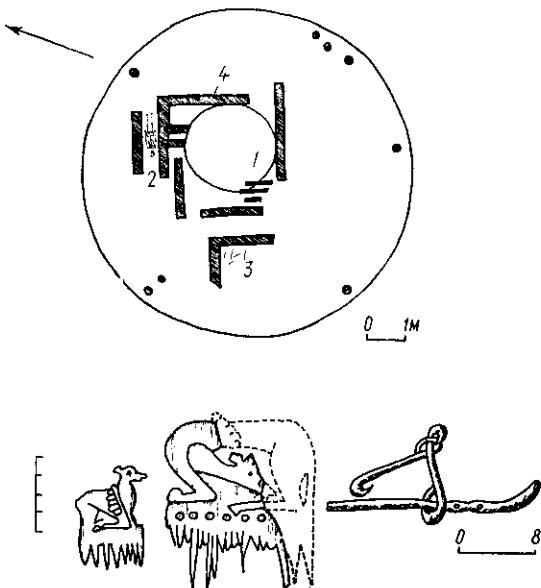

Рис. 6. План та інвентар кургану № 4 поблизу с. Гойта:

1 — центральне поховання; 2 — поховання рабині; 3 — поховання коня; 4 — залишки дерева.

³³ Виноградов В. Б. Вказ. праця, рис. 3, 4, рис. 4, 5.

³⁴ Манцевич А. П. Бронзовые пластины из Прикубанья.—Изследования в чест на акад. Д. Дечев. София, 1959; Б. Н. Ханенко и В. И. Ханенко. Древности Приднепровья. К., 1907, вып. 6, табл. III.

³⁵ Иессен А. А. Археологические памятники Кабардино-Балкарии, с. 22.

³⁶ Виноградов В. Б. Новые находки скіфо-сибирского звериного стиля в Чечено-Інгушетии.—СА, 1974, № 4, с. 258—261.

³⁷ Виноградов В. Б. Кубанский шлем из Чечено-Інгушетии.—В кн.: Скифские дре-вности. К., 1973.

³⁸ Виноградов В. Б. Фигурки «скифов» из Чечено-Інгушетии.—СА, 1966, № 2, с. 298 та ін.

³⁹ ОАК за 1882—1888 гг. Спб., 1891 с. CCLXV—CCLXX.

⁴⁰ Виноградов В. Б., Рунич А. П. Новые данные по археологии Северного Кавка-за.—АЭС. Грозный, 1969, т. 3, с. 100—101.

⁴¹ Марковин В. И. Скифские курганы у сел Гойты.—СА, 1965, № 2.

є кістяні гребінці, на яких зображені крилаті оленів. Показово, що поховання рабині в Гойтинському кургані № 4, розташоване за межами зрубу, знаходить собі близьку аналогію у Північному Причорномор'ї: так була похована рабиня і в кургані № 6 поблизу Старинської птахофабрики⁴². Цей факт наочно демонструє зв'язки кочівників Північного Кавказу зі скіфами західних областей.

Важливим доказом присутності скіфів на території Північного Кавказу є знахідки кам'яних антропоморфних статуй, безсумнівно, пов'я-

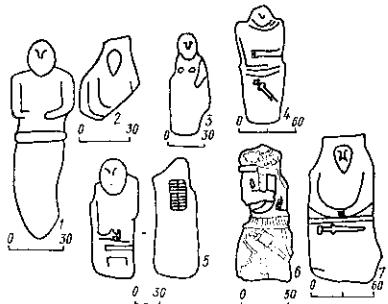

Рис. 7. Скіфські антропоморфні стелі з Північного Кавказу:
1 — с. Дагестанські Богні; 2 — с. Бети-Мохи; 3 — Замні-Юрт; 4 — станиця Безскорбна; 5 — Мескеті; 6 — Краснодарський музей; 7 — с. Галайта.

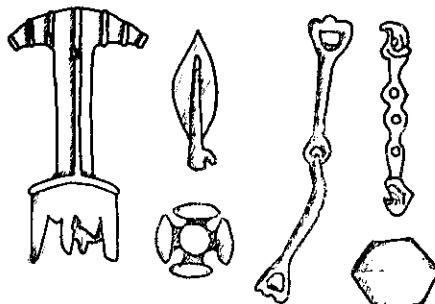

Рис. 8. Інвентар поховання № 39 могильника поблизу хут. Кубанського.

заних зі скіфськими похованальними комплексами. Тут відомо вісім таких знахідок (рис. 7). Дві стели — з станиці Безскорбної та з Краснодарського музею виявлено в Прикубанні⁴³, одна походить з П'ятигор'я (станиця Бургустанска), чотири (з сіл Галайти, Мескеті, Замні-Юрт і Беті-Мохк) знайдено у Чечено-Інгушетії, ще один екземпляр пов'язаний з Дагестаном (с. Дагестанські Богні)⁴⁴. Найбільш ранніми знахідками є стели зі станиці Безскорбної та з. Дагестанські Богні і статуї з Чечено-Інгушетії. Всі вони близькі за стилем виконання і становлять едину цілісну групу. Статуї цієї групи являють собою кам'яні плити, на яких плоским рельєфом та врізними лініями позначено голову, а інколи й риси обличчя — очі, ніс. У тих випадках, коли руки промодельовано досить добре, можна помітити, що вони зігнуті у ліктях і лежать на животі. На деяких стелах зображені пояси, причому на бургустанській, мескетинській та галайтинській до них були підвішані акінаки з брускоподібним навершям та метеликоподібним перехрестям, а на стелі з станиці Безскорбної біля пояса зображені й горит з луком та сокиру. До пізнішого часу (V ст. до н. е.) належить унікальна статуя з Краснодарського музею: це фігура чоловіка з багатим набором захисного обладунку скіфського типу та озброєні акінаком і луком, що зберігається у гориті. Крім того, на стелі є й інші аксесуари — ритон та нагай.

Таким чином, розглянуті вище основні скіфські пам'ятки Північного Кавказу пов'язані з часом від першої появи скіфів на цій території до V ст. до н. е. включно. Вони свідчать, що протягом усього цього часу північнокавказькі степи були місцем перебування скіфських племен і своєрідним продовженням північнопричорноморської Скіфії.

⁴² Ильинская В. А. Скифские курганы около г. Борисполя.—СА, 1966, № 3, с. 162—165.

⁴³ Шульц П. Н., Назротский Н. И. Прикубанские изваяния скіфского времени.—СА, 1973, № 4, с. 189—191, рис. 1; Миллер А. А. Новый источник к изучению связи Скифии с Кавказом.—ИРАИМК. Л., 1925, № 4, рис. 7—9.

⁴⁴ Виноградов В. Б. Центральный и Северо-Восточный Кавказ..., с. 37; Марковин В. И., Мунчаев Р. М. Каменные изваяния из Чечено-Ингушетии.—СА, 1964, № 1.

Але присутність скіфів на Північному Кавказі фіксується не тільки власне скіфськими пам'ятками, які розглянуті нами вище. Не менше значення мають й досить багаточисленні сліди впливу скіфської культури на місцеві північнокавказькі племена, що свідчать про довготривалі та безпосередні контакти скіфських етнічних елементів й аборигенного населення Північного Кавказу.

Привертає увагу у цьому зв'язку поховання (№ 39) давньомеотського могильника поблизу хут. Кубанський, датоване першою половиною VII ст. до н. е.⁴⁵ У похованні-кенотафі знайдено багатий інвентар і супровідне поховання коня. У складі інвентаря — залізний меч закавказького типу з бронзовим руків'ям, залізний спис, бронзовий дволопатевий наконечник до стріли ромбічної форми з шипом на втулці, бронзова біконічна булава. Біля кінського кістяка знайдено бронзові речі: стременоподібні вудила, псалій з трьома отворами і головками грифонів на кінцях і чотири прорізні бляхи (рис. 8). Інвентар поховання змішаний, однак скіфські елементи у його складі — наконечник до стріли, вудила, псалій — помітно виділяються.

Відносно раннім часом датуються і два кобанських поховання — поблизу с. Енергетик та з некрополя Царца⁴⁶, де знайдено бронзові жаботинські наконечники до стріл. Раннім (не пізніше кінця VII ст. до н. е.) є поховання № 24 Березівського могильника кобанської культури. Тут разом з речами кобанського типу виявлено кістяний псалій з трьома отворами (рис. 9, 20) і бронзову ворварку⁴⁷.

Поступово кількість місцевих кавказьких пам'яток зі слідами скіфського впливу збільшується. Цікаво, що це характерно в основному для пам'яток кобанської культури. У більш східних районах, зайнятих племенами каякентсько-хорочаївської (за Е. І. Крупновим)⁴⁸ культури, та-кий вплив майже не спостерігався. На цю обставину звернула увагу і М. І. Пікуль, яка вказувала, що на відміну від кобанських племен населення Дагестану зберегло глибокі місцеві традиції⁴⁹. Обмеженому поширенню речей скіфського типу на території Дагестану цілком відповідає і відсутність власне скіфських пам'яток на цій території. Тут ми знаємо лише окремі знахідки скіфського типу. Очевидно, вказана особливість реально відображує незначне проникнення скіфів у прикаспій-

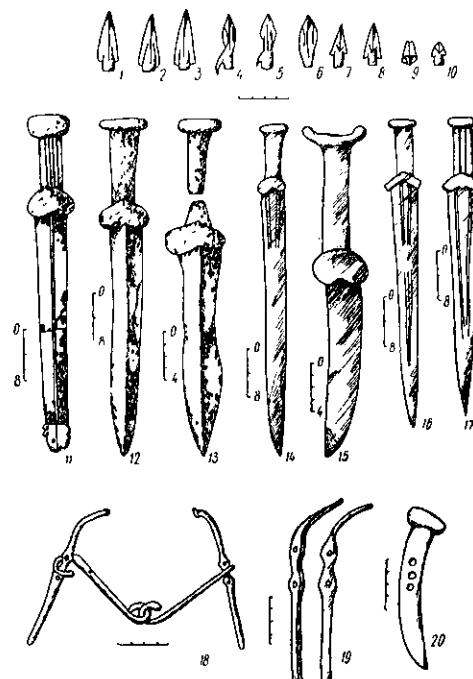

Рис. 9. Предмети озброєння та деталі кінської вуздечки скіфського типу з кобанських могильників Північного Кавказу:
1—3 — Верхньо-Рутхинський; 4—6, 15 — Нестеровський; 7—10 — Подкумський; 11, 12 — Мінералводський; 13 — Пседахський; 14 — Алеройський; 16—19 — Луговський; 20 — Березовський.

⁴⁵ Анфимов Н. В. Новый памятник древнемеотской культуры.— В кн.: Скифский мир. К., 1975, с. 36—37, 40—42, 44—45.

⁴⁶ Виноградов В. Б. Центральный и Северо-Восточный Кавказ..., рис. 19, 32; Уварова П. С. Могильники Северного Кавказа.— МАК. М., 1900, 8, с. 144, табл. VII, 2.

⁴⁷ Виноградов В. Б. Центральный и Северо-Восточный Кавказ..., с. 133, рис. 21.

⁴⁸ Крупнов Е. И. Древняя история Северного Кавказа, с. 8.

⁴⁹ Пікуль М. И. Эпоха раннього заліза в Дагестане. Махачкала, 1967, с. 110.

ські райони порівняно з Ставрополлем, Кабардино-Балкарією, Північною Осетією та Чечено-Інгушетією, де концентрація скіфського населення була набагато більшою. Саме на цих територіях поряд з власне скіфськими пам'ятками виявлено десятки місцевих із змішаним кобанським та скіфським інвентарем. Повне зведення таких пам'яток, як уже зазначалося, дано в праці В. Б. Виноградова. Тут назовемо деякі з них.

На Ставрополлі особливо відзначаються Карабський та Мінералводський могильники. У першому практично у всіх чоловічих похован-

Рис. 10. Зразки скіфського звіриного стилю з кобанських пам'яток Північного Кавказу:

1 — Луговський могильник; 2 — Новогрозненський могильник; 3 — Урус-Мартан; 4 — Алеройський могильник; 5 — Малгобек; 6 — Мінералводський могильник; 7 — колекція Вертелопова; 8 — могильник Фаскау; 9 — Дигорія.

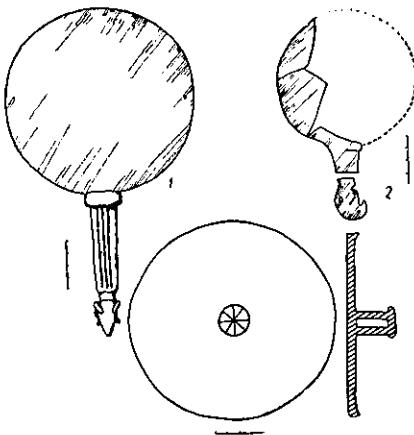

Рис. 11. Дзеркала північнопричорноморських типів з кобанських могильників Північного Кавказу:

1 — Каменномостський могильник; 2, 3 — Мінералводський могильник.

нях наявні мечі та кинджали скіфського типу⁵⁰. Поширені тут і скіфські наконечники до стріл, причому сагайдачні набори досить численні. Дзеркала «ольвійського» типу, скіфські наконечники до стріл, акінаки з брускоподібним навершям та бруньковидним перехрестьм було виявлено у Мінералводському могильнику (рис. 9, 11, 12; 11, 2, 3)⁵¹.

Дволопатеві наконечники до стріл і бронзовий наконечник піхов меча у вигляді голови грифона знайдено у Нижньо-Чегемському могильнику в Кабарді⁵².

У межах Північно-Осетинської АРСР численні скіфські матеріали походять з Комаровського могильника⁵³, серед них — предмети кінської вуздечки, наконечники до стріл. Тут же розташований і відомий Моздокський могильник⁵⁴, де особливо цікавим для нас є поховання у курганах № 1 і 2, що супроводжувались похованнями коней.

Ціла серія кобанських пам'яток зі слідами скіфського впливу досліджена у Чечено-Інгушетії. У найбільш визначних Луговому та Нестеровському могильниках⁵⁵ неодноразово траплялися предмети скіфського озброєння, деталі кінської вузди та зразки скіфського звіриного стилю (рис. 9, 4—6, 15—19; 10, 1).

⁵⁰ Самоквасов Д. Я. Могилы Русской земли. М., 1908, с. 123—127.

⁵¹ Егоров Н. М. Могильник скіфского времени близ г. Минеральные Воды.—КСИИМК, М., 1955, вып. 58.

⁵² Виноградов В. Б. Центральный и Северо-Восточный Кавказ..., рис. 28.

⁵³ Абрамова М. П. Погребения скіфского времени в центральном Предкавказье.—СА, 1974, № 2.

⁵⁴ Пиотровский Б. Б., Иессен А. А. Моздокский могильник. Л., 1940.

⁵⁵ Мунчаев Р. М. Луговой могильник.—ДЧИ. М., 1963; Крупнов Е. И. Древняя история Северного Кавказа, с. 244—299, 404—418.

Цікавим є склад речей скіфського типу, знайдених у пам'ятках кобанської культури. Так, за даними В. Б. Виноградова⁵⁶, наконечники до стріл виявлено у 81 похованні (рис. 9, 1—10); з місцевих кобанських пам'яток та випадкових знахідок у зоні поширення кобанської культури походять до 70 мечів скіфського типу. (рис. 9, 11—17); у 21 похованні знайдено деталі кінської вуздечки (рис. 9, 18—20), а поховання коней зафіксовано у п'яти випадках. В той же час поряд з переліченими матеріалами та зразками скіфського звіриного стилю (рис. 10) в кобанських пам'ятках Північного Кавказу простежено й інші речі, появя яких обумовлена впливом скіфської культури, зокрема дзеркала (рис. 11). Всього налічується 11 дзеркал. Ця обставина відрізняє кобанські пам'ятки Північного Кавказу від аборигенних пам'яток Закавказзя. На південь від Головного Кавказького хребта нам відома лише одна знахідка дзеркала, яке можна пов'язувати з перебуванням скіфів у Закавказзі, — дзеркало «ольвійського» типу, виявлене в одному з грунтових поховань Мінгечауру⁵⁷. Всі інші запозичення із скіфської матеріальної культури в пам'ятках Закавказзя зводяться, в основному, до двох категорій — предметів озброєння та деталей кінської вузди. Така різниця між складом запозичень на Північному Кавказі та в Закавказзі пояснюється передусім відмінностями у контингенті скіфського населення цих двох територій: якщо з Закавказзя проникали лише військові загони у період передньоазіатських походів, то Північний Кавказ був місцем постійного життя цілого скіфського племені або племен. Про це свідчать знахідки на Північному Кавказі як поховань скіфів-войнів, так і скіфських жіночих поховань. Ряд поховань, що супроводжувались дзеркалами північнопричорноморських типів, знайдено у таких скіфських курганах, як Кармовський, П'ятигорський, Крим-Гіреївський та ін.⁵⁸

Таким чином, наявність у степах Передкавказзя численних скіфських пам'яток та елементів скіфської культури у побуті місцевих кобанських племен свідчить, на нашу думку, про існування на даній території значної групи ірано-мовних кочівників, яка належала до того ж етнічного масиву, що й скіфи у Північному Причорномор'ї. Сполучною ланкою між тими й другими було скіфське населення Прикубання, де так само, як і на Північному Кавказі, проходив «скіфський шлях» до Передньої Азії. Одним з найдавніших свідчень появи скіфів у Прикубанні в цей період є згаданий комплекс зі станиці Махошевської.

Кількість скіфських пам'яток Прикубання особливо зростає наприкінці VII—VI ст. до н. е., тобто в період закінчення передньоазіатських походів. Саме тоді виникають такі грандіозні кургани, як Келермеські, Ульські, Костромський. Впевненість у скіфській належності цих пам'яток, яка усталася після їх відкриття, у наш час, проте, береться під сумнів рядом спеціалістів. Так, Н. В. Анфімов, що визнає докорінну відмінність між ними і пам'ятками землеробської культури меотів, у той же час відстоює саме їх меотську належність⁵⁹. Такої ж точки зору дотримувався і Б. Н. Граков⁶⁰. В свою чергу М. І. Артамонов у ряді своїх праць наполегливо пропонував ідентифікувати великі кубанські кургани з похованнями кіммерійців, які ніби повернулися на початку VI ст. до н. е. слідом за скіфами в Північне Причорномор'я з Передньої Азії⁶¹.

Етнічна належність кубанських курганів справа складна і потребує окремого розгляду. Зазначимо лише, що нам здається більш вірною тра-

⁵⁶ Виноградов В. Б. Центральный и Северо-Восточный Кавказ..., с. 94, 100, 130, 135.

⁵⁷ Казиев С. М. Археологические раскопки в Мингечауре.— МКА. Баку, 1949, 1, рис. 16.

⁵⁸ Виноградов В. Б. Центральный и Северо-Восточный Кавказ..., с. 42.

⁵⁹ Анфимов Н. В. К вопросу о населении Прикубанья в скіфскую эпоху.— СА, 1949, № 11, с. 259—260.

⁶⁰ Граков Б. Н. Скифы, с. 177.

⁶¹ Артамонов М. И. Загадки скіфської археології, с. 30; Артамонов М. И. Кіммерійська проблема.— Археологія, 1973, № 9.

диційна думка (М. І. Ростовцев, А. А. Іессен, Є. І. Крупнов, О. І. Тереножкін, В. А. Іллінська, С. С. Черніков, В. Б. Виноградов, А. М. Хазанов) щодо інтерпретації великих кубанських курганів як поховань скіфських царів — учасників походів до Передньої Азії. Переконливість цієї думки обґрунтована, на наш погляд, такими обставинами: по-перше, до-корінною відмінністю поховального ритуалу цих пам'яток від обряду місцевих меотських племен, розвиток яких простежено у сучасний період з передскіфського часу до перших століть нашої ери; по-друге, наявністю у кубанських курганах речей передньоазіатського типу, які свідчать, що поховані були учасниками походів у Передню Азію; по-третє, зв'язком основної маси поховального інвентаря з власною скіфською культурою. Останнє неодноразово визнавав, аналізуючи конкретний матеріал, і М. І. Артамонов⁶², який заперечував скіфську належність цих курганів.

Справді, прикубанські та північнокавказькі кургани, такі, як Келермеські, Ульські, Ставропольські, поблизу хут. Червоний Прапор, с. Степового та інші знайомлять нас з типово скіфським інвентарем — озброєнням, кінською вуздечкою, зразками звіриного стилю, що цілком відповідає матеріалам скіфських поховань Північного Причорномор'я.

Про зв'язок північнозакавказьких курганів із скіфською культурою переконливо свідчить і поховальний обряд цих пам'яток. Для них є характерними підкурганні поховання у ґрунтових ямах та на рівні давньої поверхні. Ґрунтові ями були перекриті деревом (кургани Келермеські, Ульські, Гойтинські, № 1—3, 5 та ін.), інколи кам'яними плитами (курган № 7 поблизу хут. Червоний Прапор). Іноді у ґрунтовій ямі споруджувався склеп з дерева (кургани поблизу хут. Степового та с. Мескер-Юрт) або каменю (Ставропольський курган 1953 р., курган № 7 поблизу хут. Червоний Прапор). На рівні давньої поверхні поховання здійснювались у дерев'яних чи кам'яних гробницях. Саме такі гробниці зафіксовано в кургані поблизу хут. Червоний Прапор, Гойтинському № 4 та Костромському. У деяких випадках поховальні споруди в північнокавказьких курганах частково спалені. Так, у Гойтинському кургані № 1 виявлено залишки великого баґаття, в кургані № 5 містилось тілоспалення, знайдено спалену дерев'яну гробницю також під насипом Костромського кургану. Могили були індивідуальні або парні. Поховані лежали випростано на спині з широтною орієнтацією.

Найближчі аналогії цьому ритуалу є серед архаїчних скіфських пам'яток Північного Причорномор'я. На цій території поховання також здійснювались у ґрунтових ямах, часто обкладених деревом, або в дерев'яних склепах на рівні давньої поверхні. В окремих випадках зафіксовано сліди спалення. Більшість цих пам'яток зібрано й опубліковано О. І. Тереножкіним⁶³. Назведемо деякі з них: поховання на Темір-Горі, на р. Калитва, поблизу м. Нікополя, в курганах біля с. Новогригор'ївки Запорізької області, с. Медерове на Кіровоградщині, у районі м. Константинівська Ростовської області. Відомі в Причорномор'ї і архаїчні скіфські поховання, в яких виявлено кам'яні гробниці. Особливо багато таких пам'яток досліджено на території Східного Криму, що пояснюється природними умовами — наявністю у цьому районі виходів каменю, придатного для будівництва⁶⁴. Єдиною особливістю північнокавказьких курганів, яка відрізняє їх від північнопричорноморських, є те, що в перших ще не зафіксовано такі поховальні споруди, як катакомби, ві-

⁶² Артамонов М. І. Сокровища скіфських курганов. Прага—Ленінград, 1966, с. 22; Артамонов М. І. К вопросу о происхождении скіфского искусства.—Omagiu lui George Oprescu. Bucureşti, 1961, p. 37.

⁶³ Тереножкін А. І. Скіфська культура.—ПСА. М., 1971.

⁶⁴ Яковенко Є. В. Скіфи Східного Криму в V—III ст. до н. е. К., 1974, с. 54.

домі в скіфських курганах степового Причорномор'я з VI ст. до н. е. (поховання поблизу с. Нижні Серогози)⁶⁵.

Отже, поховальний ритуал кочівницьких пам'яток обох районів дуже близький, а іноді схожість окремих його деталей майже абсолютна (можна, наприклад, згадати аналогії між поховальним обрядом Гойтинського кургану № 4 і похованням під м. Борисполем). Але якраз ті риси, що зближують поховальний ритуал пам'яток Північного Кавказу і Північного Причорномор'я, і є, як показав О. І. Тереножкін, однією з яскравих особливостей власне скіфської культури.

Розгляд описаних пам'яток дає можливість зробити такий висновок. В наш час при вивченні скіфської історії, матеріальної культури та поховального обряду необхідно враховувати присутність скіфів на Північному Кавказі в VII—V ст. до н. е., бо вони тут були складовою і не-від'ємною частиною єдиного скіфського етнічного масиву, а степові простори Північного Кавказу стали своєрідним продовженням північнопричорноморської Скіфії. Більше того, в період передньоазіатських походів, коли Північний Кавказ відігравав особливо важливу роль в історії скіфів, останні, цілком можливо, мали в цьому районі політичну перевагу. Про це свідчить спорудження у Прикубанні курганів скіфських царів, зокрема Келермеських, ранніх Ульських, Костромського. Становище, що склалося, відобразилося пізніше у відомих словах Ксенофонта: «В Європі скіфи панують, а меоти їм підвладні»⁶⁶.

Але пізніше, з кінця VI ст. до н. е., кордон Скіфії як політичного об'єднання стабілізується по Дону⁶⁷. Проте і далі в степах Прикубання і Північного Кавказу продовжували існувати значні групи кочового населення, політично не з'єднані із скіфами Північного Причорномор'я, але все ж пов'язані з ними спільним походженням і культурою. Поступово скіфське населення цього району асимілюється місцевим, і ще більше — близькими йому за мовою сарматами, що почали рухатись на захід. Але ці події вже виходять за хронологічні рамки нашої статті.

В. Ю. МУРЗИН

Скифы на Северном Кавказе (VII—V вв. до н. э.)

Резюме

Значительным событием в современной науке о скифах было открытие на Северном Кавказе весьма многочисленных скіфских памятников, исследование которых связано с именами Е. И. Крупнова, В. Б. Виноградова, В. И. Марковина, Р. М. Мунчаева, В. И. Коценковой, О. М. Давудова, В. Г. Петренко. В результате этих исследований присутствие скифов на этой территории нельзя не учитывать при изучении истории, материальной культуры, погребального обряда скіфских племен.

Скифы появляются на Северном Кавказе в начале VII в. до н. э. одновременно с проникновением скіфского этнического элемента на территорию юга Европейской части СССР. С этого времени Северный Кавказ становится своеобразным плацдармом для продвижения скіфских воинских отрядов в страны Передней Азии и местом обитания какой-то значительной части скіфского населения. Скифы в этот период добиваются, по-видимому, и политического преобладания в данном районе. Такое положение продолжает сохраняться некоторое время и после завершения переднеазиатских походов. Об этом свидетельствует возникновение в Прикубанье грандиозных погребений скіфских царей в конце VII—VI вв. до н.э. (Келермесские, Ульские, Костромской курганы).

Стабилизация к концу VI в. до н.э. политической границы Скифии по Дону не привела к уходу скіфов из рассматриваемого района. Значительные группы кочевого населения, не объединенные со скіфами Северного Причерноморья политически, но связанные с ними общим происхождением и культурой, продолжают обитать в степной части Северного Кавказа и после этого времени.

⁶⁵ Браун Ф. К. Отчет о раскопках в Таврической губернии в 1898 г.—ИАК, СПб., 1906, вып. 19.

⁶⁶ Ксенофонт, II, 1, 10.

⁶⁷ Геродот, IV, 116.

Ліпна кераміка VI—V ст. до н. е. з Німфея

Вивчення ліпного посуду з архаїчного шару Німфея пов'язано з багаторічними розкопками В. М. Скуднової та М. М. Худяка. Вони опублікували перші відомості про цю цікаву групу матеріалу і встановили його хронологічні рамки: початок VI ст. до н. е.—середина V ст. до н. е. Тоді ж була висунута гіпотеза про скіфську належність даної кераміки¹.

Вдруге звернувся до цієї групи речових знахідок О. М. Лесков, досліджуючи генезис культури таврів. Він переглянув питання про належність ліпної кераміки архаїчного Німфея² і поділив увесь комплекс на три окремі групи: просту зрубну, просту скіфську і кераміку таврської культури (кухонну та лощену). Останнє визначення цілком закономірне, бо дослідник, вивчивши на той час великий комплекс таврського посуду, помітив, передусім, близькість його до певної частини німфейської кераміки. «Таким чином, — писав він, — основний керамічний комплекс з Німфея, що складається з простої та лощеної кераміки, часто прикрашеної врізним геометричним орнаментом, аналогічний будь-якому керамічному комплексу з таврського поселення VI—V ст. до н. е.»³

Такий висновок відповідав тодішньому стану вивчення археологічного джерела. На території Східного Криму до середини 60-х років пам'ятки, пов'язані з місцевим населенням, майже не досліджувались. Навіть у дисертації Т. Н. Троїцької, присвяченій скіфам Криму, на цій території відзначено тільки одну пам'ятку — з поховання воїна на Темір-Горі⁴. Тому цілком закономірно, що в літературі не було одної думки щодо складу місцевого населення Керченського півострова в період грецької колонізації. Так, П. М. Шульц за кілька років до О. М. Лескова писав, що племена, які населяли цю частину Криму, були таврами⁵. О. М. Лесков припускає, що осілі таврські племена жили не тільки в прибережних районах Керченського півострова, а степові — займали кочові скіфи⁶. На думку Т. В. Блаватської, скіфів-кочівників, які проживали у центральному Криму, в східній частині немає, бо вони «уникали селитись поблизу боспорян»⁷.

Дослідження останніх років дали змогу уточнити склад місцевого населення Європейського Боспору, охарактеризувати його соціально-економічний розвиток і контакти з античним світом. Початок вивчення степових пам'яток Східного Криму було покладено І. Т. Кругликовою⁸, а в ширшому масштабі воно проводилось Керченською експедицією Інституту археології АН УРСР у 1960—1967 рр.⁹ В результаті встановлено, що місцевими жителями степової частини півострова були скіфи, які в середині V ст. до н. е. під безпосереднім впливом греків перейшли на цій території до осілості. Скіфське населення боспорської хори збе-

¹ Скуднова В. М. Скифские памятники из Нимфея.— СА, 1954, № 21; Худяк М. М. Из истории Нимфея VI—III вв. до н. э. Л., 1962.

² Лесков А. М. Об остатках таврской культуры на Керченском полуострове.— СА, 1961, № 1.

³ Там же, с. 264.

⁴ Троїцкая Т. Н. Скифские погребения в курганах Крыма. Автореф. канд. дис. Симферополь, 1954.

⁵ Шульц П. Н. О некоторых вопросах истории тавров.— В кн.: Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху. М., 1959, с. 238, 246.

⁶ Лесков А. М. Об остатках таврской культуры., с. 265.

⁷ Блаватская Т. В. Очерки политической истории Боспора в V—IV вв. до н. э. М., 1960, с. 110.

⁸ Кругликова И. Т. Поселения эпохи бронзы и раннего железа в Восточном Крыму.— СА, 1955, № 24.

⁹ Древности Восточного Крыма. К., 1970.

рігало свій традиційний лад, культуру, одночасно тяжіючи до античної цивілізації.

Археологічні дослідження не дають підстав заперечити відомості Геродота про те, що Керченський півострів був заселений скіфами, а в гірському Криму проживали племена таврів. Проте цілком можливо, що в середовищі скіфських племен на території Європейського Боспору V—III ст. до н. е. проникла певна частина таврів, асимільовані скіфами, які стояли на вищому рівні соціально-економічного розвитку¹⁰. Однак об'єктивні обставини дали в розпорядження дослідників матеріали виключно V—III ст. до н. е., тому більш ранній період історії місцевих племен Європейського Боспору досі нез'ясований в багатьох відношеннях. У зв'язку з цим особливий інтерес становить колекція кераміки з архайчного шару Німфея.

Ще перші дослідники — В. М. Скуднова і М. М. Худяк ділили німфейську ліпну кераміку на дві частини — кухонну і столову. Ретельно переглянувши цей матеріал, ми не знайшли можливим слідом за О. М. Лесковим виділити в даному комплексі три групи, відмінні за етнокультурною належністю. Передусім тут немає серед ліпного посуду банкоподібних форм зрубного типу — близькі до зрубних банок німфейські посудини відрізняються за технологією виготовлення, складом тіста, а інколи й самою формою. Далі, на нашу думку, не можна виділити окремо так звану «кизил-кобинську» групу посудин (про що йдеться нижче). Отже, як і перші дослідники даного матеріалу, ми вважаємо весь ліпний керамічний комплекс Німфея органічно одним, складеним з двох взаємозв'язаних частин — кухонного і столового посуду.

В цій статті поставлено два основних завдання — розробка типологічної класифікації досліджуваного матеріалу і, в міру можливості, його графічної реконструкції. Ці завдання визначаються тим, що матеріал, відомий в літературі з 50-х років, ще не вивчався скіфологами в усіх деталях. Крім того, ми спробуємо точніше встановити належність цієї кераміки.

Кухонний посуд становить більшу частину усього комплексу. Як відзначила ще В. М. Скуднова, ця кераміка має товстий черепок з добре відмученої глини, що містить домішки жорстви і товчених черепашок¹¹. Випал її рівномірний, про що свідчить колір поверхні. За формую вона поділяється на горщики, миски и ринки типу чашок, які, найімовірніше, є різновидом мисок.

Серед горщиків різних розмірів (діаметр вінець — від 32 до 14 см) виділяється група чітко профільованих посудин з S-подібним профілем, воронкоподібною шийкою і відігнутими назовні вінцями. Тулуб, як правило, дуже опуклий в середній частині, плавно звужується до невеликого денця. Прикладом може бути фрагментований горщик (НФ-51, 1010), який за графічною реконструкцією має висоту (без днища) 20,5 см, діаметр вінець — 17 см, діаметр середньої частини тулуба — 24 см. Вінця прикрашено по краю пальцювими вдавленнями (рис. 1).

Друга група горщиків, що переважає серед кухонного посуду, має слабо виражений профіль з прямыми або злегка дугоподібними вінцями; тулуб таких посудин, звичайно, видовжених пропорцій, розширення його в середній частині позначче. Найбільшим екземпляром, судячи з графічної реконструкції, можна вважати горщик діаметром вінець 32 см (НФ-51, 769). На жаль, є тільки верхня його частина. Аналогічна посудина (НФ-51, 754) менших розмірів збереглася на висоту 15 см, діаметр вінець — 14 см, діаметр середньої частини — 17,5 см. Краї вінець обох горщиків прикрашено пальцювими вдавленнями (рис. 2). Вінця сла-

¹⁰ Яковенко Е. В. Скіфи Східного Криму в V—III ст. до н. е. К., 1973, с. 135 та ін.

¹¹ Скуднова В. М. Вказ. праця, с. 313.

бопрофільованих горщиків мають два різновиди — з пропорціональною товщиною перерізу і з сильно потовщеною верхньою частиною.

Спільною ознакою для обох груп горщиків є заглиблена орнаментація по краю вінець — пальцьова, нігтьова та косими насічками. При цьому трапляються і неорнаментовані посудини.

Серед мисок також виділяються дві групи — посудини, які мають злегка біконічний тулуб і загнутий всередину край, та єкземпляри з рівними стінками, що утворюють в профілі конус із зрізаною вершиною. Серед останніх є кілька варіантів заокругленого профілю.

Графічно реконструюється частина біконічної миски, збереженої на висоті 7,5 см при діаметрі вінець 24 см (НФ-47, 920). Інша, подібна до неї, збереглась на висоту 9 см при діаметрі вінець 22 см та ширині середньої частини 23 см (НФ-48, 353, рис. 3). Є графічна реконструкція однієї миски-чаші з рівними краями, висота — 11 см, діаметр вінець — 18 см, днища — 10,5 см; слід відзначити чітке профілювання dna та його масивність — воно завтовшки 2 см при товщині стінок до 0,5 см (НФ-48, 349; рис. 4, 2).

Рис. 1. Реконструкція горщика першої групи.

Усі миски виготовлено з добре відмученої глини і покрито світло-сірим або світло-коричневим лощінням, інколи дуже ретельним. Якість лощіння в поєднанні зі складом тіста виключає належність цих посу-

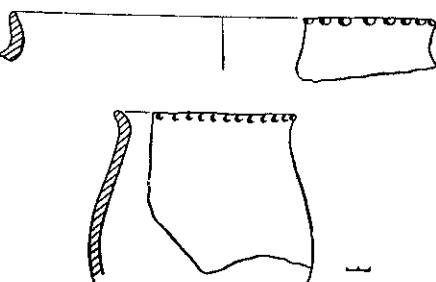

Рис. 2. Реконструкція верхньої частини горщиків другої групи.

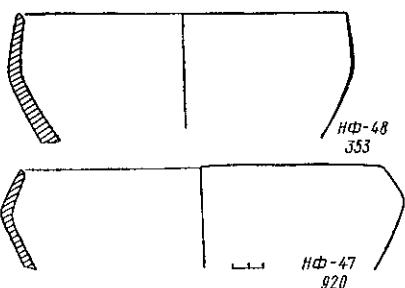

Рис. 3. Реконструкція мисок.

дин до зрубної культури, незважаючи на збіг форм. Подібні форми відомі серед скіфської кераміки Посулля¹².

Різновидом мисок є чашки або ринки, що повторюють в мініатюрі ті ж контури профілів — округлі або зрізані конічні. Реконструкція однієї такої посудини має висоту 5 см, діаметр вінець — 9,5 см, dna — 4,3 см (НФ-51, 765; рис. 4, 1).

Кухонний німфейський посуд знаходить прямі аналогії в архаїчних шарах боспорських міст¹³ і серед матеріалів Єлизаветівського городища, що давно стали еталоном при визначені скіфської належності кераміки степової зони. Але особливо цікаво те, що вона генетично споріднена з керамічними формами наступного періоду, відомими за матеріалами скіфських поселень поблизу сіл Леніне, Іллічове, Астаніне¹⁴.

¹² Ильинская В. А. Скифы днепровского лесостепного левобережья. К., 1968, табл. LXI, 17—20, 22, 23, табл. LXIII, 12—14; 16—18.

¹³ Кастанаян Е. Г. Лепная керамика боспорских городов. Автореф. канд. дис. Л., 1967.

¹⁴ Яковенко Е. В. Скифи Східного Криму..., с. 110—111.

Столовий посуд являє собою лощену кераміку з прокресленим геометричним орнаментом, інкрустованим білою пастою. За фрагментами можна встановити основні форми — чаші, кубки, корчаги. Серед останніх надалі, мабуть, удасться виділити глеки.

Фрагментованість матеріалу не дає можливості визначити зараз кількісне співвідношення чаш і кубків. Однак помітно переважання кубків з прямою невисокою шийкою і злегка відігнутими назовні вінцями (рис. 5). Орнаментальні зони розташовуються, як правило, по плічках, поширюючись інколи і на середню частину тулуба. Основні кольори лощиння — чорний і коричневий з відтінками. Корчаги також дуже фрагментовані. Два великих уламки, описані В. М. Скудновою¹⁵, дають певне уявлення про форму корчаг. Це великі горшкоподібні посудини з широкою шийкою і сильно відігнутими назовні вінцями; коротка шийка плавно переходить у тулуб, дуже роздутий в середній частині. По плічках або на високих боках іноді є наліпи різної форми: поодинокі і подвійні овали, соскоподібні і грановані.

Найбільший інтерес становить система орнаментації лощених посудин. Вона виконана прокресленими по сирій глині заглибленими лініями, рідше має вигляд крапок і штрихів; здебільшого врізний орнамент заповнений білою пастою.

В системі орнаментації простежуються чотири основних мотиви та їх похідні. Мотив I — опущені від горизонталі вертикальні лінії зібра-

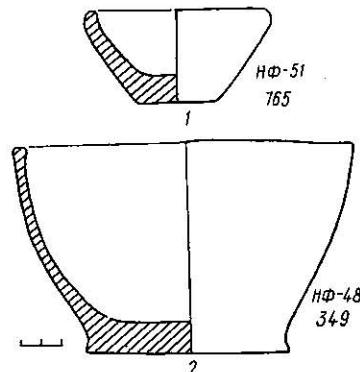

Рис. 4. Реконструкція посудин:
1 — чашка; 2 — чаша-миска.

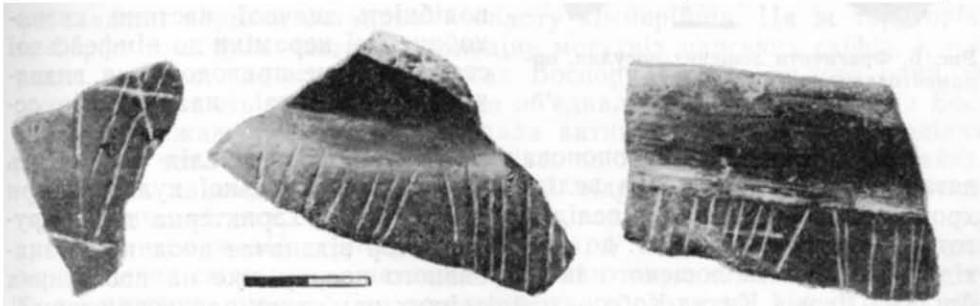

Рис. 5. Фрагменти лощених келихів з «інкрустацією».

но в трикутні пучки (рис. 6). Його похідні: Ia — пучки опущено від горизонтальної стрічки, прикрашеної наколами; Iб — теж саме, але інколи нанесено без стрічки; Iв — від вершин пучків донизу прокреслено лінії, що утворюють вертикальні кути. Подібні композиції найчастіше трапляються на корчагах, кубках і чашах (рис. 7, I, Iв).

В основу мотиву II покладено перший мотив, до якого над горизонталлю додано вписані трикутники. Цей метод відомий лише на кубках (рис. 7, II; 8). Мотив III — комбінація штрихованих зон, переважно трикутників; виділяється штриховка «паркетна», коса і вертикальна. Похідні: IIIa — поєднання вертикально заштрихованого кута з пучком ліній; IIIб — те саме, але штриховка «паркетна»; IIIв — досить складна комбінація косих ліній над горизонтальною стрічкою з

¹⁵ Скуднова В. М. Вказ. праця, с. 314, рис. 5; с. 317, табл. I, 5.

невеликими заштрихованими трикутниками під нею: IIIг — візерунок з пучків і косих ліній між двома горизонталями; IIIд — складна комбінація заштрихованих напівовалів, горизонтальних і вертикальних ліній. Цей мотив найчастіше спостерігається в поєданні з наліпами на великих посудинах типу корчаг (рис. 7, III—IIIд).

Саме лощена кераміка з врізною орнаментацією, що походить з Німфея та інших міст Боспору, викликає найбільший інтерес дослідників. При значних розходженнях у визначенні її належності¹⁶ об'єднує всі точки зору, один, очевидно, помилковий підхід — лощену орнаментовану кераміку здебільшого розглядають у відриві від решти керамічного комплексу, для чого немає ніяких підстав. Зокрема, в Німфей цей посуд знайдено в закритих комплексах разом з простим кухонним, про що зазначала і В. М. Скуднова¹⁷.

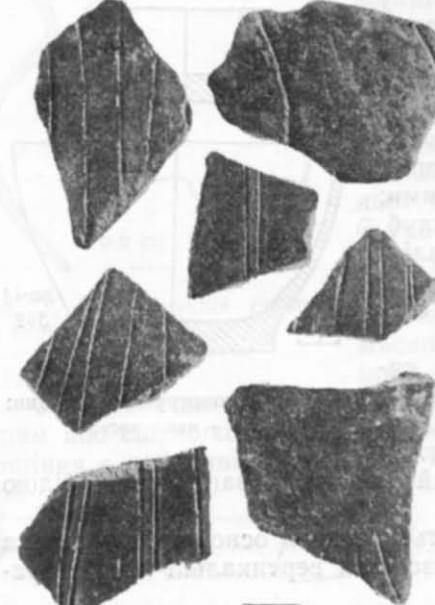

Рис. 6. Фрагменти лощених посудин, орнаментованих «пучками» ліній.

Поєдання лощеного посуду з простим не є чимсь винятковим, воно широко відоме в лісостеповому Подністров'ї з часів пізньої бронзи, на Нижньому Дону і Північному Кавказі¹⁸. У найближчому оточенні Німфея та інших міст Боспору аналогічний керамічний комплекс відомий у таврів гірського і передгірського Криму. Зауважена ще В. М. Скудновою і М. М. Худяком подібність значної частини кизилкобинської кераміки до німфейської стала пізніше приводом для визначення таврської належності останньої.

На цій гіпотезі, запропонованій О. М. Лесковим, слід зупинитись детальніше. О. М. Лесков виділяє в розвитку таврської культури три хронологічні періоди¹⁹. Досліджувана кераміка характерна для другого періоду — VI—V ст. до н. е., хоч автор відзначає поодинокі знахідки фрагментів лощеного інкрустованого посуду вже на поселеннях Ашлама-Дере і Кизил-Коба — найпізніших пам'ятках раннього етапу²⁰. Таким чином, дана кераміка з'являється у таврів не раніше рубежу VII—VI ст. до н. е. і особливо поширяється у VI—V ст. до н. е.

Привертає увагу майже повний хронологічний збіг появи лощеної інкрустованої кераміки у таврів і синхронних комплексах Німфея, Мірмекія, Тірітаки та інших боспорських центрів. Є достатні підстави для того, щоб пов'язати ці два характерні явища і пояснити їх єдиністю походження.

¹⁶ Кругликова И. Т. О местной керамике Пантикея и ее значении для изучения состава населения этого города.— МИА, 1952, № 33, Кастаян Е. Г. Лепная керамика Мирмекия и Тиритаки.— МИА, 1952, № 25; Лесков А. М. Об остатках таврской культуры..., с. 261—262.

¹⁷ Скуднова В. М. Вкз. праця, с. 308 та наст.

¹⁸ Тереножкін О. І. Чорноліська культура.— В кн.: Археологія Української РСР, т. II, К., 1971, с. 20; Шарафтдинова А. С. Заключительный этап позднего бронзового века на Нижнем Дону.— СА, 1973, № 2, с. 19; Крупнов Е. И. Древняя история Северного Кавказа. М., 1960, с. 130—132.

¹⁹ Лесков А. М. Горный Крым..., с. 96, рис. 34.

²⁰ Там же, с. 93.

Саме такої думки дотримувався О. М. Лесков, зараховуючи частину ліпної кераміки Німфея до посуду таврської культури. Свій висновок він аргументував інфільтрацією частини таврського населення у VI—V ст. до н. е. на територію Східного Криму. На Керченському півострові в даний період склалась несприятлива для переміщення таврів історична ситуація. Саме на початку VI ст. до н. е. у Північному Причорномор'ї з'явилися дві могутні сили — скіфи і греки-колоністи. Порізному, за повідомленням античних авторів, складалися їх взаємно-

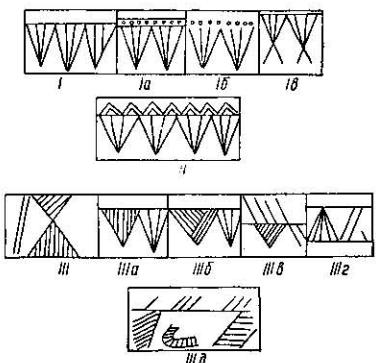

Рис. 7. Схеми типів різьбленої орнаментації на лощеній кераміці Німфея.

Рис. 8. Частина лощеного келиха з «інкрустованим» орнаментом.

ни, однак Керченський (Скелястий) півострів згадується неодноразово як місце важливих історичних подій. Тут, за легендарною версією, скіфи завдали поразки останньому оплоту кіммерійців. Ця ж територія, за Геродотом, була частиною володінь могутніх царських скіфів, і, нарешті, у VI ст. до н. е. на берегах Боспору Кіммерійського один за одним виростають грецькі міста, що об'єдналися у V ст. до н. е. в Боспорську державу, яка зразу ж почала активну боротьбу за володіння родючими землями Східного Криму аж до Акмонайського перешейка.

Таким чином, порівняно невеликий відрізок часу — понад століття — насычений важливими історичними подіями, що відбувалися на природно обмеженій території півострова. У зв'язку з цим яке-небудь переміщення сюди навіть незначної частини таврських племен, що стояли на нижчому рівні соціально-економічного розвитку, ніж скіфи і тим більше греки, здається сумнівним. На нашу думку, більш імовірно по-в'язувати появу лощеної інкрустованої кераміки у таврів з впливом скіфського населення Керченського півострова, відомого за матеріалами Німфея та інших місцевознаходжень. Про це може свідчити наявність на ряді таврських поселень VI—V ст. до н. е. кухонної скіфської кераміки²¹.

На основі єдності керамічного комплексу Німфея, кухонний скіфський посуд на таврських поселеннях слід розглядати в тісному зв'язку з поширенням лощеної кераміки з геометричним орнаментом. Це підтверджується матеріалами могильних комплексів ранньоскіфського часу, значна частина яких зібрана в монографії О. М. Лескова²², а інші виявлено останнім часом Керченською експедицією Інституту археології АН УРСР і Керченським музеєм²³. Детальному аналізу цих цікавих

²¹ Дашевская О. Д. Симферопольское раннетаврское поселение.— СА, 1958, № 3, с. 197; Шульц П. Н. Исследование Несаполя Скифского.— ИАДК. К., 1957, с. 66—67.

²² Лесков А. М. Горный Крым..., с. 174—178.

²³ Отчет о работах Керченской экспедиции 1960—1967 гг.; Отчет о работах Керченского историко-краеведческого музея за 1965—1970 гг.— НА ІА АН УРСР.

матеріалів буде присвячено спеціальну статтю, тут слід лише зазначити, що у складі поховального інвентаря згаданих комплексів є і прості, і лощені з інкрустацією посудини, які знаходять майже повні аналогії серед німфейських знахідок.

Отже, детальний аналіз ліпної кераміки архаїчного Німфея підтверджує висновки В. М. Скуднової і М. М. Худяка і дає підстави вважати її єдиним комплексом, пов'язаним з місцевим скіфським населенням Східного Криму. Збіг окремих керамічних форм, їх декор і техніка орнаментації з ліпними посудинами пам'яток Північного Кавказу і Гірського Криму вказує на те, що скіфи Керченського півострова і були тим середовищем, завдяки якому виникла близькість матеріальної культури між населенням настільки віддалених територій.

Характеризуючи місцевий комплекс архаїчного шару Німфея, не можна не згадати німфейські художні бронзи, знайдені і на поселенні, і в похованнях скіфської знаті. У першій публікації В. М. Скуднової вони розглядалися разом з керамічними матеріалами²⁴. Але такий підхід до даної групи знахідок порушує хронологічні рамки дослідженого періоду. Ліпна кераміка Німфея пов'язана із скіфською архаїкою, нижнім рубежем якої є поховання воїна середини VII ст. до н. е. на Темір-Горі, а верхнім — комплекс Золотого кургану поблизу Сімферополя початку V ст. до н. е. Для цього часу характерні специфічні риси і в поховальному обряді, і в матеріальній культурі, а також в декоративно-прикладному мистецтві.

Німфейські бронзові бляхи в «звіриному» стилі — голова вепра і нога хижака, належать до кола пам'яток наступного, середньоскіфського періоду середини V—IV ст. до н. е. Це час великих соціально-економічних змін у житті скіфського суспільства, які на півострові виявились передусім у переході скіфів до осілості. З середини V ст. до н. е. скіфське населення цієї території було залучене всім ходом історичних подій у сферу активної взаємодії з Боспором, що позначилось на всіх сторонах господарства, побуту та ідеології. Саме тоді у матеріальній культурі скіфів з'являються численні художні бронзи, які були здебільшого продукцією боспорських майстерень. Ці предмети «звіриного стилю» не пов'язані з попередньою епохою, вони, найімовірніше є результатом синкретичного мистецтва, яке виникло у Північному Причорномор'ї вже наприкінці VI ст. до н. е.²⁵

Все це дає змогу виділити окремо скіфські матеріали архаїчного Німфея, що засвідчують ранній етап взаємозв'язків греків-колоністів з місцевими племенами. Що ж до художніх бронз, знайдених тут же, то їх, на нашу думку, слід розглядати тільки в поєднанні з матеріалами поховань еллінізованої скіфської знаті — характерних пам'яток наступного періоду в розвитку відносин між боспорськими скіфами і античним світом.

Э. В. ЯКОВЕНКО

Лепная керамика VI—V вв. до н. э. из Нимфея

Резюме

В статье рассматривается давно известный керамический комплекс из архаического слоя боспорского города Нимфея. В отличие от других исследователей автор считает этот комплекс единым по этнокультурной принадлежности и хронологии. Читателю предлагается типология и классификация двух составных частей комплекса — кухонной и столовой посуды. Последняя рассмотрена детально, причем по разнообраз-

²⁴ Скуднова В. М. Вказ. праця, с. 316, рис. 6.

²⁵ Яковенко Э. В. Предметы звериного стиля в раннескифских памятниках Крыма. — Тезисы конференции по вопросам скифо-сарматской археологии. М., 1972.

ным мотивам «инкрустированной» орнаментации удается проследить пути распространения этого типа керамики от Северного Кавказа до горного Крыма. В результате подробного анализа автор делает вывод о скифской принадлежности нимфейской лепной керамики VI—V вв. до н. э. и приводит многочисленные аналогии из синхронных и более поздних памятников Восточного Крыма.

О. М. ПРИХОДНЮК
М. М. КАЗАНСЬКИЙ

Керамічні комплекси поселення Луг I на Тясмині

В результаті робіт Кременчуцької новобудовної експедиції в 1956—1959 рр. поблизу с. Пеньківки на р. Тясмині в науковий обіг було введено новий матеріал другої половини I тисячоліття н. е.¹ За рисами матеріальної культури нововідкриті поселення дуже близькі до ранньо-середньовічних слов'янських старожитностей. Лише наявність у найбільш ранніх об'єктах ліпних біконічних горщиків виділяла ці пам'ятки серед синхронних старожитностей Східної і Центральної Європи.

Тясминські поселення Молочарня, Луг I, Луг II і Макарів острів стали еталонними для цілої групи ранньо-середньовічних пам'яток, поширеніх в українському лісостепу. Дослідник цих поселень Д. Т. Березовець на основі керамічних комплексів усі чотири пам'ятки розглядав як ланки одного еволюційного розвитку пеньківської групи старожитностей².

Для ранніх тясминських пам'яток характерна ліпна неорнаментована кераміка. В першу чергу, це горщики біконічних форм, іноді прикрашені наліпним валиком під вінцями. На пізніших поселеннях переважала кераміка, близька, передусім, до посуду культури Луки-Райковецької. Це округлобокі ліпні й сформовані на ручному кругі горщики з лінійно-хвилястим орнаментом, які, на думку Д. Т. Березовця, нагадують вироби «празького» і «дунайського» типів³. На підставі співвідношення окремих форм ліпної і гончарної кераміки Д. Т. Березовець зробив спробу встановити хронологію поселень поблизу с. Пеньківки, що, як він вважає, належать до єдиної слов'янської культури VII—IX ст. н. е.⁴ Найбільш рання пам'ятка в урочищі Молочарня датована ним VII ст., а найбільш пізня, в урочищі Макарів острів,—VIII—IX ст. Поселення в урочищі Луг I і II дослідник інтерпретує як «перехідні» і датує відповідно кінцем VII — першою половиною VIII ст. та VIII ст. н. е.⁵

Підставою для такого датування є відмінності в керамічному матеріалі на цих поселеннях. За спостереженнями Д. Т. Березовця, в Молочарні, де виявлено виключно ліпний посуд, біконічних горщиків було найбільше, в урочищі Луг I — менше, в Лузі II — лише окремі посу-

¹ Березовець Д. Т. Поселения уличей на р. Тясмине.—МИА, 1963, № 108, с. 145—208; Линка Н. В., Шовкопляс А. М. Раннеславянское поселение на р. Тясмине.—МИА, 1963, № 108, с. 234—242.

² В останній час з'явилися й інші погляди на пам'ятки пеньківського типу. Одні дослідники вважають їх групою лісостепових старожитностей третьої четверті I тисячоліття н. е., для яких характерні передусім біоконічні ліпні горщики, що відрізняє їх від синхронних пам'яток корчакського і колочинського типів (Русанова И. П. О керамике раннесредневековых памятников Верхнего и Среднего Поднепровья.—В кн.: Славяне и Русь, М., 1968, с. 143—150; Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвійня.—МИА, 1970, № 163, с. 65—73). Okremi автори «пеньківськими» називають пам'ятки лісостепового пограниччя пізнього часу, які мають риси, властиві культури Луки-Райковецької (Рутковская Л. М. О стратиграфии и хронологии древнего поселения около с. Степовки на р. Тясмине.—В кн.: Раннесредневековые восточные древности. М., 1974, с. 186).

³ Березовець Д. Т. Вказ. праця, с. 186.

⁴ Там же, с. 145—146, 201—202.

⁵ Там же, с. 192.

дини, а на поселенні Макарів острів біконічні посудини взагалі відсутні. Така ж закономірність простежувалася і для зерновиків з наліпним валиком. Щодо примітивно-кружальної кераміки простежувався протилежний процес — збільшення її кількості на пізніших пам'ятках⁶.

Однак при розгляді пеньківської кераміки зіставлялися комплекси з поселень, досліджених не в однаковій мірі. У Молочарні розкопано чотири житла, на поселенні Луг I — 32, на Лузі II — 18, а з матеріалів поселення Макарів острів Д. Т. Березовцем розглядався комплекс лише з одного житла. Крім того, зіставлення проведено сумарно, без врахування індивідуальних особливостей кераміки з окремих закритих комплексів. А як відомо, лише такий підхід дає змогу розділити ранні й пізні археологічні об'єкти. На це вже звертали увагу дослідники⁷. І. І. Ляпушкін вважав поселення Луг I і II багатошаровими, зокрема відзначаючи наявність тут кераміки більш раннього часу, ніж VIII ст. («хропувата» кераміка і посуд з місяцеподібними наліпами, «диски»)⁸. Подібний погляд на культурно-хронологічне співвідношення пам'яток

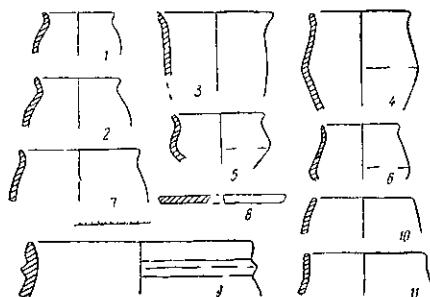

Рис. 1. Луг I. Кераміка першого комплексу.

1, 2, 7, 8, 10 — з житла № 19; 5 — з житла № 12; 6, 11 — з житла № 2; 3, 4, 9 — з культурного шару.

поблизу с. Пеньківки так само мотивує і Е. О. Горюнов⁹.

Необґрунтованими залишаються й висновки Д. Т. Березовця щодо еволюції кераміки пеньківських пам'яток. Зокрема, незрозуміло, яким чином «форма горщиків розвивалася від біконічної до близької горщицам дунайського типу»¹⁰. Лінія розвитку слов'янської культури в Средньому Подніпров'ї, запропонована Д. Т. Березовцем, побудована на зіставленні різнохарактерних форм кераміки з різних пам'яток. Все це не давало підстав, щоб беззастережно прийняти його концепцію, і примишло нас ще раз звернутися до матеріалів потясминських поселень, які зберігаються у фондах Інституту археології АН УРСР. На нашу думку, особливий інтерес викликає найбільш досліджene селище Луг I, де в закритих житлових комплексах представлено різночасні керамічні матеріали.

Найбільш ранніми є житла № 2, 10, 12, 19, 20. В їх заповненнях виявлено ліпні посудини з домішками шамоту, жорстви, піску і слюди у глиняному тісті. Поверхня виробів часто зі слідами згладжування. У керамічному наборі — горщики, зерновики, «диски», миски (рис. 1, 1—11). Кухонні горщики — найпоширеніша форма, за спільними рисами вони поділяються на кілька видів. До одного з них належать біконічні посудини (рис. 1, 4—6) з чітким ребром у середній частині тулуба, плоским дном без закрайки та відігнутими або невиділеними вінцями. Другий вид горщиків — округлобокі, з найбільшим розширенням на середині або верхній третині висоти посудини (рис. 1, 1, 2, 7, 11). Вони плечисті, вінця майже вертикальні або відігнуті назовні. До цієї групи належать окремі посудини, що за формою наближаються до горщиків празького типу, а також «тюльпаноподібні» горщики з циліндричною

⁶ Березовець Д. Т. Вказ. праця, с. 188—189.

⁷ Артамонов М. И. Рецензия на книгу В. В. Седова «Славяне Верхнего Поднепровья и Подвилья». — СА, 1974, № 1, с. 249; Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы на кануне образования древнерусского государства. — МИА, 1968, № 152, с. 9.

⁸ Ляпушкин И. И. Вказ. праця, с. 39.

⁹ Горюнов Е. А. Некоторые вопросы истории Днепровского лесостепного Левобережья в V — начале VIII вв. — СА, 1973, № 4, с. 110.

¹⁰ Березовець Д. Т. Вказ. праця, с. 188.

верхньою частиною і різко відгнутими назовні вінцями (рис. 1, 3). Зерновики виділяються своїми розмірами, вони часто орнаментовані масивним наліпним валиком під вінцями. Валик переважно трикутний у перерізі (рис. 1, 9). Досить поширені й диски (рис. 1, 8).

Аналогічний керамічний комплекс найбільш яскраво представлений на поселенні Молочарня. Це важко помітити за наявними публікаціями, але добре простежується при ознайомленні з фондовими мате-

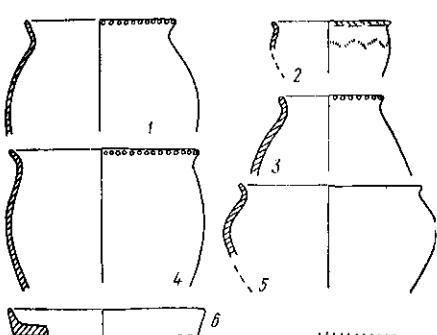

Рис. 2. Луг I. Кераміка другого комплексу:

2, 6 — з житла № 18; 4 — з житла № 6; 5 — з житла № 21; 1, 3 — з культурного шару.

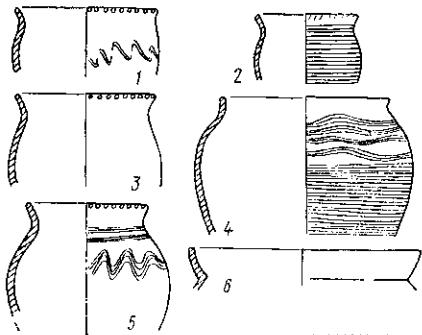

Рис. 3. Луг I. Кераміка третього комплексу:

1 — з житла № 17; 2 — з житла № 16; 3, 5 — з житла № 4; 4 — з житла № 30; 6 — з житла № 29; 1, 3 — лінні посудини; 2, 4, 6 — гончарні.

ріалами. Такі ж комплекси є на поселеннях Стецівка, Хрестатик, Домантове, Волоське (Сурська Забора), на пам'ятках Лісостепового Лівобережжя Дніпра¹¹ та в інших місцях.

На поселенні Луг I в житлах № 1, 6, 9, 18, 21 знайдено керамічні комплекси, які відрізнялися від найбільш ранніх — етапу Молочарні. Біконічні форми представлено тут проодинокими зразками, сковорідки мають більш розвинutий бортик, характерними є плечисті горщики з відгнутими вінцями, часто з насічками або пальцевими защипами по краю (рис. 2, 1—5). Тулуб посудин переважно неорнаментований. Поверхня їх нерівна, в тісті є значні домішки шамоту, жорстви, слюди й піску. Прийнято зараховувати такі комплекси до раннього етапу Луки-Райковецької¹². Але в лісостеповій зоні, найімовірніше, слід розглядати пам'ятки з подібними керамічними комплексами як самостійний етап в розвитку слов'янської культури другої половини I тисячоліття н. е.

Житла з такою керамікою відомі й на інших ранньосередньовічних поселеннях Лісостепу. До них можна віднести будівлі № 7, 9 на поселенні Луг II, № 10, 11 із Стецівки, житла з Купина, Переbиковець, Сокола, Бакоти на Середньому Дністрі¹³ та багато інших. В останні роки з'явилася можливість віднести до даного етапу цілі поселення, перед-

¹¹ Рутковская Л. М. О стратиграфии и хронологии древнего поселения около Стецовки на р. Тямин, с. 25, рис. 2, 1—7; Покровская Е. Ф., Петренко В. Г., Копаненко Г. Т. Поселение VIII—VII ст. до н. е. поблизу с. Хрестатик на Канівщині.— Археологія, 1971, № 2, с. 108, рис. 10, 1, 2; Березанская С. С. Отчет о работе в окрестностях села Доманово Золотоношского района Черкасской области в 1958 г. (рукопись).— НАІ АН УРСР; Бодянский В. О. Загальний звіт про археологічні досліди в Надпоріжжі в 1952 р. (рукопись).— НАІ АН УРСР; Горюнова Е. А. Вказ. праця, с. 99—112.

¹² Руданова И. П. Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом.— САИ, вып. ЕІ—25. М., 1973, с. 13—15.

¹³ Березовець Д. Т. Вказ. праця, с. 180—181; Петров П. П. Стецівка, поселеніє третьої четверті I тисячелеття н. е.— МІА, 1963, № 108, с. 212—218; Приходнюк О. М. Слов'янин на Поділлі (VI—VII ст. н. е.). К., 1975, с. 132, табл. XXII, 2—13; с. 133, табл. XIII, 2—9; с. 134, табл. XXIV, 1—20; с. 137, табл. XXVII, 2—9, 12—14, 16; с. 138, табл. XXVIII, 2—8.

усім селище в улоговині між горами Дівицею і Дегтярною на р. Рось, де досліджено десять напівземлянок¹⁴.

До найбільш пізнього етапу поселення Луг I належать житла № 3, 4, 11, 13, 16, 17, 25, 26, 29, 30*. Більшість керамічних форм цієї групи характеризується тими ж рисами, що й кераміка культури Луки-Райковецької¹⁵— ліпними і кружальними горщиками з сильно відігнутими вінцями і крутими плічками (рис. 3, 1—6). Поширені защици, вдавлення і насічки по вінцях. Примітивно-кружальні посудини рясно прикрашено горизонтальними і хвильастими лініями (рис. 3, 2, 4). Сковороди відзначаються високими бортками, часто по краю мають пальцові защици. Однак серед місцевої кружальної кераміки трапляються посудини, відсутні на Луці-Райковецькій. Це горщики з відігнутими вінцями з горизонтальними валиками під ними. Плічка у них похилі, тулууб інколи прикрашений «гусеничним» орнаментом. Як архаїчне явище, мабуть, слід сприймати наявність у житлі № 29 уламків примітивно-кружальної біконічної посудини з лінійно-хвильастим орнаментом¹⁶. Ця група відрізняється грубими домішками, нерівною поверхнею, товстими стінками посудин, поганим випалом. З нею синхронізуються фрагменти гончарної салтівської кераміки, для яких характерна краща технологія виготовлення (рис. 3, 6).

Пізня керамічна група Луга I найближче стойте до посуду поселення Макарів острів, яке за основними рисами близьке до пам'яток типу Луки-Райковецької.

Таким чином, на підставі керамічних комплексів на поселенні Луг I виділено об'єкти трьох хронологічних періодів. Перший, найбільш ранній, синхронний селищу Молочарня; другий є одночасним з поселенням Сахнівка, третій хронологічно збігається з розвинутою культурою Луки-Райковецької.

Розглянемо датування виділених періодів. Найбільш ранній комплекс Луга I без сумніву належить до тієї ж групи старожитностей, що й численні пам'ятки Молдавії, Побужжя, Середнього Подніпров'я, Надпоріжжя і Дніпровського Лівобережжя, які в цілому датуються VI—VII ст. н. е. Ці хронологічні рамки досить умовні. На тисминському могильнику Андрусівка III, у похованні № 4 разом з біконічною керамікою знайдено срібну пряжку¹⁷, яка за центрально- і західноєвропейськими аналогіями датується V ст. н. е.¹⁸

На багатьох пеньківських пам'ятках виявлено окремі фрагменти гончарного посуду черняхівського типу. Матеріали поселення Хітці* показують, що черняхівську кераміку можна пов'язати з найбільш архаїчними комплексами цієї культури. Наведені факти дають можливість вважати кінець V ст. н. е. нижньою датою вказаної групи старожитностей.

Верхню хронологічну межу можна встановити на підставі датування другої фази поселення Луг I. Геомагнітним методом визначено період існування жителів з Сахнівки і Бакоти між серединою VII — се-

¹⁴ Довженок В. И., Линка Н. В. Раскопки раннеславянских поселений в нижнем течении р. Рось.—МИА, 1959, № 70, с. 104—106; Приходнюк О. М. Ранньосередньовічне слов'янське поселення на р. Рось.—В кн.: Дослідження з слов'яно-руської археології. К., 1976.

* Незгадувані в тексті номери належать житлам, у заповненні яких був мало-виразний матеріал, що не давало змоги віднести його до певної групи.

¹⁵ Гончаров В. К. Лука-Райковецкая.—МИА, 1963, № 108, с. 283—315.

¹⁶ Березовець Д. Т. Вказ. праця, с. 174, рис. 15, 2.

¹⁷ Березовець Д. Т. Могильники уличів у долині р. Тисмин.—В кн.: Слов'яно-руські старожитності. К., 1969, с. 66, рис. 2, 2.

¹⁸ Böhme H. W. Germanische Grabfunde des 4 bis 5 Jahrhunderts. München, 1974, s. 81, t. 79, 13; t. 87, 6, 13; Godłowski K. The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe. Krakow, 1970, pl. XIII, 22.

* Розкопки Е. А. Горюнова.

рединою VIII ст. н. е.¹⁹ Тобто до цього ж часу слід відносити й житла Луга I, в заповненні яких переважав ліпний посуд, близький до сахнівського.

Будівлі Луга I з групою кераміки, подібною до розвинутих комплексів Луки-Райковецької, є найбільш молодими, і їх слід датувати кінцем VIII—IX ст., що відповідає загальноприйнятым датуванням пам'яток типу Луки-Райковецької.

Отже, аналіз керамічних матеріалів виявив різночасність жител на поселенні Луг I. Ранній шар повністю аналогічний дніпровським поселенням Молочарня, Хрещатик, Гута Михайлівська, Домантове, Дерев'ївка та ін. Вони належать до групи пам'яток, в яку входять близькі до них старожитності середини і третьої четверті I тисячоліття н. е., відомі по всій зоні українського Лісостепу. Поняття «пам'ятки пеньківського типу» слід пов'язувати саме з ними*.

Середній шар Луга I за керамікою аналогічний Сахнівському селищу. Поселення цього типу є і в інших районах Лісостепу. Пізній шар пам'ятки, близький культурі Луки-Райковецької, належить до останньої четверті I тисячоліття н. е. Подібні матеріали широко відомі на території Правобережної України, в Молдавії і Подунав'ї.

О. М. ПРИХОДНЮК
М. М. КАЗАНСКИЙ

Керамические комплексы поселения Луг I на Тясмине

Резюме

Предлагаемая статья посвящена разбору керамических комплексов поселения Луг I, исследованного в 1956—1959 гг. возле с. Пеньковки на р. Тясмине.

Предпринятый анализ керамических материалов Луга I по закрытым строительным комплексам позволил авторам статьи выделить разновременные постройки, представляющие три этапа жизни на поселении. Наиболее ранний соответствует этапу Молочарни и датируется концом V — серединой VII вв. н. э. В заполнении жилищ преобладала лепная посуда стройных пропорций, близкая к пражской керамике, биконические и тюльпановидные сосуды с цилиндрической верхней частью, а также диски.

Второй этап датируется периодом между серединой VII — серединой VIII вв. н. э. и характеризуется лепными горшками с хорошо выраженным плечиками и отогнутыми венчиками, часто украшенными пальцевыми насечками и защипами по краю. Керамические комплексы жилищ второго этапа близки к посуде Сахновского поселения в Поросье.

Наиболее молодыми на Луге I являются жилища № 3, 4, 11, 13, 16, 17, 25, 26, 27, 29, 30. Большинство керамических форм из этих жилищ аналогичны посуде Луки-Райковецкой (конец VIII—IX вв. н.э.). Среди них — лепные и примитивно-кружальные горшки с сильно отогнутыми венчиками и крутыми плечиками. Гончарные сосуды обильно украшены горизонтальными и волнистыми линиями.

Рассмотренные комплексы отражают особенности развития раннесредневековой славянской культуры.

¹⁹ Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі..., с. 46.

* Повертаючись до думки Л. М. Рутковської, слід зазначити, що зроблена нею спроба зіставлення пізнього горизонту поселення Стецівка (Стецівка 2) з поселенням Луг I є неспроможною, оскільки навряд чи доцільно порівнювати матеріали Стецівки 2 з різнохарактерним керамічним комплексом Луга I, не провівши попередньо членування останнього. Запропонована Л. М. Рутковською для поселень Стецівка 2, Луг I та II назва «пам'ятки пеньківського типу» не відповідає змісту терміна, який уже вийшов у літературу.

С. С. БЕРЕЗАНСЬКА

В. К. ПЯСЕЦЬКИЙ

Зольники білогрудівського типу на р. Горині під Славутою

На лівому березі р. Горині за 2,5 км на південь від м. Славута Хмельницької області розташоване стародавнє поселення. Воно займає частину надзаплавної тераси, вздовж якої тягнеться на 80—100 м. На зораній його частині і в кількох закладених тут шурфах зібрано багато кераміки та знарядь праці, які дають можливість датувати це поселення VII—VI ст. до н. е.

За 500 м від поселення, нижче по течії річки виявлено два зольники, розміщені на відстані 150 м один від одного. У 1973 р. один з них (той, що ближче до поселення) був розкопаний. На іншому, тепер ледь помітному зольнику діаметром 12 м, висотою 0,5 м був закладений шурф, матеріали з якого показали, що обидва зольники подібні за структурою і належать до одного часу.

Розкопаний зольник розміщений за 25 м від русла ріки, на тій же надзаплавній терасі, що й поселення. Поверхня тераси тут рівна, висота її над літнім рівнем ріки — близько 3 м.

До початку розкопок зольник являв собою курганоподібний насип досить правильної, круглої форми, висота якого становила 1,2 м, діаметр — 15×14 м. Західна і східна частини його густо поросли лісом, центр і північний схил були вільними. Закладений тут розкоп мав довжину 16 м, ширину 5 м. Розкопки здійснювались пошарово (товщина шарів — 0,25—0,3 м). Весь зольник був пронизаний корінням дерев і кротовинами, що ускладнювало не тільки розкопки, а й стратиграфічні спостереження. Однак в розрізі насипу досить чітко простежувались чотири шари, які розрізнялися як за структурою, так і за характером знахідок (рис. 1). Перший шар (верхній) погужністю від 15 до 20 см — чорнозем, в якому знахідок майже не було. Можна припустити, що в давнину він мав більшу потужність, але згодом, напевно, був дещо зруйнований. Другий шар (0,35—0,4 м) — дуже темний, гумусований суглинок з невеликими зольними вкрапленнями і досить частими окремими вуглинами та їх скученнями. Цей шар містив величезну кількість фрагментів кераміки, каменів, кісток тварин та інших знахідок. У середньому вони становили від 50 до 70 предметів на 1 м².

Третій шар (0,30—0,35 м) складався з досить щільного гумусованого суглинку сіро-жовтого кольору, значно світлішого, ніж попередній (2-й шар). Знахідок у ньому виявлено значно менше, причому це були переважно невеликі фрагменти кераміки. Четвертий шар (0,30—0,35 м) — слабо забарвлений жовтий суглинок. У ньому, як і в другому, траплялися прошарки попелу, вуглини, куски обпаленої печини і численні знахідки.

Після зняття всього насипу відкрився стародавній материк, на якому був насипаний зольник. Вдалося простежити, що під час його влаштування попередньо була підготовлена площа, з якої знято ґрунтовий шар. Цей шар чітко зафікований в шурфі, закладеному за межами розкопу.

У центрі площинки, дещо ближче до східної поли зольника, виявлено вогнище. Від нього збереглася велика зольна пляма діаметром $3 \times 2,5$ м, що перекривала сильно зруйновану корінням дерев глиnobитну вимостку. Остання була споруджена на глиняній підсыпці, мала правильну округлу форму діаметром близько 1,5 м і складалася з окремих кусків добре обпаленої глини. Вони мали різноманітну форму і різні розміри. Всього таких кусків виявлено більше 20. Їх середня товщина становила 5—10 см. Попіл у вогнищі був світлого відтінку і майже не містив знахідок. Приблизно на цьому ж місці, але вище, у другому шарі зольника, простежено залишки ще однієї зруйнованої вимости. На захід від вогнища, за 1,5 м від нього, в материкову була велика яма, яка частково виходила за межі розкопаної площини. Яма мала конічну форму, її глибина — 0,45 м, діаметр верхньої частини — 1,8 м. У заповненні трапилися дрібні кальциновані кістки тварин, вуглини, грудочки золи і незначна кількість кераміки.

Складається враження, що зольник функціонував протягом трьох періодів — перший відповідає відкритій площині з вогнищем і ямою, другий пов'язаний з виникненням на площині потужного нижнього (4-го) шару насипу з величезною кількістю культурних залишків і кісток тварин. Потім зольник було засипано землею і якийсь час він не функціонував. Через деякий проміжок часу (не дуже великий, бо різниця в кераміці не простежується) тут знову виникає відносно потужний культурний шар (другий) тієї ж структури, що і четвертий. У ньому теж знайдено багато різних предметів, кісток тварин, слідів вогнищ, кусків обпаленої глини тощо. На якомусь етапі все це знову було засипане землею.

Топографічні умови розташування славутських зольників, їх розмір і форма насипу абсолютно такі ж, як у зольників на Уманщині та поблизу с. Адамівка¹. В принципі аналогічна також структура перелічених насипів, з тією лише різницею, що у славутському зольнику (втім, як і у деяких білогрудівських)² у насипу не було потужних зольних прошарків. Близький білогрудівським та адамівським зольникам набір інвентаря і характер його розміщення в насипу. Таким чином, є достатні підстави вважати зольники Уманщини, Адамівки, а також Лівобережної України (відомі на Більському й інших городищах ранньозалізного віку) пам'ятками единого типу. Як і всі інші зольники білогрудівського типу, славутська пам'ятка є свідченням певних релігійних

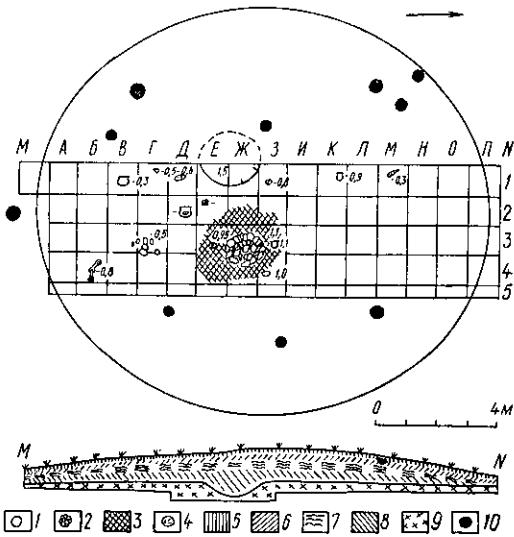

Рис. 1. План та розріз зольника:

1 — контури зольника; 2 — глиняна вимостка; 3 — вогнище; 4 — яма; 5 — чорнозем; 6 — темний супігінок з вкрапленнями вугілля та золи; 7 — світлий супігінок; 8 — нижній шар темного супігінника з вкрапленнями вугілля та золи; 9 — материкова глина; 10 — дерева.

¹ Березанська С. С., Титенко Г. Т. Нові розкопки пам'яток білогрудівського типу. — Археологія, 1954, № 9, с. 119—132; Березанська С. С. Нове джерело до розуміння зольників білогрудівського типу. — Археологія, 1970, № 24, с. 21—23.

² Теренозжкін О. І. Поселення білогрудівського типу поблизу Умані. — Археологія, 1951, № 5, с. 175—182.

(рис. 3, 1). Майже всі миски неорнаментовані, лише три або чотири з них було прикрашено під вінцями «перлинами» (рис. 2, 5).

Є фрагменти посудин, форма яких не зовсім виразна. Вони мають дуже опуклий тулуб і високу циліндричну шийку з короткими, різко відігнутими назовні вінцями. Крім того, знайдено один майже цілий кубок з високими, злегка профільованими стінками і напівсферичним

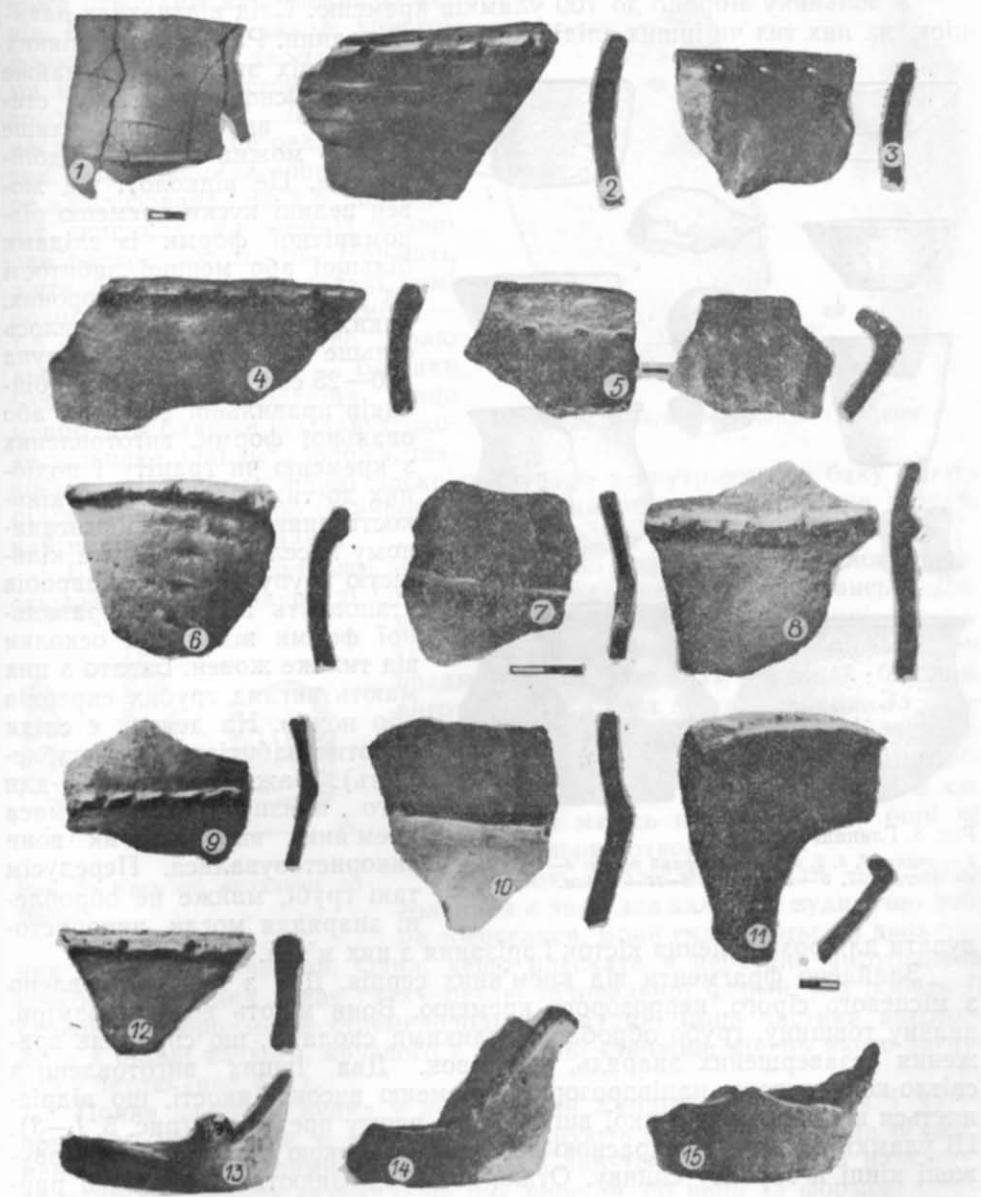

Рис. 2. Фрагменти посуду (1—15).

дном (рис. 3, 10). За фрагментами стінок, які збереглися, можна припустити наявність ще кількох подібних кубків. Виявлена частина кришки або сковорідки з краями, орнаментованими нігтевими вдавленнями. Серед глиняних виробів відносно велика кількість мініатюрних вотивних посудин, більшість яких збереглася повністю. В їх числі — горщики, баночки, мисочки (рис. 3, 2, 3, 5, 6). На одній з таких посудинок є сліди відбитої петельчастої ручки. Знайдено три пряслиця — два біко-

нічних, одне у вигляді котушок (рис. 3, 7, 8). Близько десяти виробів мають форму хлібців і коржиків. Один з предметів зображує, можливо, якусь тварину. Приземкуватий, масивний тулуб, короткі ноги і маленька, опущена донизу голова нагадують свиню (рис. 3, 4). Поодинокі фрагменти горщиків прикрашенні маленькими наліпними вушками з горизонтальними проколами (рис. 4).

У зольнику зібрано до 700 уламків кременю. Слід відзначити паявність на них тих чи інших слідів діяльності людини. Разом з тим, ніяких справжніх знарядь тут майже немає. Основну частину становлять вироби, які лише умовно можна назвати відбійниками. Це відколоті від жовен великі куски кременю різноманітної форми із слідами більшої або меншої забитості на одній чи кількох сторонах. Таких предметів трапилося більше 200. Виділяється група (20—25 екз.) справжніх відбійників правильної округлої або овальної форми, виготовлених з кременю чи граніту і подібних до тих, що у великій кількості виявлено на вищезгаданому поселенні. Другу за кількістю групу крем'яних виробів становлять великі, неправильної форми відщепи і осколки від тих же жовен. Багато з них мають вигляд грубих скребків або ножів. На деяких є сліди роботи (забитість і вищербленість). Важко визначити, для чого призначалась ця маса крем'яних виробів і як вони використовувалися. Передусім такі грубі, майже не оброблені знаряддя могли використо-

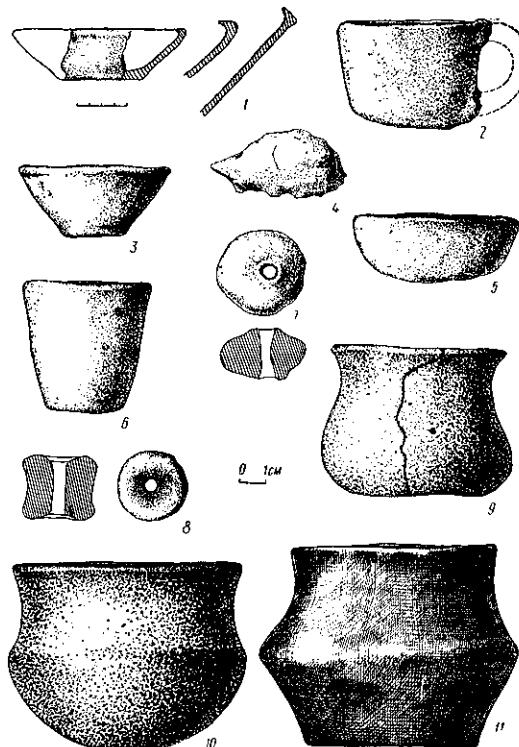

Рис. 3. Глиняні вироби:

1 — миска; 2, 3, 5, 6 — мініатюрний посуд; 4 — зооморфна фігурка; 7, 8 — пряслиця; 9—11 — кубки.

вувати для розщеплення кісток і зрізання з них м'яса.

Знайдено фрагменти від крем'яних серпів. Два з них виготовлено з місцевого сірого, непрозорого кременю. Вони мають великі розміри, значну товщину, грубо оброблені великими сколами, що спровалює враження незавершених знарядь, заготовок. Два інших виготовлено з світло-коричневого, напівпрозорого кременю високої якості, що відрізняється від сировини, з якої виготовлено решту предметів (рис. 5, 1—3). Ці уламки серпів з прекрасною двобічною плоскою ретушшю мали звужені кінці й горбату спинку. Отже, вони відрізняються від більш ранніх серпів так званого волинського типу, характерних для тищінецької культури, і близькі до серпів, які відомі в білогрудівській і черноліській культурах, а також на ряді пам'яток Подністров'я навіть у пізніший час.

Серед окремих предметів, виявлених у зольнику, слід вказати на кістяну проколку та бляшку з ікла кабана. Остання являє собою товстий (на всю товщину ікла) овальний виріб довжиною 6,5 см, ширину 2,5 см. Краї бляшки старанно обрізані, а зовнішня поверхня відшліфована. На обох кінцях її нанесено врізний концентричний орнамент (рис. 6, 2). На бічних гранях є чотири пари наскрізних отворів діаметром

ром 2—3 мм. Отвори зроблено, очевидно, для прикріплення бляшки до одягу або до кінської упряжі.

Близькими аналогіями описаній знахідці є кістяні бляшки, виявлені на Суботівському городищі чорноліської культури. Їх знайдено тут п'ять штук. Одна має вигляд великого плоского кружка з відшліфованою поверхнею, на зворотному боці якого є виступ з двома паралельними отворами для тонких ременів. Інша бляшка також круглої форми, опукла, з двома виступами на зворотній стороні, в яких зроблено отвори³. Дві бляшки нагадують великий овальний гудзик. Іхня зовнішня поверхня добре зашліфована. Як і в попередніх випадках, на звороті наявні два наскрізних отвори. Нарешті, п'ята бляшка, що має такі самі розміри і форму (діаметр — 1,5 см) прикрашена по краю врізними жолобками. Бляшки Суботівського городища дещо менші, ніж бляшки із Славутського зольника. Однак їх форма, техніка виготовлення і парні наскрізні отвори з внутрішнього боку дають підставу вважати, що ці вироби мають аналогічне призначення і були, найімовірніше, фібулами.

Близькі до славутської знахідки кістяні вироби з поховання передскіфського часу в кургані Стрижене Могила поблизу с. Луганське Донецької області. У цьому похованні, що датується за знайденим у цьому залізним предметом, виявлено 17 кістяних бляшок, виготовлених з ікол дикого кабана. За формою їх можна поділити на круглі і метеликоподібні, 14 гудзикоподібних виробів добре відполіровано, їх діаметр — 3 і 2 см. П'ять з них мають на зворотному боці по два паралельних отвори⁴.

Цікавою і важливою для датування зольника є знахідка залізних вудил, що добре збереглися. Вони складаються з двох різ-

Рис. 5. Крем'яні вкладини до серпів.

них за формую частин. Одна, дещо плеската в перетині, виготовлена способом кування і має глуху петлю підковальної форми, що робить її схожою до бронзових стременоподібних вудил. Інша частина виготовлена з більш тонкого, круглого в перетині стержня, кінець якого загнутий у петлю (рис. 6, 1).

Поява залізних вудил у лісостеповій Україні пов'язується з VII—початком VI ст. до н. е. Водночас ще існують і бронзові вудила із стременоподібними петлями⁵. Знахідка із Славутського зольника належить до найбільш ранніх екземплярів цих виробів, бо вони за формую і технікою виготовлення коліють бронзові вудила. Близькі аналогії відомі на ряді курганів VII—VI ст. до н. е. Лівобережжя (Старша Могила, Стайкин Верх, Вовківці), Правобережжя (Журівка, курган № 406),

³ Тереножкин А. И. Предскифский период на днепровском Правобережье. К., 1961, рис. 67, 10, 11; 69, 6.

⁴ Шаповалов Т. А. Погребение предскифского времени в кургане Стриженая Могила.—Археол. исследования на Украине в 1968 г. К., с. 192.

⁵ Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. К., 1968, с. 105—106.

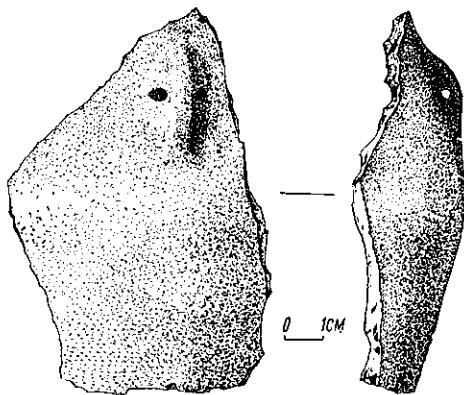

Рис. 4. Фрагмент горщика з вушком.

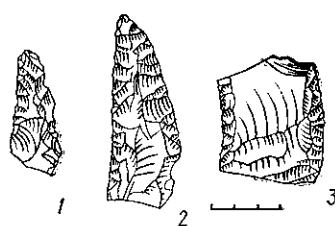

Рис. 5. Крем'яні вкладини до серпів.

Ленківців, Малої Офірні⁶. Всі вони датуються кінцем VII, початком VI ст. до н. е. Таке датування зольника підтверджують і риси кераміки — наявність розчленованого валика під вінцями, проколи, миски із загнутими всередину краями. Відносити зольник до більш пізнього часу не можна в зв'язку з наявністю, хоч і незначною, посуду, прикрашеного гладким валиком на середній частині тулуба, а також внаслідок майже повної відсутності мисок і горщиків з «перлинками» та неглибоких

черпаючих з таким же орнаментом. Вони відомі на даній території пізніше, в тому числі в кількох місцях поблизу Славути та сіл Полянь і Солов'ї Славутського району.

За характером кераміки Славутський, зольник належить до так званої могилянської групи пам'яток, виділеної недавно Я. Домбровським та Л. І. Крушельницькою⁷. Епонімною пам'яткою є могильник з тілоспаленням поблизу с. Могиляни Острозького району Ровенської області⁸. Крім Могилян, до цієї ж групи можна віднести ще кілька тіlopальних поховань та поселень, які, мабуть, тут досить численні, бо лише поблизу Славути їх відомо не менше п'яти. На всіх цих поселеннях виявлено кераміку з загладженою, рідко храпуватою поверхнею. Найбільш поширеною формою є стрункі, високі посудини з широким дном, слабо опуклим тулубом і ледь відігнутими назовні вінцями. Звичайно вони прикрашені розчленованим, рідше гладким валиком і наскрізними проколами або комбінацією цих елементів. Інша характерна форма кераміки цієї групи — миски із загнутими всередину краями. Рідше трапляються біконічні посудини з плавним зламом на тулубі і кубки з есовидним профілем, іноді з маленькою петельчастою ручкою.

Рис. 6. Залізні вудила (1) та рогова бляшка (2).

Я. Домбровський, який правильно звернув увагу на своєрідність могилянської групи, проте невірно відніс її до IX—VIII ст. і синхронізував з білогрудівською культурою, розглядаючи як одну з груп пізнього бронзового віку північних районів Правобережної України. Знахідки із Славутського зольника дають підставу датувати ці пам'ятки кінцем VII—VI ст. до н. е. Можливо, якась частина з них належить до VIII ст. до н. е.

Треба відзначити, що територія поширення подібних пам'яток була, напевно, більшою, ніж це здається Я. Домбровському, і виходила за межі Острозького і Славутського районів. Так, до цієї ж групи слід зарахувати поселення Ворошиловка Житомирської області⁹, де комплекс кераміки близький до славутського, а серед датуючих речей є шпилька з круглою головкою і боковою петлею, яка знаходить собі аналогію на тому ж Суботівському городищі й дає змогу відносити це поселення до кінця VIII—VII ст. до н. е. Крім того, місцевонаходження з подібною керамікою в комплексі із серпами, що мають звужені кінці,

⁶ Ильинская В. А. Вказ. праця, табл. III, 7; табл. IX, 4; табл. XIII, 4; Бобринский А. А. Отчет о раскопках в Чигиринском уезде Киевской губ.—ИАК. Спб., 1905, вып. 14, с. 32; Мелюкова А. И. Памятники скифского времени на Среднем Днепре.—КСИИМК. М., 1963, вып. 151, с. 60, рис. 28, 4; Петровська Е. О. Курган VI ст. біля с. Мала Офірня.—Археологія, 1966, № 21, с. 173, рис. 4, 2.

⁷ Jan Dąbrowski. Powiązania ziem polskich z terenami wschodnimi w erosie brązu. Wrocław, 1972, с. 169, 1970; Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття і західна Волинь за доби раннього заліза. К., 1976, с. 72—82.

⁸ Смішко М. Ю. Погребения раннекаменного века в с. Могиляны Ровенской обл.—КСІА АН УССР. К., 1957, вып. 7, с. 54—57.

⁹ Березанська С. С. Поселення раннього залізного віку в Житомирській області.—АП. К., 1956, т. 6, с. 48—51.

відкрито і в більш північних районах Житомирщини — в Черняхівському і Володарськ-Волинському районах (села Слобідка, Паромівка, Нова Борова, Рудня-Шляхова).

Пам'ятки так званої могилянської групи привертують увагу й тому, що дають підставу говорити про різну долю племен білогрудівської культури в північних і південних районах території їх поширення. Так, у південних районах — на Бузі, Тясмині і Рoci в результаті сильного впливу і, можливо, навіть проникнення групи племен фракійського гальштату в ранньому залізному віці склалася яскрава, самобутня і різко відмінна від білогрудівської чорноліська культура з її городищами, багатою чорнолощеною керамікою, білою інкрустацією, різноманітними кістяними і металевими прикрасами.

В результаті деякої відріваності цієї території від більш південних місцева культура більше нагадує білогрудівську і значно відрізняється від синхронних з нею пізньочорноліських і жаботинських пам'яток раннього залізного віку південної частини Лісостепової Правобережної України.

С. С. БЕРЕЗАНСКАЯ
В. К. ПЯСЕЦКИЙ

Зольники белогрудовского типа на р. Горыни под Славутой

Резюме

В статье публикуются основные результаты раскопок зольника, обнаруженного на р. Горынь близ г. Славуты Хмельницкой области.

По топографии, структуре и характеру инвентаря памятник аналогичен зольникам так называемого белогрудовского типа на Уманщине. Благодаря находкам железных удил славутский зольник датируется концом VII—VI вв. до н.э. В культурном плане он относится к могилянской группе памятников раннего железного века, выделяющейся в последнее время в северной части Правобережной Украины.

П. А. ГОРІШНІЙ

Бронзові вудила з с. Теремці

Під час польових робіт на околицях с. Теремці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області знайдено бронзові вудила*. Урочище Веприк, де трапилася ця знахідка, розташоване на лівому березі р. Дністер приблизно за 2 км на південний схід від села. На полі зібрано значну кількість фрагментів кераміки трипільського та скіфського часу. На невеликому підвищенні виявлено кілька великих кам'яних бріл з вапняку, розкиданих на значній відстані одна від одної. Ніяких ознак давніх жителів або поховань споруд чи інших археологічних об'єктів не простежено, бо верхній шар ґрунту сильно переораний.

Згадані вудила, суцільноліті з псаліями, являють собою комбіноване з'єднання двопетельчастих вудил з підвісами для повода і псаліями, що мають загнуту широку лопать. Вудила складаються з двох рухомо сполучених між собою за допомогою кілець ланок (мундштуків). Ліве кільце відлите в горизонтальній площині і становить продовження стержня мундштука, праве — поперек стержня. Кільца з'єднано під час лиття. Один бік стержнів мундштуків покрито двома рядами рельєфних чотирикутних рубців по 11 в кожному ряду правої та по

* Вудила знайшов мешканець села І. К. Крижанівський. Після детального вивчення науковими співробітниками Давньоруської Дністровської експедиції вони були передані до Кам'янець-Подільського історико-краєзнавчого музею, де тепер експонуються.

10 — лівої ланки. Інші сторони гладкі, розріз стержня напівовальний (рис. 1). Довжина лівої ланки — 10,3 см, правої — 10,5 см, загальна довжина вудил при розтягуванні — 19,2 см; діаметр внутрішніх кілець — 2,5 см, діаметр отвору — 1,4 см; зовнішні петлі круглі, такого ж діаметра. В них вставлено кільця рухомих підвісів, що з'єднують вудила з ременем повода.

З зовнішнього боку щитка підвісу є рельєфне зображення напівовала — схематичний знак кінського копитця. Загальна довжина підвіса

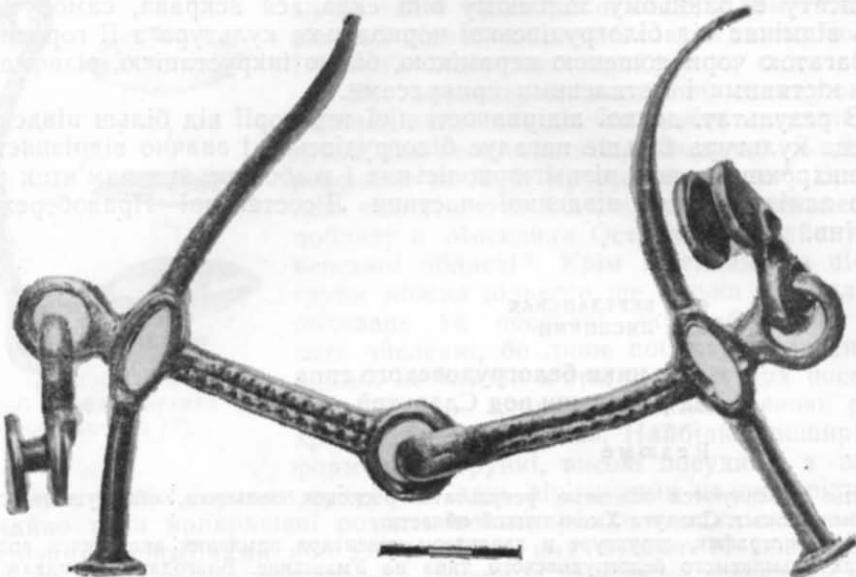

Рис. 1. Бронзові вудила з с. Теремці.

вісу з кільцем — 4 см, діаметр кілець — 2,3 см, діаметр щитків — 2,1—2,35 см (рис. 2).

Друга зовнішня петля являє собою овальну трубчасту муфту 2,7 см довжиною і 1,2 см шириноро. Разом з тим вона складає середню частину перпендикулярно відлитого щодо стержня мундштука псалія. Верхній кінець псалія прямий, закінчується шляпкою 1,5 см в діаметрі, а нижній кінець має вигляд загнутої назовні плоскої лопаті з округленим кільцем. Загальна довжина псалія — 12 см, ширина лопаті — 1,8 см.

Лівий псалій добре збережений, правий деформований (кінчик відламаний).

Бокові петлі для з'єднання в ременя наголовача відсутні. На стержні нижче отвору є сліди потертості і невеликих урізувань, очевидно, від прив'язуваного тут ременя. У верхній частині псалія ці потертості простежуються значно гірше.

Бронзові вудила з Теремців належать до невеликої, але досить компактної групи вудил доскіфського часу, відомих тепер у кількості п'яти екземплярів. В їх числі знахідка з кургану № 2 поблизу с. Енджа в Болгарії (поховання № 1)¹, комплекс якого досить чітко датується часом не пізніше першої половини VII ст. до н. е., а також вудила з кургану № 376 поблизу с. Костянтинівка² (поховання належить до початку VII ст. до н. е.). Останні відрізняються від описаних тут відсутністю підвісів.

¹ Попов Р. Могильник гробове при с. Ендже.— Известия на Българския Археологически Институт. София, 1932, № 6, с. 101.

² ИАК. СПб., 1902, вып. 4, с. 32, 33; Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. К., 1975, с. 30, 65.

Аналогічні вудила з підвісами, що зберігались до Великої Вітчизняної війни в Кіровоградському краєзнавчому музеї, були опубліковані Г. Т. Ковпаненко³. А. А. Іессен згадує про такі ж вудила, знайдені поблизу Майкопа (вони зберігаються у Краснодарському музеї)⁴. Слід відзначити, що за своєю конструкцією вудила з Теремців принципово відрізняються від тих, які поширені у кочових народів Євразійських степів початку I тисячоліття до н. е. Ця відмінність полягає в нерухомому з'єднанні псалів і вудил, тоді як пануючою в передскіфський і скіфський час була вуздечка з рознімними вудилами і псаліями, що з'єднувались за допомогою ремінних частин⁵. Нерознімне з'єднання вудил і псалій, у тому числі суцільнолитих, було широко відоме у народів Кавказу, Передньої Азії, Греції, Фракії, Средньої та Західної Європи⁶.

Однак повної аналогії вудилам з Теремців нами не простежено. На відміну від них передньоазіатські та закавказькі, як видно з опису А. А. Іессена, мають, крім центрального отвору для повода, по два бокових отвори або петлі для кріплення до нашічного ременя⁷.

На вудилах з Теремців і аналогічних їм нашічні ремені прив'язувалися до стержня псалій, що не можна вважати найкращим способом кріплення. За межами Північного Причорномор'я вироби подібного типу поки що невідомі. Є всі підстави вважати, що це локальний тип вудил, що склався в Північному Причорномор'ї і який можна віднести до пізньокіммерійського, доскіфського культурного комплексу.

Рис. 2. Деталь бронзових вудил з

П. А. ГОРИШНИЙ

Бронзовые удила из с. Теремцы

Резюме

Бронзовые удила из окрестностей с. Теремцы, цельнолитые с псалиями, представляют собой комбинированное соединение двухпетельчатых удил с подвесами для повода и псалиями с загнутой широкой лопастью. Они принадлежат к небольшой, но весьма компактной группе удил доскифского времени, известных сейчас в количестве пяти экземпляров.

Нераздельное, неподвижное соединение удил и псалий, в том числе и цельнолитых, было распространено у народов Кавказа, Передней Азии, Греции, Фракии, Средней и Западной Европы. За пределами Северного Причерноморья удила подобного типа пока неизвестны. Есть основание предполагать, что это локальный тип, сложившийся в Северном Причерноморье и относящийся к позднекиммерийскому, доскифскому культурному комплексу.

³ Ковпаненко Г. Т. Закавказские удила, найденные на Полтавщине.—КСИА АН УССР. К., 1954, вып. 3, с. 77.

⁴ Иессен А. А. К вопросу о памятниках VII—VIII вв. до н. е. на юге Европейской части СССР.—СА, 1953, № 28, с. 92.

⁵ Ильинская В. А. Скифская узда IV в. до н. э.—В кн.: Скифские древности.

⁶ Potratz A. Die Pferdftrensen des Alt Orient. Roma, 1966, S. 197.

⁷ Иессен А. А. Вказ. праця, с. 92.

В. М. ЗУБАР
Т. І. КОСТРОМІЧОВА.

Склеп № 20 з некрополя Херсонеса

Матеріали з розкопок херсонеського некрополя за 1911—1914 рр. ще не опубліковані. Це пояснюється тим, що роботи під керівництвом Р. Х. Лепера велися незадовільно: звіти відсутні, щоденники та польові описи складені дуже недбало, креслень та планів поховальних споруд також немає¹. Однак, незважаючи на поганий стан документації, без використання матеріалів з розкопок Р. Х. Лепера уявлення про культуру міста буде далеко не повним. Тому у цій статті робиться спроба на основі архівних даних і речей реконструювати та внести в науковий обіг комплекс № 20 з розкопок 1914 р.²

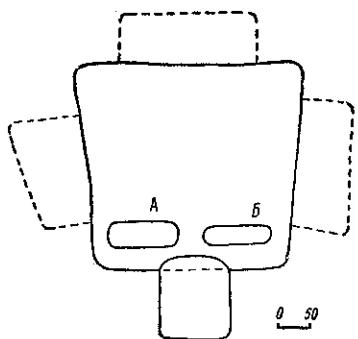

Рис. 1. Схематичний план склепу (за М. І. Скубетовим).

У травні 1914 р. за західною оборонною стіною, біля 5-ї та 6-ї куртин, був відкритий склеп (рис. 1). До нього вів невеликий дромос довжиною близько 1,20 м, вирубаний у скелі³. Вхід у склеп завалений камінням і уламками розбитої плити, яка закривала вхідний отвір. Поховальна камера, вирубана в скелі, була споруджена трохи нижче, ніж дромос; до неї вела одна сходинка. В плані камера трапецієподібна, розмірами 3,01—3,14 × 3,01—3,77 м. У трьох бічних стінах було вирубано ніші-лежанки.

На лежанці, розташованій на задній стінці (розміри 2,85—0,85 м), виявлено розкидані людські кістки. При їх розчистці знайдено бронзову литу пряжку в формі хреста (1) та херсонеську бронзову монету часу елевтерії (середина II — середина III ст.)⁴. На лежанці, розташованій справа від входу (розміри 2,24—0,85—0,98 м), лежали бронзова пізньоримська монета⁵ і невиразний бронзовий уламок⁶. На лівій полиці (розміри 1,74—0,76—1,20 м) речей не було.

На підлозі поховальної камери знайдено окремі кістки і три черепи, що мали сліди штучної деформації. Під землею, яка потрапила до камери, виявлено дві монети (одна римська, часу імператора Валента, друга — пізньоримська)⁷, два малих бронзових браслети (2), скляний бальзамарій (3), глиняний ліпний горщик (4), два світильники (5, 6) та бурштинову намистину (рис. 2, 2)⁸.

Біля самого входу в склеп у підлозі вирубана могила «А», перекрита кам'яною плитою. Розміри її — 1,24 × 0,44—0,48 × 0,39 м. У могилі серед зотлілих кісток знайдено дві бронзові монети (одна другої поло-

¹ Детальніше про діяльність Р. Х. Лепера у Херсонесі див.: Гриневич К. Э. Сто лет херсонесских раскопок (1827—1927). Севастополь, 1927, с. 38—39; Белов Г. Д. Херсонес Таврический. Л., 1948, с. 15.

² Лепер Р. Х. Раскопки за западной оборонительной стеной.— Архів ДХМ, спр. № 94, арк. 5; Косцюшко-Валюжинич Д. Н. Рисунки и чертежи к археологической работе.— Архів ДХМ, спр. № 86а, арк. 259, схема М. И. Скубетова; Опись находок за 1914 г.— Архів ДХМ, спр. 113.

³ Всі розміри наведено за схемою М. І. Скубетова. Див.: Архів ДХМ, спр. № 86а, арк. 259.

⁴ ДХМ, інв. № відсутній.

⁵ ДХМ, інв. № 3623.

⁶ ДХМ, інв. № 34 322.

⁷ ДХМ, інв. № 205, 13 178.

⁸ ДХМ, інв. № 34 588.

виина II ст., друга — середини IV ст.)⁹. Праворуч від входу містилася такого ж типу могила «Б», довжина її — 1,07—1,16 м, ширина — 0,31 м. У ній виявлено два дитячих кістяки. Нижній був зміщений, а на його місце покладено новий. Разом з дитячими кістками лежали дві намистини¹⁰ (рис. 2, 3, 4). Наводимо опис речей.

1. Бронзова лита пряжка довжиною 3,2 см у формі хреста¹¹ (рис. 2, 6). Такі пряжки неодноразово траплялися в Херсонесі, а також у ранньосередньовічних могильниках Криму¹². О. Л. Якобсон датує подібні речі VI—VII ст. і вважає, що цей тип продовжує існувати до IX—X ст.¹³ Пряжки у формі хреста він розглядав як місцевий, причорноморський тип. Однак з цим твердженням не можна погодитися. Аналогічні пряжки нещодавно знайдено при розкопках поховань VI—VII ст. в церкві Святого Діонісія в Афінах¹⁴. Таким чином, описані вироби не можна вважати характерними виключно для Криму.

2. Бронзовий браслет, виготовлений з круглого дроту, кінці якого дещо заходять один за одний¹⁵ (рис. 2, 5). Подібні прикраси виявлено на ряді могильників перших століть нашої ери¹⁶.

3. Скляний бальзамарій з трохи увігнутим дном; конусоподібна нижня частина переходить у вузьку шийку¹⁷. Вінця прямі, злегка відігнуті. Скло зеленуватого відтінку; висота — 9,2 см, діаметр dna — 3,3 см, діаметр шийки — 1 см (рис. 2, 1).

Бальзамарій такої форми відомі в Танаїсі, в могильнику поблизу с. Ново-Отрадне, у Пантикеї та інших містах античного світу¹⁸. Датуються вони римською епохою.

4. Глиняний ліпний горщик¹⁹ округлої форми, з прямими, трохи відігнутими вінцями. Глина з великою кількістю білих домішок, поверхня загладжена та сильно обпалена. Висота посудини — 10,8 см, діаметр dna — 6,5 см, товщина стінок — 0,04 см (рис. 2, 7). За своєю

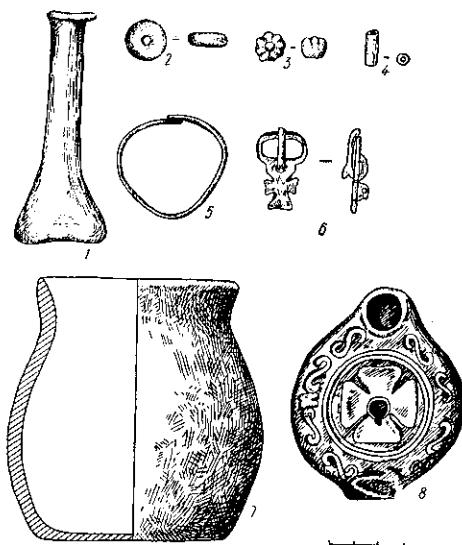

Рис. 2. Речі з поховань (1—8).

⁹ ДХМ, інв. № 3625, 229; Анохін В. А. Монетное дело Херсонеса I—III вв.—Н.Э. М., 1963, т. 4, с.76.

¹⁰ ДХМ, інв. № 34 331, 34 332.

¹¹ ДХМ, інв. № 34 324.

¹² ДХМ, інв. № 23 506, 34 294; Репников Н. И. Некоторые могильники области крымских готов.—ИАК. Спб., 1906, вып. 19, табл. I, 4; XII, 1.

¹³ Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес.—МИА, 1959, № 63, с. 257; Якобсон А. Л. Средневековый Крым. Л., 1964, с. 18.

¹⁴ Travlos J., Frantz A. The church of St. Dionisios the Areopagite and Palace of the Archbishop of Athens in the 16th century.—Hesperia, vol. 34, N 3, 1975, p. 167—168, pl. 43.

¹⁵ ДХМ, інв. № 34 323.

¹⁶ Арсеньєва Т. М. Могильник у с. Ново-Отрадное.—МИА, 1970, № 155, с. 122, табл. II 1, 6.

¹⁷ ДХМ, інв. № 34 325.

¹⁸ Сорокина Н. П. Стеклянные сосуды из Танаиса.—МИА, 1965, № 127, с. 222, рис. 2, 5; Арсеньєва Т. М. Вказ. праця, с. 84, рис. 1, 2; Біць О. І. Первые раскопки некрополя Пантикеапея. Днівецький раскопок Г. Дюбрюкса. 1816—1817 гг.—МИА, 1959, № 69, с. 301, рис. 3; Гайдукевич В. Ф. Некрополи некоторых боспорских городов.—МИА, 1959, № 69, с. 193, рис. 62; 2; Kisa A. Glas im Altertum, Bd. 3. Leipzig, 1908, Taf. A. 19.

¹⁹ ДХМ, інв. № 34 328.

формою наш горщик близький до ліпної посудини із склепу № 117, в якому також був пізньоантичний і середньовічний матеріал²⁰. Слід зазначити, що ліпна кераміка дуже рідко трапляється в похованнях міського некрополя Херсонеса римського періоду, а тому кожен такий екземпляр викликає інтерес.

5. Світильник буролаковий, напівсферичної форми²¹. На заглибленому щитку — чотирипелюсткова розетка. Щиток обведений жолобком, на прямих плічках є заглиблені зavitки. Дно плоске, обведене тонким врізним колом. Довжина світильника — 8,5 см, діаметр — 6,8 см, висота — 3,2 см (рис. 2, 8). За аналогіями його слід датувати III ст.²²

Рис. 3. Малоазійський світильник.

І характерне роздвоєння такого валика. Останній тягнеться від ручки до дна, обведеного плоским кільцем так, що обидва кінці валика цілком з ним зливаються²⁴. Оздоблення опуклих плічок світильника рельєфною виноградною лозою з гронаами не суперечить його зв'язку з малоазійським виробництвом²⁵. Про це свідчить також колір глини і бурій, подекуди чорний лак. Незвичайною для такого типу світильників є велика пустотіла, на жаль, відбита, фігурна ручка та відсутність чітко виділеного щитка, заміненого маскою. Як показує характер виконання, майстер діяв в рамках типу, але досить вільно його трактував.

Малоазійські лампи почали вироблятися в Мілеті та Ефесі в другій половині IV ст., і випуск їх тривав до VII ст.²⁶ Висока якість опи-

²⁰ ДХМ, інв. № 21 223; Лепер Р. Х. Днівник раскопок Херсонесского некрополя (1908—1910).—Хоб. Севастополь, 1927, вып. 2, с. 228.

²¹ ДХМ, інв. № 34 327.

²² Вальдгаузер О. Античные глиняные светильники. Спб., 1914, с. 61, табл. XLVI, 491, 492; Broneer O. Terracotta Lamp.—Corinth, vol. 4, part II. Cambridge-Massachusetts, 1930, p. 129, pl. 147; Icomonu C. Opaite greco-romane Muzeue Regional de Arheologie Dobrogea. Bucuresti, 1967, pl. XXIV, s. 127, N 660.

²³ ДХМ, інв. № 34 326.

²⁴ Menzel H. Antike Lampen in Römisches Germanischen Zentralmuseum zu Mainz. 1954, S. 94, N 623, Abb. 79, 7; N 627, Abb. 80, N 629, Abb. 80, 5; Perlzweig J. Lamps of the Roman Period.—Atheneian Agora. Princeton, 1961, pl. 10, N 350; Shentleley T. Ancient Lamp. Budapest, 1969, p. 119, № 208.

²⁵ Рельєфна виноградна лоза — один з улюблених мотивів оздоблення малоазійських ламп. Див.: Shentleley T. Вказ. праця, с. 119, № 208, 210.

²⁶ Menzel H. Вказ. праця, с. 194 та ін.; Perlzweig J. Вказ. праця, с. 10.

саного світильника не дає змоги припустити, що він виготовлений пізніше V ст.*

Виходячи з аналізу речей, знайдених у склепі, можна вважати, що він функціонував з II до VI—VII ст. Спочатку тут ховали язичників, а потім його було використано у ранньому середньовіччі для поховання християн²⁷. При цьому більш ранні поховання скидались на підлогу камери або зсуvalися у бік, а на їх місце клались нові. Цікаво, що для додаткових поховань у підлозі склепу було вирубано окремі могили — явище, яке рідко спостерігається в херсонеських склепах. Наявність деформованих черепів свідчить про проникнення в місто сармато-аланських елементів²⁸. Такі могили слід віднести до пізньої античності або раннього середньовіччя. З ними, мабуть, слід пов'язувати знахідку ліпного горщика у склепі.

Наприкінці слід зазначити, що розглянутий комплекс підтверджує необхідність ретельного вивчення і використання матеріалів дореволюційних розкопок некрополя, оскільки вони допомагають скласти більш повне уявлення про історію та культуру античного Херсонеса.

В. М. ЗУБАРЬ
Т. И. КОСТРОМІЧОВА

Склеп № 20 из некрополя Херсонеса

Резюме

В статье делается попытка на основе архивных материалов и комплекса вещей из склепа № 20, раскопанного в некрополе Херсонеса в 1914 г. Р. Х. Лепером, реконструировать этот комплекс.

Погребения в склепах совершались, начиная со II до VI—VII вв., причем первоначально он использовался как усыпальница языческой семьи. В период раннего средневековья здесь хоронили христиан. В состав комплекса входили разнообразные предметы, из которых следует выделить малоазийский светильник редкого типа, датируемый V в. В склепе также были обнаружены погребения с деформированными черепами, несомненно свидетельствующие о наличии в составе населения города сармато-аланского элемента.

Анализ рассмотренного погребального комплекса показывает, что материалы из дореволюционных раскопок могильника заслуживают самого пристального внимания и могут быть использованы для изучения истории и культуры античного Херсонеса.

А. С. РУСЯЄВА
С. М. МАЗАРАТИ

Ольвійська теракота Кори-Персефони

Місцеве виробництво теракот в Ольвії, особливо елліністичного часу, давно вже є загальновизнаним. Свого часу про це писала Г. Г. Вінницька-Мезенцева на основі вивчення їх стилістичних особливостей, а також порівняльних аналізів глин ольвійських теракот і глиняних родовищ, розташованих поблизу міста¹. Не раз торкалася цього питан-

* Користуючись нагодою, висловлюємо подяку С. Б. Сарочану за люб'язно наданий в наше розпорядження матеріал щодо малоазійських світильників.

²⁷ О. Л. Бертьє-Делагард помилково вважав, що язичницькі склепи не використовувалися для поховань християн. *Бертьє-Делагард А. Л.* О Херсонесе.—ИАК. Спб., 1907, вып. 21, с. 55—58.

²⁸ Про поховання з деформованими черепами в Херсонесі детальніше див.: *Зубар В. М.* Про сарматський елемент у пізньоантичному Херсонесі.—Археологія, 1977, вип. 20, с. 42 та ін.

¹ Винницька Г. Г. Технологические основы производства терракот в Ольвии.—КСИИМК. Л., 1951, вып. 39, с. 35—44; Мезенцева Г. Г. Ольвійські теракоти.—Наук. зап. КДУ, 1956, т. 15, вып. 6, с. 181, 185—190.

ня і О. І. Леві, розглядаючи в своїх працях численні групи теракот з Ольвії². Яскраво відображені процес місцевого виробництва коропластики і в публікації теракотових форм³. Однак це питання навряд чи можна вважати повністю вивченим. Широкі археологічні дослідження цього античного міста поповнюють наші знання про його історію та культуру.

У 1974 р. на ділянці «Північ—Захід» (під керівництвом С. Д. Крижицького) була знайдена рідкісна теракота, що являє собою жіночу напівфігуру досить значних розмірів порівняно з відомими до цього часу ольвійськими теракотами (рис. 1; 2)⁴. Вона виявлена в уламках на глибині 0,72 м від рівня сучасної поверхні на верхньому горизонті до-

Рис. 1. Напівфігура Кори-Персефони.

Рис. 2. Напівфігура Кори-Персефони (профіль).

лівки одного з приміщень житлового будинку елліністичного часу. Слід зазначити, що приміщення, як і будинок, повністю не досліджено, тому його точне датування поки що залишається нез'ясованим.

Теракота дійшла до нас в уламках, але майже повністю була реставрована. Найкраще збереглася голова богині і верхня частина торса. Всі пальці на обох руках обламані. Не вдалося відшукати невеликі уламки нижньої передньої частини торса і значний фрагмент зворотної сторони, а також ліву сережку і одну з трьох деталей від зачіски. Загальна висота теракоти 29 см, висота голови від стефани до підборіддя 11 см, ширина в плечах 18 см, ширина нижньої тильної сторони торса 25 см, окружність фігури 46 см, товщина стінок 0,7—1,0 см.

Теракота виготовлена в двобічній формі, нижні частини рук (від ліктя), прикраси, пучок волося виконано вручну. Бокові стики обох форм ретельно припасовано один до одного й замазано з допомогою стеки, сліди якої тут виразно простежуються у вигляді поздовжніх смуг. Для знімання зайвої глини було застосовано, певно, спеціаль-

² Леві Е. И. Терракоты из цистерны ольвийской агоры.—КСИА АН ССР, 1959, вып. 74, с. 9—19; Леві Е. И. Терракоты из Ольвии.—САИ, 1970, Г1-11, с. 33—38.

³ Ветштейн Р. И. Формы.—САИ, 1966, Г1-20, с. 23—25, табл. 2, 3.

⁴ 0-1974/806. Теракота реставрована А. В. Бураковим. Зберігається у фондах ІА АН УРСР. Публікується вперше. Фото Е. А. Жикуліна.

ний ніж. Його сліди, особливо на плечах і шиї, так і залишилися не загладженими. На теракоті в багатьох місцях є відбитки пальців, якими коропласт вирівнював окремі деталі. Всередині вона порожниста, з двома отворами, відкрита знизу.

Глина в основному однорідна, світло-оранжева, з численними блискітками та іншими вкрапленнями. Домішки від великозернистого піску вказують на те, що глина для теракоти промішана і відмучена не досить ретельно. Передня частина напівфігури повністю зафарбована різними кольорами. Для цього вона була обмазана сірою глиною з жовтуватим відтінком, на яку після випалу наносилась фарба. На відміну від багатьох теракот високої якості, які після випалу занурювали в спеціальний розчин вапняного молока для покриття білою обмазкою, щоб краще виділялись фарби, на описуваній теракоті вона лише помітна на обличчі. Заду поверхня її залишилась в кольорі глини, слідів фарби тут немає.

Як і на багатьох вже відомих напівфігурах, богиня зображеня в фас, з поглядом, зверненим на глядача. Овал обличчя злегка видовжений, щоки асиметричні. Права щока більш припухла, на ній є поздовжній вузький слід від стеки, що спровалює враження зморшки. Цілком можливо, що в давнину, коли теракота була розфарбована, ця асиметричність не впадала в око. Всі риси обличчя чітко передано: прямий, красивої форми ніс, невеликий рот з пухлими губами, на яких збереглись сліди червоної фарби, м'який овал підборіддя. Вільна від волосся частина лоба має трикутну форму, над високими надбрівними дугами м'яко, півколами окреслено чорною фарбою брови, що з'єднувались на перенісці й доходили майже до скронь. Зіниці очей та вій теж було пофарбовано в чорний колір, вій нижніх повік передано чорними, коротко накресленими лініями.

Чоло облямовує хвилястими пасмами пишне темно-каштанове волосся, яке зачесане назад і на голові зібрано в жмут, розділений у верхній частині у вигляді трьох відгалужень прямокутної форми, прикрашених круглими заглибленнями. Зачіску майстер виліплював руками і досить неохайно, певно, вважаючи, що розфарбування приходить всі сліди грубої роботи. Зверху над пасмами волосся одягнута невисока стефана, пофарбована в блакитний колір, над нею рельєфною смужкою виступала червона стрічка, посередині символічно зав'язана бантом, з якого на лоб звисають дві китички, прикрашені на кінцях маленькими квіточками. Вуха богині прикрашали сережки у вигляді круглих дисків з краплеподібними підвісками. Масивна довга шия з трьома складками мало асоціюється з молодим, м'яко модельованим обличчям богині. Безрукавний хітон з глибоким трикутної форми вирізом підв'язано високо під грудьми і скріплено на плечах наліпними гудзиками. Його краї облямовують груди високими рельєфними смугами у вигляді двох трикутників. Вони мали чорний колір, а вся поверхня хіtona з поздовжніми неглибокими складками була блакитною, на що вказують незначні залишки фарби.

На відміну від напівфігур з руками, щільно притиснутими до тіла і зрізаними на рівні всієї теракоти, тут руки виліплено повністю. Права зігнута в лікті майже під прямим кутом, трохи піднята догори кисть з легко нахиленими всередину долоні пальцями, які, на жаль, не збереглися. Ліва рука зігнута значно більше. Її кисть також піднята вверх, але пальці прямі. На обох кистях — сліди чорної фарби і відбитки пальців майстра. На її поверхні немає нічого, що вказувало б на якість виліплених з глини атрибути в руках у богині. Слід зазначити, що її руки, особливо нижня частина від ліктя, де ліплення ручне, виконано надто грубо.

Загалом, незважаючи на недоліки, теракота спровалює приемне враження реалістичним відтворенням жіночого образу з спокійним, задум-

ливим, привабливим обличчям. Звичайно, ті незначні залишки фарб, що збереглись, не дають повного уявлення про первісний вигляд теракоти, хоч в момент відкриття її фарби були ще дуже яскраві. Особливою соковитістю відзначалась блакитна і червона фарби. Безперечно, застосування різних кольорів у розфарбуванні оживляло образ богині.

Зворотний бік теракоти майже плоский, не деталізований, досить недбало пригладжений стекою (рис. 3). В тім'яній частині вирізаний

отвір неправильної трикутної форми для виходу пари під час випалу теракоти. Другий отвір трапецієподібної форми (7×8) посередині спини був, певно, призначений для закріплення. Судячи з того, що тильний бік напівфігури залишився немодельованим, вона заздалегідь була розрахована лише на передній план і стояла або в спеціальній ниші, або прикріплялась до стіни.

Художнє і пластичне трактування образу богині на цій теракоті настільки своєрідне, можливо, притаманне лише її виконавцю — ольвійському коропласту, що прямих аналогій відшукати не вдається.

Напівфігурні об'ємні зображення Кори-Персефони були досить відомі в багатьох містах античного світу в елліністичну епоху⁵, хоч значно поступалися своєю кількістю протомам. Вони символізу-

вали повернення богині з-під землі, з підземного царства Плутона, де Кори-Персефона проводила частину року⁶. Це символічне повернення в різних варіантах відоме і в вазовому живопису. На аттичній вазі IV ст. до н. е., яка зберігається в Берлінському музеї, зображена сцена повернення Кори-Персефони з підземного світу⁷. На картині досить мальовниче передана вся символіка і релігійна суть культу цієї богині. Земля ніби розкрилася в осяйному буянні світла і рослинності перед виходом Кори-Персефони. Богиня зображена на фоні квітів, кущів, листя, і здається, що поряд з нею з-під землі піdnімаються і вони. Навколо неї танцюють сатири і силени, одні з найдавніших демонів плодівництва, що стали згодом веселими супутниками бога Діоніса. Його теж зображені тут в урочистій позі з тірсом, уквітчаним виноградною лозою. Внизу сидить Ерот, який грає на флейті, і теж є уособленням весни.

Кора-Персефона зображена до половини, в безрукавному хітоні, високо підперезаному під грудьми, з великим трикутним вирізом, як і

⁵ Winter F. W. Die Typen der figurlichen Terrakotten. Berlin—Stuttgart, 1903, Bd. 1, Taf. 254, 255; Bd. 2, Taf. 77, 78; Rhodos C. Rhodi, 1929, vol. 3, Taf 194, S. 200; Wiegand T., Schrader H. Priene. Berlin, 1904, Taf. 430; Robinson D. M. The terracottas of Olynthus Jound in 1931. Excavations at Olynthus VII. Baltimore—London—Oxford, 1931, p. 41, tab. 17; Higgins R. A. Catalogue of the department of Greek and Roman Antiquities I. British Museum. London, 1954, tab. 89, 678—679; 165, 1202, 207, 1534; Передольська А. А. Терракоты из кургана Большая Близница и гомеровский гимн Деметре.—ТГЭ, 1962, т. 7, с. 58, рис. 7; Кобылина М. М. Терракотовые статуэтки Пантикея и Фанагории. М., 1961, табл. VIII, 3; Белов Г. Д. Терракоты из Херсонеса.—САИ, 1970, Г1-11, ч. 2, с. 75—76, табл. 15, 2, 3; Леви Е. И. Терракоты из Ольвии.—САИ, 1970, Г1-11, с. 41, табл. 13, 2, с. 53, табл. 32, 6.

⁶ Nilsson M. Geschichte der griechischen Religion. München, 1940, S. 440—448; Фрэзер Дж. Золотая ветвь. М., 1928, т. 3, с. 91—94; Богаевский Б. Л. Земледельческая религия Афин. Спб., 1916, с. 137—140.

⁷ Тренчені-Вальданфель І. Мифологія. М., 1959, табл. 32, 2.

на розглядуваній теракоті. Її голова повернута вправо, трохи піднята догори в той бік, де нахилився до неї козлоногий сатир. Руки розпростерті в сторони в такому жесті, що нагадує показ рук на теракоті.

Варто додати, що на великому фризі Пергамського вітваря зображені до нояса в землі Гея — уособлення Землі. Густе волосся хвилястими пасмами спадає на плечі і груди богині, в лівій руці вона тримає ріг достатку, права піднята вгору: богиня молить Зевса пощадити гіантів. Однак таке зображення Геї майже єдине. Та її взагалі образ Геї в античному мистецтві відтворюється досить рідко. Про її культ в Ольвії нічого невідомо.

Зв'язок описаної теракоти з образом Кори-Персефони не викликає сумнівів після детального вивчення матеріалів А. А. Передольської з кургану Велика Близниця⁸. Вона на основі різних аналогій і зіставлень з сюжетом гомерівського гімну Деметрі, що є по суті відображенням елевсінських тайнств, дала атрибутацію кожній теракоті й визначила їх призначення. Напівфігури найчастіше знаходили в похованнях, характерні вони також для святилищ Деметри і Кори-Персефони⁹.

Трактування образу богині різноманітне: її зображували в стефані чи калафі¹⁰, інколи зовсім без головного убору, з волоссям, гладко зачесаним або зібраним у високий жмут на голові¹¹; найчастіше богиня була одягнена в безрукавний, високо підперезаний хітон з товстої тканини, що рельєфними складками спадав донизу¹²; іноді він був з прозорої тканини і щільно прилягав до тіла¹³. В даному випадку основна увага приділялася розфарбуванню. Найбільш типовим є зображення рук, близько притиснутих до фігури. Однак на деяких напівфігурах вони підняті догори, як на херсонеській теракоті¹⁴. Проте ольвійська статуетка не має аналогій серед розглянутих ні за положенням рук, ні за прикрасами, лише окремі деталі зачіски у вигляді потрійного жмута волосся знаходять паралелі на теракоті Кори-Персефони з Олінфа¹⁵.

Близькі аналогії простежено в ольвійській коропластиці III ст. до н. е. Зокрема, слід згадати невелику жіночу голівку¹⁶, що, можливо, належала напівфігурі, яка є ніби зменшеним зображенням розглянутої теракоти Кори-Персефони (рис. 4). Вона теж має видовжений овал обличчя з чітко переданими рисами, великий лоб з хвилястими пасмами волосся. На голові — стефана того ж типу, під нею — стрічка з бантом, від якого збереглись кругла брошка у вигляді наліпного диска і китички, абсолютно ідентичні описаним вище. На вухах зображені такі ж сережки з краплеподібними підвісками. Аналогічно розфарбовано стефану, волосся, надбрівні дуги, зіниці, вій; шия така ж масивна, в складках.

Глина рожева, з блискітками та іншими домішками і того ж характеру, що й на теракоті Кори-Персефони. Тильна поверхня оброблена руками і грубо загладжена стекою. Всі ці стилістичні та технічні ознаки схожості обох статуеток вказують, що вони були виготовлені в

⁸ Передольськая А. А. Вкaz. праця, с. 46—92.

⁹ Higgins R. A. Вkaz. праця, tab. 165, 1202; 166, 1208. Ці напівфігури знайдено в святилищі Кори в Локрах.

¹⁰ Белов Г. Д. Вкaz. праця, табл. 15, 2, 3; Передольская А. А. Вкaz. праця, рис. 7.

¹¹ Robinson D. M. Вkaz. праця, tab. 17; Higgins R. A. Вkaz. праця, tab. 165, 1202; 166, 1208; Силантьєва П. Ф. Терракоты Пантикея.—СА, 1974, Г1—11, с. 22, табл. 14, 3.

¹² Winter F. W. Вkaz. праця, Bd. 1, Taf. 254; Higgins R. A. Вkaz. праця, tab. 89, 678, 679; Леві Е. И. Терракоты из Ольвии, табл. 32, 6.

¹³ Higgins R. A. Вkaz. праця, tab. 165, 1202; Передольская А. А. Вkaz. праця, рис. 7.

¹⁴ Белов Г. Д. Вкaz. праця, табл. 15, 3.

¹⁵ Robinson D. M. Вkaz. праця, р. 17.

¹⁶ Леві Е. И., Славін Л. М. Описование терракот ольвийской агоры.—САИ, 1970. Г1-11, ч. 1, с. 41, табл. 14, 1. Голова богині має висоту 7 см.

одній майстерні і, можливо, навіть тим самим коропластом. Природно, що цю жіночу голівку, яка має стільки спільногого з теракотою Кори-Персефони, слід також віднести до зображень цієї богині.

Зіставляючи художнє трактування та зовнішнє оформлення голови богині, варто зупинитись і на фрагментованій теракоті III ст. до н. е., від якої залишилась голова й частина торсу¹⁷ (рис. 5). Розміри її майже ті самі, однак збереглась вона набагато гірше: збита стефана та стрічка, з прикрас залишились видовжені краплеподібні сережки

Рис. 4. Голова Кори-Персефони.

Рис. 5. Фрагментована теракота з зображенням Кори-Персефони.

того ж типу, в верхній частині лоба є дві маленькі наліпні кульки (можливо від китиць банта). Богиня зображена з таким же спокійним обличчям, реалістично трактовано окремі риси: прямий тонкий ніс, невеликий рот з пухлими губами, високе підборіддя. Волосся великими хвилями розходиться від проділу і облямовує високе чоло, що має, як і на попередніх теракотах, трикутну форму. Шия теж довга, товста, з трьома поперечними складками; хітон з трикутним вирізом. Тут також застосовано білу обмазку та різниколірні фарби. Тильна сторона оброблена ліпним способом, не модельована, в тім'яній частині є того ж типу отвір для виходу пари. Цілком можливо, що цей фрагмент теракоти належав напівфігурі Кори-Персефони і походив з тієї ж майстерні, що й попередні статуетки.

Спільні риси в художніх і технічних прийомах трактування обличчя і одягу відзначаються на деяких теракотах Кібелі III ст. до н. е. На голові однієї з них зображено ті ж хвилясті пасма волосся над трикутної форми високим чолом, рельєфна стрічка належить до головного убору — калафа у вигляді кріпосної стіни; на вухах — сережки у формі круглих дисків з видовженими краплинами. М'який овал обличчя з повними губами, тонким прямим носом і чітко окресленими бровами, палітра фарб споріднює його з теракотами Кори-Персефони.

¹⁷ Скуднова В. М., Славин Л. М., Клейман И. Б. Описание терракот из Ольвии.— САИ, 1970, Г1—11, ч. 1, с. 54, табл. 35, 5.

Тут відчувається один і той же стиль роботи; основну увагу приділено моделюванню передньої частини фігури. Безрукавний хітон з глибоким трикутним вирізом і рельєфними смугами також відомий на теракотах Кібелі цього часу¹⁸. Глина виробів близька за кольором і до мішками.

На основі стилістичних ознак та супровідного матеріалу ми датуємо напівфігуру Кори-Персефони першою половиною III ст. до н. е. Наведені вище аналогії датуються дослідниками в ширших хронологічних рамках — III ст. до н. е. Не тільки схожість їх стилістичних ознак і ймовірна одночасність виготовлення в одній майстерні, але й загальне економічне і політичне становище Ольвії, коли з середини III ст. до н. е. починається занепад¹⁹, приводять до висновку, що вони належать до першої половини цього століття. Зі значним скороченням хори в середині III ст. до н. е. занепадає сільське господарство²⁰, а разом з тим поступово згасає і шанування богинь землеробства²¹. На другу половину III—II ст. до н. е. припадають лічені теракоти порівняно з великою кількістю їх у більш ранні часи²². Все це дає підстави вважати, що майстерня коропласта, де було виготовлено розглянуті теракоти, існувала в першій половині III ст. до н. е.

В цей період Кора-Персефона шанувалася ольвіополітами поряд з Деметрою і Кібелою²³. Про її культ в Ольвії свідчать численні матеріали архаїчного часу. Напівфігура Кори-Персефони доповнює цей ряд пам'яток, вказуючи на хтонічний характер культу богині. Вона зображена без атрибутів в руках, хоч руки показані так, ніби вони мусили щось тримати. Можливо, це були стеблини з квітами, зелені гілки, колоски пшениці чи ячменю, якими прикрашали статуй божеств під час свят. Принесення їм в жертву рослин, пов'язаних з тими чи іншими культами, було характерним для давньогрецької релігії.

Теракота знайдена при розкопках житлового будинку і призначалася для домашнього шанування богині. Як уже зазначалось, вона стояла біля стіни або в спеціальній ниші. Скульптура була нерядова, багато розфарбована і коштувала, певно, значно дорожче, ніж численні рядові статуетки.

В Ольвії домашній культ різних, особливо жіночих, божеств набув значного поширення. Велику кількість теракот виявлено тут в культурних шарах, що не мали відношення до будь-яких культових комплексів. Домашнє шанування божеств було характерне і для інших античних міст²⁴. У деяких будинках знаходили цілі комплекси теракот, що вказували на відправлення різних обрядів і ритуалів.

На кожній з теракот ольвійський коропласт прагнув відтворити не абстрактний, сумарний чи ідеалізований образ богині, а глибоко олюднений. В його уявленні Кора-Персефона справді відповідає своєму подвійному імені. З одного боку, вона дочка Деметри-Кори, богиня посівів та врожаю, і майстер наділив її молодим привабливим обличчям, красу якого повинні були підкреслювати сережки й різникользорові фар-

¹⁸ Скуднова В. М., Славин Л. М., Клейман И. Б. Вкaz. праця, с. 54, табл. 34; 3; Леви Е. И. Описание терракот теменоса.—САИ, 1970, Г1-11, ч. 1, с. 43, 44, табл. 16, 1; 18, 1.

¹⁹ Славин Л. М. Итоги изучения ольвийской хоры.—В кн.: Художественная культура и археология античного мира. М., 1976, с. 184.

²⁰ Славин Л. М. Вкaz. праця, с. 184; Рубан В. В. О периодизации античных памятников Северо-Западного Причерноморья доримского времени.—Тез. докл. юбилейн. конф. 150 лет Одес. археол. музею АН УССР. К., 1975, с. 131.

²¹ Русєєва А. С. Про культ Кори-Персефони в Ольвії.—Археологія, 1971, № 4, с. 28—40; Русєєва А. С. Земледельческие культуры в Ольвии додектского периода. Автoref. дис. канд. истор. наук. К., 1975, с. 9.

²² САИ, 1970, Г1-11, ч. 1, с. 38—55, табл. 10—36.

²³ Русєєва А. С. Про культ Кори-Персефони в Ольвії, с. 29—30.

²⁴ Robinson D. M. Вкaz. праця, р. 1, 2; Белов Г. Д. Вкaz. праця, с. 74; Пругло В. И. Терракоты из Тиритаки.—САИ, 1970, Г1-11, ч. 2, с. 90—93.

би, як і, здавалось би, легковажний для богині бантік з китичками та глибоко відкритий хітон. А з другого боку — вона жінка, богиня підземного царства Персефона, яка повертається на землю весною, щоб принести врожай, і коропласт зображує її повногрудою, з масивною шию, великими товстими руками, тобто з тими ознаками, які мали символізувати родючість і були притаманні для таких богинь з найдавніших часів.

Звичайно, ольвійська коропластика не розвивалася якимись своїми самостійними шляхами. В Ольвію, незважаючи на власне виробництво теракот в епоху еллінізму, надходили кращі зразки давньогрецької коропластики. Особливо відомі для цього часу танагрські статуетки, для яких було характерне реалістичне зображення людей²⁵. Божества в танагрській коропластиці настільки близькі жанровим зображенням, що лише атрибути та деякі інші ознаки дають змогу їх розрізнити.

Безсумнівно, що на теракотах Кори-Персефони з Ольвії позначився вплив танагрської коропластики, головним чином у бажанні передати живий образ жінки, в трактуванні обличчя, одягу, в деяких технічних прийомах. Ольвійські теракоти, поступаючись танагрським у майстерності, витонченості, граціозності, проте не являють собою їх копій. Напівфігура Кори-Персефони є самостійним твором. Майстер не володів, можливо, високим професіоналізмом, на що вказують, зокрема, грубо виліплені руки (хоча не виключена при цьому й певна мета). Однак наявні недоліки не зменшують ні художнього, ні історичного значення пам'ятки, яка втілює суто ольвійський образ Кори-Персефони. І якщо вона хоч деякою мірою передає узагальнений образ ольвіополіткі з характерним для того часу костюмом та іншими деталями, то в її вигляді не відчувається нічого провінціального. А з художньої точки зору ця теракота є одним з кращих зразків не тільки ольвійської, але й всієї античної місцевої коропластики Північного і Західного Причорномор'я епохи еллінізму.

Л. С. РУСЯЕВА
С. Н. МАЗАРАТИ

Ольвійська терракота Коры-Персефоны

Резюме

Местное производство терракот в Ольвии эллинистического периода было широко развито. Одним из лучших его образцов является полуфигура Коры-Персефоны довольно больших размеров по сравнению с известными до этого времени ольвийскими терракотами.

Терракота изготовлена в двухсторонней форме, нижние части рук (от локтя), украшения и некоторые другие детали сделаны вручную. В древности терракота была богато раскрашена, сохранились следы красной, голубой, черной, коричневой краски. По своим стилистическим и техническим признакам она более близкие аналогии этой полуфигуре, найденные в Ольвии, свидетельствуют о том, что такие терракоты были изготовлены в одной мастерской и, по всей вероятности, одним коропластом.

На терракотах Коры-Персефоны из Ольвии прослеживается влияние танагрской коропластики. Однако ольвийские статуетки, уступая последним в некоторых художественных и технических приемах, являются самостоятельными произведениями. С художественной точки зрения эта терракота — один из лучших образцов не только ольвийской, но и всей античной местной коропластики Северного и Западного Причерноморья эпохи эллинизма.

²⁵ Pottier E. Les Statuettes de terre cuite dans l'antiquité. Paris, 1890, p. 80—83; Kleiner G. Tanagrafiguren.—Jagrb. deutschen archäol. Inst. 15. Ergänzungsheft. Berlin, 1942, S. 2.

Е. І. СОЛОМОНІК

Латинські написи з Ялтинського музею

У багатьох музеях світу зберігаються безпаспортні стародавні написи. На основі їх всебічного вивчення і зіставлення з іншими написами, а також завдяки архівним матеріалам відомому французькому епіграфісту Луї Роберу вдалося з'ясувати походження деяких пам'яток¹.

В Ялтинському музеї є кілька латинських написів невідомого походження, які публікуються в даній статті, крім двох виданих Н. П. Розановою за зарисовками і обмірами, виконаними ще до Великої Вітчизняної війни². З приводу надгробного напису Л. Сабіна Н. П. Розанова висловила припущення, що плита, яка надійшла до музею з приватної колекції, очевидно, знайдена в околицях Харакса, де була стоянка римських легіонерів³.

Захоплення античними пам'ятками в XIX ст. не поминуло й російської знаті; багато палаців і маєтків були прикрашені статуями і написами, знайденими на півдні Росії або вивезеними з-за кордону. Так, велика колекція грецьких написів була в маєтку графа Уварова в Поріччі; знамениті мармурові леви зі сарматськими знаками із Ольвії спочатку зберігались у маєтку графа Кушелєва в Анчекраку, а потім були перевезені для прикрашення його будинку в Петербурзі⁴.

Розкопки в Хараксі на мисі Ай-Тодор, про які писав М. І. Ростовцев, проводились безпосередньо на території володінь князя А. М. Романова; до його колекції надходили також випадкові знахідки, які після Великої Жовтневої соціалістичної революції разом з усім майном були націоналізовані, а згодом передані до Ялтинського музею.

Значна колекція старожитностей належала графу Воронцову. М. І. Ростовцев в 1911 р. писав, що, за повідомленнями старожилів Криму, чимало речей з Ай-Тодора потрапили до Алупkinsкого палацу Воронцова⁵. Крім того, до зібрання Воронцова ввійшли також різні пам'ятки, придбані за кордоном. В «Одесском вестнике» за 1829 і 1830 рр. повідомлялось про поїздки Воронцова до Варни, звідки він доставив кілька грецьких написів до Одеського музею⁶. Інші грецькі написи за його вказівкою були відправлені з Болгарії до Петербурга і Білої Церкви в маєток Браницьких⁷. Кілька латинських надгробних написів з колекції графа Воронцова в Алупці, згідно з повідомленням М. І. Ростовцева, були придбані в Римі⁸. Частина цих пам'яток також надійшла згодом до Ялтинського музею.

Отже, серед публікуемых нами латинських написів одні, очевидно, походять з Харакса, інші — з Рима. Природно, що невеликі дуже по-

¹ Robert L. Pierres errantes, mouséographie et onomastique.—Berylus. Copenhagen, 1966, N 16, p. 5—39.

² Розанова Н. П. Эпиграфические памятники Ялтинского музея.—ВДИ, 1951, № 1, написи № 3, 4.

³ Там же, с. 154. Від виданого семирядкового напису збереглися лише 10 літер (інв. 1046).

⁴ Брун Ф. Донесение о поездке к устьям Буга и Днепра.—ЗООИД, 1863, т. 5, с. 993.

⁵ Ростовцев М. И. Святилище фракийских богов и надписи бенфициариев в Ай-Тодоре.—ИАК, 1911, № 40, с. 39.

⁶ Latyschew B. Die in Russland befindlichen Inschriften.—Mitt. Dtsch. arch. Inst. in Athen, 1884, Bd. 9, S. 210 ff.; Новосадский Н. И. Греческая эпиграфика. М., 1909, с. 150.

⁷ Kolendo J. Découvertes d'inscriptions grecques pendant la guerre russo-turque 1828—1829.—Archeologia. Warszawa, 1968, v. 18, p. 52—54.

⁸ Ростовцев М. И. Святилище..., с. 38; Пор. напис з Риму, виявлений нами у фондах Сімферопольського обласного краєзнавчого музею. Див.: СА, 1976, № 3, с. 314—317.

шкоджені фрагменти навряд чи везли з Рима, ймовірно, що їх придбали в Криму.

1. Прямоокутна плита з сірувато-бліого мармуру з восьмирядковим написом, що зберігся повністю. Інв. 1037. Розміри: висота 23,5 см, ширина 17 см, товщина 3 см. Трохи відбитий лівий верхній кут. Лицьовий бік покритий живутуватою патиною і має багато темних прожилок, залишених коріннями рослин, які на фотографії легко переплутати зі слідами різця.

Так, букву С в кінці третього рядка можна прийняти за Е через темну горизонтальну рисочку всередині, а в останньому ряду «прочитати» ще одну букву — Р або R (рис. 1).

Зворотний бік плити добре згладжений, а боковини — дещо скошені; як це часто бувало, мармуреву плиту невеликих розмірів вставляли в заглиблення, вирізане у валняковому надгробку.

Букви написані недбало, тонкою лінією; вони мають різну висоту: від 1,2 до 1,9 см. Характерна велика кількість розділових знаків у вигляді листочків плюща, трикутників і дугоподібних ліній. Вони стоять між словами, всередині слів і навіть у середині скорочень, що утруднює їх розшифрування. Чергування листочків і трикутників утворюють з обох боків плити

Рис. 1. Напис № 1.

своєрідну орнаментальну рамку. Цей чіткий порядок порушенено лише у двох місцях: в кінці третього рядка стоять трикутник замість листочка і в останньому рядку після M немає значка.

1 D.M.	D(is) M(anibus)
.IUCUN.	Iucun-
.DUS. F.C.	dus f(e)c(it)
.JUN.IA.	Iun(iae) Ia-
5 .NUARIE.	nuari(a) e
.C.G.C.Q.	c(oniu)g(i), c(um) q(ua)
.B.X.. AXX.	b(i)x(it) a (pnos) XX,
8 .B.M.	b(ene) m(erenti).

Переклад: Богам Манам. Юкунд збудував дружині Юнії Януарії, що добре заслужила, і з якою прожив 20 років.

Форми літер V, M, Q близькі до курсивного письма⁹. Скорочення C, G (coniugi) і BX (bixit) не помічено в списках скорочень. Скорочення C.G.C.Q можна розшифрувати і так: с(опі) г(i)с(arissimae) q(uae) і т. д. Тоді число XX означатиме не строк подружнього життя, а вік покійниці. F.C. з роздільніком звичайно читається як f(aciendum) с(urgavit), але розшифровано тут за аналогією з C. G. і B. X і по контексту.

Для мови напису характерне змішування B і V в дієслові bixit і заміна ae>e в слові Iauuarie¹⁰.

⁹ Пор. таке V IPE, I², 508 і 551. Рідкісну форму Q див.: Batlle Huguet. Epigrafia latina. Barcelona, 1946, p. 15.

¹⁰ Palmer L. R. The Latin Language. London, 1954, p. 158, 160; Mihaescu H. Limba latina... Bucureşti, 1960, § 55, 77.

Жіноче ім'я (за правилами утворення римських жіночих імен) складається з родового імені Iunia і cognomen Ianuaria (очевидно, вона народилася в січні) Чоловіче ім'я має лише cognomen — Iucundus (відрадний, веселий, приємний), що свідчить про його належність рабу¹¹.

За шрифтом і формами скорочень напис можна датувати III ст. н. е.

2. Права частина прямокутної плити з сірувато-білого мармуру, з залишками чотирьох рядків напису. Інв. 1025 (рис. 2).

Розміри: висота 19 см, найбільша ширина 19,2 см, товщина 3,5—3,8 см.

Лицьовий бік відполірований, зворотний — грубо оббитий. Краї згладжено і злегка скосено для вставлення у валняковий надгробок. Напис зроблено глибоко за тонко накресленими лінійками. Висота літер 1,5—1,6 см, відстань між лінійками 1,4—1,5 см. Між словами поставлено розділові знаки у вигляді ком та витягнутих трикутників. Formi i вигини ліній деяких букв наближають письмо до курсивного. Р і R мають незамкнену петлю, R — далеко відставлену ніжку; F — широкий штрих внизу, що наближує цю букву до E, у N друга вертикаль не змикається внизу з діагональ-

лю, майже всі літери прикрашено на кінцях потовщеннями і штрихами¹². Палеографічні особливості напису в цілому дають змогу датувати його кінцем II або III ст. н. е.

На початку другого рядка в обріз закінчується вертикаль з характерним для цього напису легким нахилом вліво, на початку третього рядка — дуже скосена лінія від M.

1 D(is) M(anibus)
[...] cdo coniugi
[bene] merenti fecit
4 [e.g.Xe] nea Primitiva.

Переклад: Богам Манам — — — — —, чоловікові, який добре заслужив, спорудила — — — — — Примітива.

Ім'я похованого важко доповнити, бо, ймовірно, воно не римське. Грецький словник дає імена ΜΙΓΔΩΝ і ΜΥΓΔΩΝ¹³. На -пеа, очевидно, закінчувалось якесь грецьке жіноче ім'я¹⁴. Primitiva (перша) — звичайно рабське ім'я. Судячи з імен, подружжя, мабуть, було рабами грецького або східного походження.

3. Прямокутна мармурова плита, розколота на дві частини. Інв. 1036. Лівий нижній кут відбитий. Поверхня добре згладжена з обох боків. Плита не зовсім правильної форми; вона розширяється вправо і має потовщення вгорі (рис. 3).

Розміри: висота 16—19 см, ширина 33,5 см, товщина 2-3 см. Напис складається з п'яти рядків і монограмами у правому нижньому куті.

¹¹ Iunia Ianuaria пор. CIL, VI, 20751; nomen Iunia—L'année épigraphique. Paris, 1972, N 25, 202 717^a; cognomen Ianuaria — там же, № 62; Iucundus — там же, № 61. Більшість цих написів з Риму. Див: CIL, VI, 7, 3, Berl., 1975 (написи з Риму).

¹² Formi M і N пор. IPE, 1², 552 (Херсонес); форми F і T — в напису з Норика. Egger R. Aus römischen Grabinschriften. Wien, 1967, S. 9, Zeichn. 1, 2.

¹³ Pape-Benseler. Mörterbuch der griechischen Eigennamen, 1884, s. v. Можна також читати: [Ma]c(e)do(ni).

¹⁴ Dornseiff F.-Hansen B. Rückläufiges Wörterbuch der griechischen Eigennamen. Berlin, 1957, S. 9.

Рис. 2. Напис № 2.

Вирізана вона недбало, без лінійок, буквами різної величини. Висота букв 1,5—2,5 см. Між першими рядками дрібними тонкими літерами дописано ім'я похованого, спочатку пропущене, — ще одне свідчення недбалості і поспішності при виконанні цього надгробного напису. Багато букв мають пізні накреслення: L з дуже опущеною горизонтал-

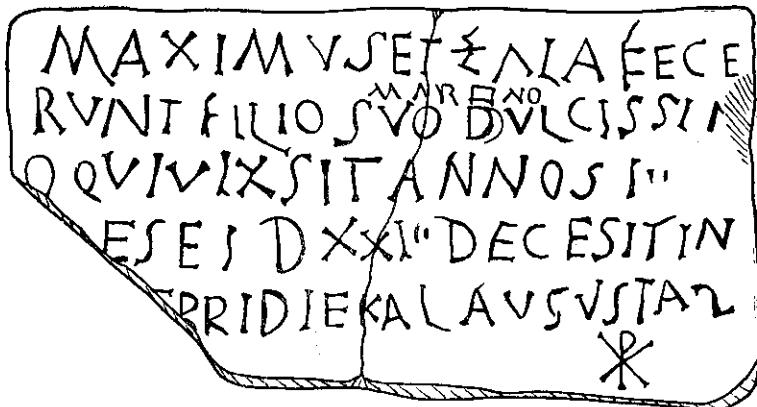

Рис. 3. Напис № 3 (прорис).

лю¹⁵, вигнуте курсивне F¹⁶, А без перекладки і рідкісну форму Z¹⁷. В цілому найближчі аналогії дають написи кінця III і IV ст. н. е.¹⁸

Наприкінці другого рядка збереглась лише частина букви М, на початку п'ятого рядка видно верхню горизонталь від Е і одну петлю від В.

1 Maximus et Zala fece-
runt filio suo Maron(i) dulcissim-
o, qui vixit annos I,
[m] e (n) se (s) I, d (ies) XXI, deces (s) it in
5 [——] pridie Kal (endas) Augustas

Грецька монограма ХР

Переклад: Максим і Зала спорудили своєму любому сину Марону, який прожив 1 рік, 1 місяць, 21 день, помер напередодні Августовських календ (31 липня). Христос.

У обох батьків зазначено тільки супонеп, вказуючи на їх належність до рабів. Максим — римське ім'я, а Зала, очевидно, фракійське. Ім'я ж їх сина Маро, -onis можна порівняти з грецьким міфологічним ім'ям сина Діоніса та назвою міста Маронея у Фракії. Маро був супонеп поета Вергелія¹⁹. В напису помічена дата смерті дитини за римським календарем і зазначено його вік із уточненням місяців і днів²⁰. Наприкінці тексту вирізана хрізма, тобто монограма з перших двох

¹⁵ Gordon J., Gordon A. Contributions to the Palaeography of Latin Inscriptions. Berkeley—Los Angeles, 1957, p. 210.

¹⁶ Le Brant E. Praléographie des inscriptions latines du IIIe siècle à la fin du VIIe.—Revue arch., 1896, 29, Paris, p. 345.

¹⁷ Le Brant E. Висло. праця, р. 1895; Revue arch., 1897, 31 р. 177; Cagnat R. Cours d'épigraphie latine. Paris, 1914, p. 23.

¹⁸ Пор. для прикладу Dümmler O. Römische Denkmäler am ungarischen Donauknie.—Das Altertum, 1969, 1, S. 21 (297 р.); IPE I², 449 (370—375 р.).

¹⁹ Пор. Solin H. Beiträge zur Kenntnis der griechischen Personennamen in Rom. I. Helsinki, 1971, S. 77. Автор зазначає, що ім'я Марон може бути і грецького, і італійського походження, але певніше — грецького.

²⁰ Пор. докладне зазначення віку у надгробному напису, виданому Н. П. Розановою. Див.: Розанова Н. П. Эпиграфические памятники Ялтинского музея.—ВДИ, 1951, № 1, напис № 3.

грецьких букв імені Христа²¹. Отже, сім'я була християнського віроповідання і відкрито могла про це заявити. Як відомо, тільки при Костянтині монограма Христа, що приховувала раніше основний символ християнства — хрест, була винесена на монети та інші офіційні пам'ятки²².

Можна відзначити деякі особливості мови напису. Хоча дитина прожила один рік і один місяць, слова «рік» і «місяць» поставлені у множині, причому в слові *menses* випали N і кінцеве S²³. В дієслові *decessit* пропущено одно S, а дієслово *vixit* має форму *vixit*²⁴. Усі ці явища, що призводять до спрощення мови, характерні для пізніх написів.

4. Права частина плитки з сірувато-білого мармуру середньої якості. Інв. № 1024. Лицьовий бік відполірований, зворотний — грубий; краї добре згладжено. Біля третього рядка просвердлено круглий отвір для кріплення плитки (рис. 4).

Розміри: висота 12 см, ширина 10 см, товщина 2,3—2,7 см. Вздовж верхнього і нижнього країв вирізано хвилясті лінії і заглиблени кути. Напис виконано в чотирьох рядках по тонко проведених лінійках. Висота букв 1,4—1,5 см, в першому рядку 2,3 см. Між словами є трикутники-розподільники. У першому рядку в обріз йде частина букви M, в двох останніх рядках — кінці від S.

1 [————] *mepus*
[xixit an] nos VIII
[mense] s VIII
4 [die] § VII

Переклад: — — — мен прожив 8 років, 8 місяців, 6 днів.

Перед нами знову дитячий надгробок з точним зазначенням віку. Судячи по закінченню -*mepus*, у нього, мабуть, було грецьке ім'я²⁵.

5. Права частина прямокутної плитки із сірувато-білого мармуру, схожого за кольором і якістю з № 4. Інв. № 1045. Правий край зберігся тільки вгорі, далі він трохи пошкоджений. Лицьовий бік відполірований, зворотний — оброблений грубо, краї скошено, як в № 1 і № 2 (рис. 5).

Розміри: висота 11,6 см, ширина 11 см, товщина 2,2—3,5 см.

Букви вирізано глибоко гострим різцем, що використовувався в перші століття нашої ери. Висота букв першого рядка 3—3,3 см, інших 1,9—2 см. Слідів лінійок не збереглося.

У першому рядку в обріз йде горизонталь, котра значно тонаша і вужча інших букв; можливо, це випадкова рисочка, що не має відношення до напису. Не виняток, що друге L в цьому рядку — результат звичайної помилки різчика, що зветься діографією. Почавши писати потрібне I, він повторно вирізав L²⁶. На початку другого рядка добре видно залишки трьох горизонталей від E. Наприкінці останнього рядка після букви I облом і слід від отвору для кріплення плитки.

1 [————] *Iul(i)us*
[————] *nom*] *enclator*
3 [————] (vac.) *Visci*.

Переклад: — — — Юлій — — — номенклатор — — — Виска.

²¹ Пор. Kaufmann C. M. Handbuch der Altchristlichen Epigraphik. Freiburg, 1917, S. 141, 175; Diehl E. Inscriptiones Latinae christianaee veteres, III. Berolini, 1931, p. 195 і наст.

²² Kaufmann C. M. Handbuch der christlichen Archäologie. Paderborn, 1922, S. 270.

²³ Mităescu H. Limba latina..., § 110, 120.

²⁴ Пор. IPE, I², 422, 1.

²⁵ Dornseiff F.-Hansen. V. Rückläufiges Wörterbuch., S 269.

²⁶ Пор. аналогічну помилку в IPE, I², 660.

Цікавий, безсумнівно, доповнюючий термін номенклатор. Так йменувався у Римі раб, який зобов'язаний був супроводжувати свого хазяїна і називати імена людей, що зустрічалися на вулиці або приходили в його дім. Номенклаторів звичайно мали при собі великі посадові особи; входили вони і до свити імператорів²⁷.

Рис. 4. Напис № 4.

Рис. 5. Напис № 5.

У третьому рядку, певно, родовий відмінок від чоловічого імені *Viscus*. Воно зустрічається у Римі, Північній Італії та Далматії²⁸, і за думкою лінгвістів, етруського походження²⁹.

Э. И. СОЛОМОНИК

Латинские надписи из Ялтинского музея

Резюме

В Ялтинском музее хранится несколько латинских надписей неизвестного происхождения. Есть основания предполагать, что некоторые из них происходят из римской крепости Харакс на Южном берегу Крыма, другие — из Рима.

На мысу Ай-Тодор до Великой Октябрьской социалистической революции находились владения князя А. М. Романова, и многие находки на территории расположенной там римской крепости поступали в его личную коллекцию. В собрание древностей, украшавших дворец графа Воронцова в Алупке, также входили памятники из Харакса и надписи, приобретенные за границей: греческие — в Болгарии, а латинские — в Риме. После Великой Октябрьской социалистической революции эти надписи вместе с другими вещами поступили в Ялтинский музей.

Приводим перевод пяти надгробий, вырезанных на небольших мраморных плитах.

1. Богам Манам. Юкунд соорудил жене Юнии Януарии, хорошо заслужившей, с которой прожил 20 лет (или которая прожила 20 лет).

2. Богам Манам. —— — супругу, хорошо заслужившему, соорудила —— — Примитива.

3. Максим и Зала соорудили своему милому сыну Марону, который прожил 1 год, 1 месяц, 21 день, умер накануне Августовских календ, (т. е. 31 июля). Христос.

4. (— — —) мен прожил 8 лет, 8 месяцев, 6 дней.

5. (— — —) Юлий (— — —) номенклатор (— — —) Виска.

Судя по именам, некоторые надгробия были поставлены рабам греческого и фракийского происхождения. Надпись № 3 с изображением хризмы относится к раннехристианским.

²⁷ Реальний словарь классических древностей. Спб., 1885, с. 925. Див.: CIL, VI, 7, 4, B., 1975, S. 4200.

²⁸ Arföldy G. Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia.—Beiträge zur Namensforschung. 4. Heidelberg, 1969, S. 138.

²⁹ Harmatta J. Inscriptions on pottery from Pannonia.—Acta arch. Budapest, 1968, v. 20, p. 247.

Р. С. ОРЛОВ
В. М. КЛЮШИНЦЕВ

Нова пам'ятка середньовічного художнього ремесла кочівників

У 1975 р. під час розкопок курганної групи поблизу с. Антонівка, Новоодеського району, Миколаївської області, що проводились Інгульською експедицією ІА АН УРСР*, було виявлено середньовічне поховання з рідкісним набором металевих прикрас.

Поховання було впушено в чорноземний насип кургану № 5, висотою 1,3 м, діаметром 36 м. Могильна яма в плані прямокутної форми

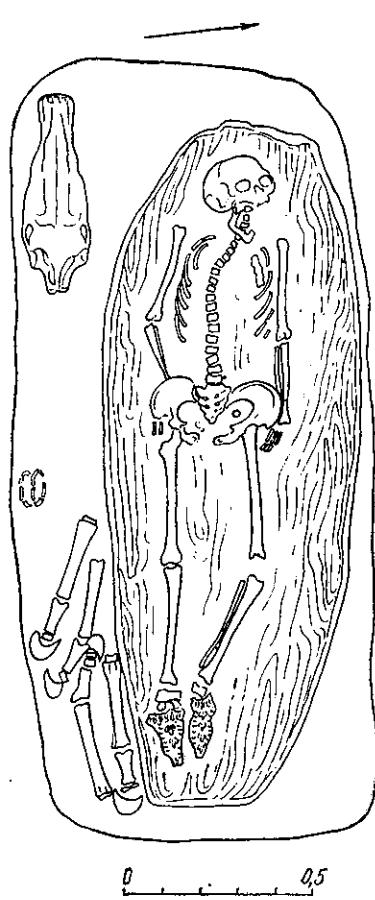

Рис. 1. Середньовічне поховання з кургану поблизу с. Антонівка.

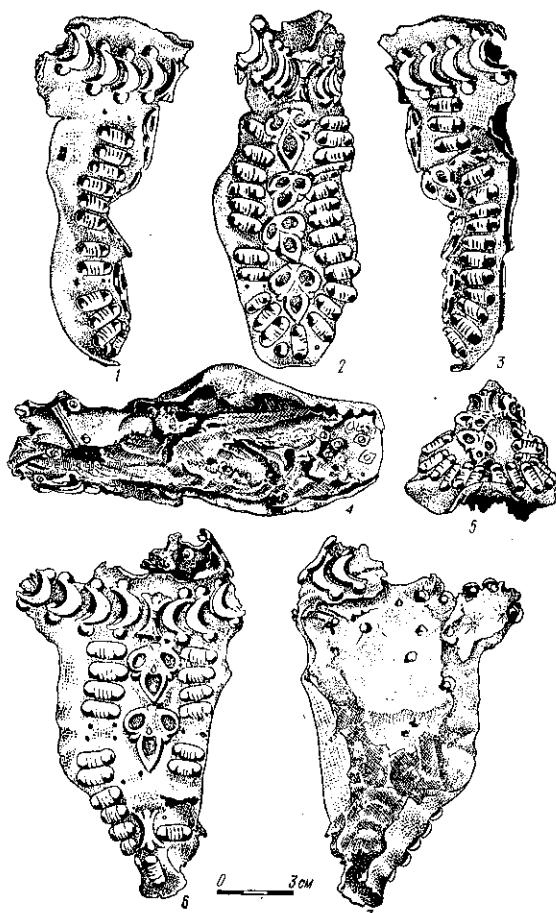

Рис. 2. Залишки шкіряних чобіток з поховання з кургану поблизу с. Антонівка.

з вертикальними стінками, довжина її 2,05 м, ширина 0,95 м, глибина 0,1 м від рівня давнього горизонту. В чорноземному заповненні простежено залишки перекриття у вигляді тонкого шару трухлявого дерева. На дні по всій площині лежала підстилка — шар зотлілої кори і трави.

Вздовж південної стінки ями знайдено кістки коня в анатомічному порядку (череп і відрубані до колін передні й задні ноги), похованого головою на захід. Тут же трапились двоє погано збережених стремен,

* Начальник експедиції О. Г. Шапошникова. Розкопки кургану здійснював В. М. Клюшинцев.

форма яких не встановлена. Поруч, над залишками підстилки, виявлено дерев'яну домовину, овальну в плані, довжиною 1,8 м і ширину 0,67 м, де лежав жіночий кістяк у витягнутому положенні, головою на захід (рис. 1).

Інвентар, що супроводив померлу,— це залишки багатого вбрання. На тазових кістках містилося кільце з золотого дроту, діаметром 2,1 см. На суглобах стоп і гомілковостопному суглобі були фрагменти шкіряних чобіток, прикрашених металевими бляшками (рис. 2). На цьому місці зафіковано залишки повсті. Під шкірею чобіток безпосередньо на кістках трапилися невеличкі шматки шовкової тканини брудноважтового кольору (від панчіх або штанів).

Шкіра, повсті і шовк збереглися внаслідок консервуючої дії оксу метала бляшок, які прикрашали головки, нижню частину халяв від чобіток. Повністю зотліла шкіра підошов, закаблук і верх халяв. Але наявні деталі і шви дають змогу реконструювати крій та зовнішній вигляд взуття.

Верх чобітка виготовлений з м'якого і тонкого сорту шкіри. Еластичність її після тривалого перебування у землі вказує на те, що вона була видублена. Її поверхня тиснена візерунком у вигляді рядів паралельних ліній, що пересікаються під прямим кутом.

Кріплення між частинами верха виконано виворітним швом. При цьому спід халяви і головка складалися лицем до низу і прошивалися ниткою. Шкіра головки і нижньої частини халяви в багатьох місцях проколота для кріплення штифтів бляшок. Верх чобітка мав піднаряд, пришитий без наскрізних проколів короткими стібками. Між піднаря-
дом і верхом містилися круглі і прямокутні шайбочки та розклепані і загнуті штифти від бляшок довжиною 3—4 мм. Шкіра піднаряда тонша за шкіру верха і крихка (можливо, це сириця). Головки чобіток гостроносі, носки підняті догори, верхній край переда фігурний з гострим вирізом.

Рис. 3. Металеві прикраси кочівницького взуття:
 1 — бляшка у вигляді трилисника; 2 — бляшка у вигляді спарених півсфер; 3 — круглі напівсферичної форми; 4 — серпоподібна бляшка; 5 — бляшка у вигляді здвоєного трилисника; 6 — система розташування металевих прикрас на верху чобітка з поховання кочівниці поблизу с. Антонівка; 7 — залишки чобітка з поховання поблизу с. Увек.

Металеві прикраси — бронзові бляшки п'яти типів відлиті разом з штифтами і посріблени з лицьового боку. Верх головки вони прикрашають трьома рядами. Центральний ряд складається з чотирьох однакових бляшок у вигляді трилисників з чотирма штифтами на зворотному боці (рис. 3, 1). Між пелюсток є короткий пагін або «бронька». Подібна форма трилисника з загостреною середньою пелюсткою і округлими боковими відома в рослинному орнаменті на согдійському срібному посуді, на глеках і чашах IX ст. з Надь-Сент-Міклошського скарбу¹.

¹ Marshak B. I. Согдийское серебро. Очерки по восточной торевтике. M., 1971, табл. 39, 52; Mawrodiñow N. Le trésor protobulgare de Naguszentmiklós. Archaeologia Hungarica. Budapest., 1943, 29, tab. I—XVIII.

В пам'ятках Х ст. бляшки у вигляді трилісників з «броньками» відомі в Угорщині, Болгарії, Приазов'ї, з поховань у Києві, Саркелі².

Бічний ряд, що проходить по краю верха головки, складається з бляшок у вигляді спарених півсфер (рис. 3, 2). З останніх відходять штифти кріплення. Analogічні типи прикрас виявлено на Лідському могильнику і в похованні кочівниці поблизу с. Увек в Оренбурзькій області³. На загостреному носку півсферичні бляшки розходяться віялом, а між ними прикріплено круглі бляшки (рис. 3, 3).

Над швом, що скріплює верх головки з халовою, розміщено серпоподібні бляшки з виступами у вигляді півсфер (рис. 3, 4). На зворотному боці виступи мають штифти кріплення. Ряд цих бляшок продовжувався по шву, що скріплював закаблук з халовою і облягав ногу з щиколоток. Analogії цього типу відомі в комплексах IX—Х ст. з Прикам'я, Поволжя, Алтаю⁴.

На виступі фігурного шва ряд серпоподібних бляшок розділений бляшкою, що належить до тих, які Г. О. Федоров-Давидов називає «катаушкою» з виступами. Ці прикраси відтворюють мотив рослинного орнаменту — здоєний трилісник з перев'язкою у вигляді смужки по перек стебла (рис. 3, 5). Analogії походять з поховань Х ст. у Поволжі, Владимирських курганах⁵.

За розглянутими типами бляшок поховання датується Х ст. Не сумеречити цій даті поховальний обряд, характерний для печенігів у найбільш ранній період їх перебування в степовому Причорномор'ї⁶. Мадяри, що в останній четверті і майже до кінця IX ст. жили в Південно-Західному Причорномор'ї — легендарні Ателькузи, — змушені були під натиском печенігів і невдалої війни з болгарами в 895 р. відкочовувати в Панонію. Можливо, внаслідок контактів між мадярами і печенігами, у останніх з'являються металеві прикраси з мотивами рослинного орнаменту, що має деякі специфічні риси. Це ажурний характер ліття бляшок і бічні пелюстки або «броньки», що розчленовують основний мотив — в даному випадку трилісника (пальметки).

Доповнити реконструкцію зовнішнього вигляду чобіток допомагають рідкі знахідки в похованнях і зображення степовиків у середньовічному мистецтві. М'який шкіряний чобіт з Хасаутського могильника, пошитий за складною викрійкою, мав халаву вище коліна, фігурний верх, обшитий тканиною⁷. Близької викрійки і чобіт знатного кочівника, який зображені на Ужемільському бліоді⁸. Давньохакаські воїни IX—Х ст. з Сулекської писаниці взуті в м'які чобітки з високими халавами і загостреними носками⁹. На половецьких чоловічих і жіночих статуях взуття має фігурний верх. Чобітки на жіночих статуях зобра-

² Fétítch N. A honfoglaló magyarsaé Fémtüvessége.— Archaeologia Hungarica. Budapest, 1937, 21, tab. XXXIII, XLIII; Гансель В., Дымачевски А., Гильчерувна С. Результатыпольских археологических исследований городища Стырмен, окруж Русе в Болгарии (1962—1968 г.).—СА, 1970, № 3, с. 233—241; Федоров-Давидов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. М., 1966, с. 52, рис. 8, тип К VI; Каргер М. К. Древний Киев. М.—Л., 1958, т. 1, с. 184, рис. 31; Плетнева С. А. Кочевнический могильник близ Саркела—Белой Вежи.—МИА, 1963, № 109, с. 255.

³ Федоров-Давидов Г. А. Вказ. праця, с. 53; Федорова-Давидова Э. А. Погребение знатного кочевника в Оренбургской области.—МИА, 1969, № 169, с. 265, рис. 3.

⁴ Халикова Е. А. Большетиганский могильник.—СА, 1976, № 2, с. 165, рис. 6, 36; Кызласов Л. Р. История Тувы в средние века. М., 1969, с. 64, табл. II, 83.

⁵ Шилов В. П. Калиновский курганный могильник.—Древности Нижнего Поволжья. Т. 1, МИА, № 60, 1959, рис. 69, 9; Спицын А. А. Владимирские курганы.—ИАК, 1905, № 15, с. 132, рис. 58.

⁶ Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях.—МИА, 1958, № 62, с. 153; Федоров-Давидов Г. А. Вказ. праця, с. 136, 137.

⁷ Рунич А. П. Скальные захоронения в окрестностях Кисловодска.—СА, 1971, № 2, с. 175, рис. 6.

⁸ Даркевич В. П. Художественный металл Востока VIII—XIII вв. М., 1976, с. 172, табл. 56, 4.

⁹ Кызласов Л. Р. Вказ. праця, с. 109, рис. 41.

жено з халявами не вище коліна¹⁰. В похованні кочівниці IX—X ст. поблизу с. Увек вони також мають халяви нижче колін¹¹.

Наведені факти вказують, що основним типом взуття кочівників цього часу був м'який чобіт складного крою з високою фігурною халявою вище або нижче коліна.

Жіночі чобітки прикрашались бляшками, як підтверджує оренбурзька знахідка. Цікаво відзначити, що система розташування металевих прикрас в обох випадках однакова (рис. 3, 6, 7). По краю верха чобіток з увекського поховання прикріплено бляшки близького типу (у вигляді спарених півсфер). Композиційним центром також є чотири великі бляшки, кожна з яких відтворює геометризований мотив рослинного орнаменту. Ще один ряд бляшок у вигляді круглих розеток облягав ногу на рівні щиколоток або на рівні шва між головкою, за каблуком і халявою¹².

Композиційна близькість і переклик у деталях особливо цікаві, бо вказують на традиційність в орнаментації важливої частини середньовічного кочівницького костюма.

Металеві бляшки, що оздоблюють взуття кочівниць, відомі як поясні й збройні прикраси і належать до численних знахідок степового мистецтва. В костюмі чоловіка-воїна вони виконують важливу знакову функцію. Рядовий кочівник, якщо він піднімався на вищий щабель у суспільстві, мусив доповнювати свій пояс новими бляшками. Такі поясні набори відзначаються еклектичністю, бо металеві прикраси, що виконували знакову функцію, зиралися поступово¹³.

Навпаки, стилістична витриманість набору характерна передусім для багатьох кочівницьких поховань і скарбів. Прикладом може бути Саркельський скарб, вуздечкові набори поховань поблизу Гайки, Сарайли-Кіят, де форма і мотиви орнаменту бляшок, наконечників пряжок свідчать про одноразове замовлення і виробництво¹⁴.

У костюмі знатних кочівниць металеві поясні та збройні прикраси підкреслюють взуття. Набір бляшок з поховання поблизу с. Антонівка стилістично не витриманий, оскільки орнамент виконаний в різних традиціях (геометричній і рослинній). Така еклектичність свідчить про нижчий рівень соціального становища кочівниці з поховання поблизу с. Антонівка, порівняно з небіжчицею, похованою поблизу с. Увек. Інвентар, що її супроводжував, підтверджує цей висновок. І тут, крім набору з геометричним орнаментом, були прикраси з срібла, намисто, залишки багатого шовкового одягу, предмети туалету, хлист, залізні стремена і вудила з пасаліями, залишки сідла. Бляшки з антонівського поховання виготовлені з посрібленої бронзи, а бляшки з Увека — зі срібла.

Отже, ці факти свідчать про переважання комунікативної функції над естетичною в оздобленні кочівницького взуття, чим, мабуть, і пояснюється порушення композиційної цілісності центрального ряду бляшок у вигляді трилисників на головці правого чобітка. Замість четвертого трилисника прикріплена бляшка того ж типу, що на халяві (рис. 3, 6).

Засвоєння знаків вищого положення в суспільстві з метою ідентифікації індивіда зі своєю групою пов'язане з імітацією прикрас, які є не тільки художніми цінностями, але й соціальними символами¹⁵. Таке

¹⁰ Плетнєва С. А. Полоцькі каменні ізваяння.—САИ, 1974, Е4-2, с. 25—52.

¹¹ Федорова-Давыдова Э. А. Вказ. праця, с. 266.

¹² Там же, с. 262—266.

¹³ Плетнєва С. А. От кочевий к городам.—Салтово-Маяцкая культура.—МИА, 1967, № 142, с. 161—166.

¹⁴ Артамонов М. И. Вказ. праця, с. 54; Кирличников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв.—САИ, 1973, Е1-36, с. 26—29.

¹⁵ Басин Е. Я., Краснов В. М. «Гордиецузел» моды.—Мода: за и против. М., 1973, с. 40—67.

символічне опанування нових цінностей членами суспільства відбувається шляхом просочування знаків престижу вниз відповідно до соціальної ієрархії.

Велика кількість прикрас на взутті знатної кочівниці з с. Антонівка (104 бляшки), враховуючи матеріали з інших поховань, трапляється рідко у окремого індивіда. Імітація срібла, еклектичність набору передусім є наслідування моди. Дослідники соціальної психології підкреслюють, що мода дифузна за своєю природою і легко передається від суспільства до суспільства, а звичай статичний у часі й просторі. Мода змінюється в короткі проміжки часу, тоді як звичай зберігається у незмінному вигляді протягом тривалого історичного періоду¹⁶. В тому, що це саме мода, а не традиційний тип прикрас взуття, переконує короткочасність існування кожного з типів поясних наборів. За висновком В. І. Распопової, зміни наборів виходили за етнічні межі окремих племен і збігалися з кордонами державних об'єднань¹⁷.

Таким чином, імітацію коштовного металу можна розглядати як прагнення індивіда до соціалізації і бажання прилучатися до цінностей більш високого рангу. Розглянуті прикраси кочівницького взуття слід вважати естетичними знаками, яким властива комунікативна функція, обумовлена вимогами соціальної регуляції поведінки індивіда в середньовічному суспільстві.

Р. С. ОРЛОВ
В. Н. КЛЮШИНЦЕВ

**Новый памятник
средневекового художественного
ремесла кочевников**

Резюме

В 1975 г. при раскопках кургана у с. Антоновка, Новоодеського района, Николаевской области было обнаружено погребение знатной кочевницы. Наиболее интересная находка в нем — остатки кожаных сапожек, украшенных бронзовыми посеребренными бляшками пяти типов (общее количество их — 104). Бляшки выполнены в стилистике разных традиций и датируют погребение X в. Не противоречит этой дате и погребальный обряд.

Имеющиеся аналогии позволили авторам сделать вывод о применении подобных украшений кочевнической обуви не только с эстетическими, но и коммуникативными целями. Престижное значение украшений обусловлено стремлением индивида в кочевническом обществе приобщиться к художественным ценностям более высокого ранга.

І. К. СВЕШНИКОВ
В. М. ПЕТЕГИРИЧ

**Археологічні дослідження
в с. Муравиця**

В 1965 р. Ровенський загін Волинської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом І. К. Свешнікова провів розкопки на підвищенні в заплаві правого берега р. Ікви між селами Муравиця і Млинів. На підвищенні виявлено два культурних шари — нижній належить до поселення стижковської культури, верхній пов'язаний з давньоруським літописним городищем Муравиця. В середині 50-х років городище обстежили наукові співробітники Дуб-

¹⁶ Психологические проблемы социальной регуляции поведения. М., 1976, с. 212—236.

¹⁷ Распопова В. И. Поясной набор Согда VII—VIII вв.—СА, 1965, № 4, с. 90.

нівського краєзнавчого музею В. Д. Селедець і Є. Г. Нефедовський. Муравиця вперше згадується в літописі під 1149 р. в зв'язку з перебуванням на Волині Юрія Долгорукого¹.

Городище має овальну форму. Воно обведено високим валом і поділене на дві частини ровом. Пам'ятка значною мірою знищена окопами і траншеями часів першої і другої світових воєн.

Давньоруський культурний шар тут був досить потужний і сягав від сучасної поверхні ґрунту до глибини 2 м. У південно-західній частині розкопу на глибині 1—1,2 м виявлено скupчення міцно збитої, місцями просушені глини. На окремих кусках обмазки є сліди відбитків дерева, соломи й полови. В південній частині скupчення серед суцільного шару обмазки помічено округлу ямку діаметром 0,25 м, де стояв стовп. Можна припустити, що це залишки наземної стовпової споруди з глинобитними стінами на дерев'яному каркасі. Значна частина її заходила в західну частину розкопу і під час досліджень 1965 р. відкрита не була. Тому остаточно підтвердити таке припущення можна тільки на основі повного дослідження даного об'єкту.

В середній частині розкопу на глибині 1,5 м відкрито черінь невеликої печі округлої форми, діаметром 0,4 м, навколо якої знайдено уламки давньоруського посуду та кістки тварин. У північно-східній частині на глибині 1,8 м виявлено залишки глинобитної печі куполоподібної форми, діаметром 1,7 м. Стінки і перекриття її побудовано з обпаленої до червоного кольору глини. В центрі печі перекриття розташоване на висоті 0,4 м над черінню. З південного боку купол не доходив до неї. Очевидно, тут був отвір, розміри і форму якого встановити не вдалося, бо ця частина печі погано збереглася.

Черінь була увігнута в центрі і складалась з шару дуже випаленої глини, товщиною 8 см. Під черінню виявлено шар розбитих давньоруських горщиків, а під ними простежено значну кількість залишків зерна. Нижче уламків кераміки знаходилася друга черінь з міцно обпаленої глини, під якою знову залягав шар черепків. Піч побудована на материковій глині. Оскільки вона мала дві черені, використання її було досить тривалим. Така конструкція — широко відоме явище в київських житлах XI—XIII ст. Подібні печі розкопано в Переяславі-Хмельницькому, є вони і в стародавньому Галичі, Ріпніві².

Ще одну піч виявлено в південно-східній частині розкопу на глибині 1,6 м. Вона мала в плані грушовидну форму і складалася з основної частини та округлого в поперечному перерізі каналу, що піднімався вверх (рис. 1, I—IV). Стінки виготовлено з глини й перепалено до червоного кольору. Вони підвищувались над дном на 0,55 м і завершувались слабо опуклим куполом. Дно печі становив міцно збитий шар попелу, що залягав на шарі материкової глини. Стінки, плавно звужуючись, переходили в димовий канал. Навпроти нього, але нижче, був отвір печі. Піч заповнювала чорна земля, в якій знайдено уламки ліпної кераміки стижковської культури та кружальної давньоруського часу, дрібні кістки тварин, крем'яні відщепи. Всі ці знахідки, очевидно, потрапили сюди разом з землею.

Залишки аналогічної печі відкрито в Любоню поблизу Познані в Польщі³. Печі такого типу ще в другій половині XIX ст. використовувались для випалювання гончарного посуду в Калузькій губернії⁴. На

¹ Полное собрание русских летописей. СПб., 1908, т. 2, ств. 389.

² Каргер М. К. Археологические исследования древнего Киева. К., 1950, с. 19; Каргер М. К. Раскопки в Переяславе-Хмельницком в 1952—1953 гг.—СА, 1954, № 20, с. 9; Аулих В. В. Раскопки в древнем Галиче.—АО 1972 г., 1973, с. 255; Захарук Ю. М., Ратич О. О. Слов'янське поселення біля с. Ріпнів Львівської області.—АП УРСР, 1955, т. 5, с. 44.

³ Kostrzewski J. Kultura prapolska. Warszawa, 1962, іл. 205.

⁴ Тимохович Т. Кустарная промышленность Медынского уезда.—Труды Комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. СПб., 1879, вып. 2, с. 98, рис. 5, 41.

підставі цих аналогій піч, відкриту в Муравиці, можна вважати гончарною.

У південній частині розкопу на глибині 2,2 м виявлено контури округлої в плані ями. Вона мала бочкоподібну форму з верхнім діаметром 1,4 м і діаметром dna 0,6 м. В місці її найбільшого розширення на висоті 1,9 м від dna діаметр ями становив 1,8 м. Стінки було зміщено каркасом з дерев'яних прутів, покладених горизонтально, потім підмазаних шаром глини і сильно обпалених. Така конструкція стінок підтверджується слідами від прутів на зворотному боці обмазки. Дно ями не було обмазано глиною. Тут лежали куски необробленого каміння розміром приблизно $0,35 \times 0,65$ м і товщиною до 0,2—0,3 м. Очевидно, дно було викладено каменями, хоч окремі з них не лежали на своїх первісних місцях (рис. 1, V, VI). Заповнення ями — чорна земля, де знайдено уламки посуду, свинцеве пряслице, уламок залізного вістря на сулицю, точильні бруски, кістки тварин, бронзовий перстень. Подібні ями з глиною обмазкою відомі з давньоруських міст Києва, Старої Рязані тощо⁵. Вони використовувались для зберігання зерна.

Під час досліджень відкрито давньоруську землянку, контури якої простежено в середній частині розкопу на глибині 1,9 м від поверхні ґрунту. Землянка була прямокутної форми, розмірами $3,4 \times 3,8$ м, орієнтована по довжині зі сходу на захід з незначним відхиленням до північного заходу й південного сходу (рис. 2, I). Дно заглиблено на 2,97 м від поверхні.

У північно-східному куті землянки стояла глинобитна піч підковоподібної форми (піч «а»). Її черінь діаметром 0,8 м мала приблизно округлу форму. Під черінню залягав шар деревного вугілля товщиною 3 см. У південно-східній частині стінки помічено ямки від чотирикутних в перерізі кілків, вбитих для ремонту цієї частини печі. Під час ремонту підмазано також задню і східну стінку з внутрішнього боку, внаслідок чого черінь зменшилась в діаметрі (рис. 2, I, III, IV). Піч була заповнена чорною землею, в якій знайдено фрагменти куполу і нижню частину давньоруського горщика.

На певному етапі землянку з піччю «а» було засипано чорною збітою землею товщиною 0,9 м, яку покрили тонким прошарком білої,

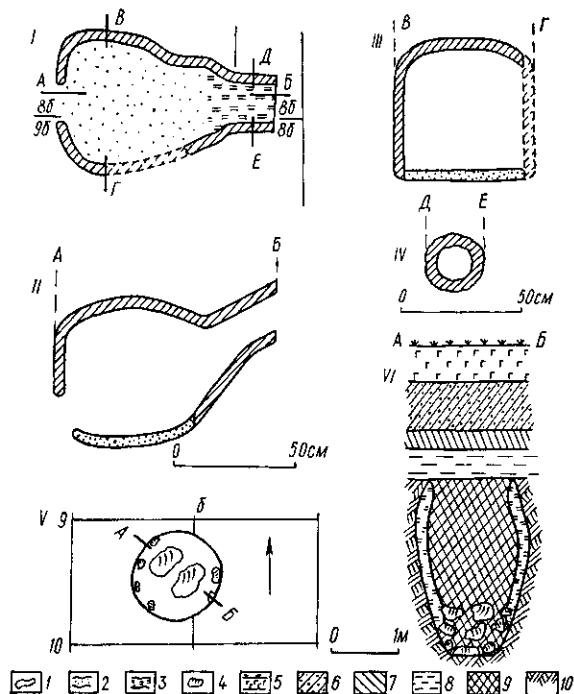

Рис. 1. Планы і розрізи гончарної печі та зернової ями (I—VI):

1 — контури стінок гончарної печі; 2 — шар золи; 3 — обпалена глина; 4 — каміння; 5 — гумус; 6 — шар чорного зему з золою; 7 — чорнозем; 8 — суглинок; 9 — заповнення зернової ями; 10 — материк.

⁵ Каргер М. К. Археологические исследования..., с. 14; Монгайт А. Л. Старая Рязань.—МИА, 1955, № 49, с. 65.

міцно утрамбованої глини. Цей прошарок став долівкою другого житлового горизонту землянки (рис. 2, II), на якому в її північній частині побудовано другу піч (піч «б»). За формою і конструкцією вона аналогічна першій печі («а»). Черінь розміром $0,6 \times 0,82$ м мала форму підкови, була двічі підмазана і складалася з двох шарів сильно випаленої глини (рис. 2, I, V, VI). Стінки збереглись до висоти 0,5 м. До задньої (західної) і північної стін прилягав шар білої просушеної

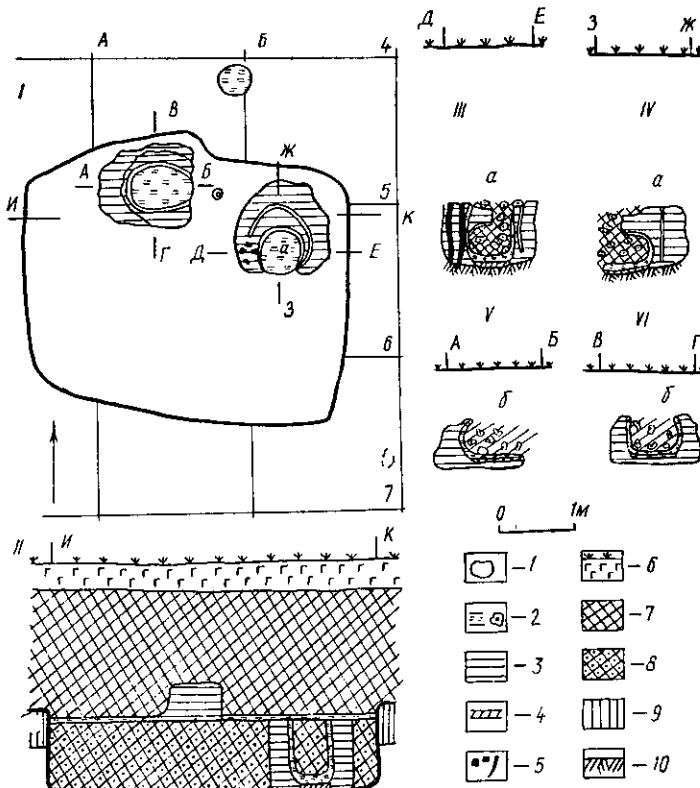

Рис. 2. План і розрізи давньоруської землянки і печей (I—VI):

I — контури землянки; 2 — обпалена глина; 3 — біла насипна глина; 4 — шар деревного вугілля; 5 — сліди кілків; 6 — гумус; 7 — чорнозем; 8 — засип нижньої частини землянки; 9 — суглинок; 10 — материк.

глини. Він сходив від стінок виразним уступом, а його боки були згладжені і заокруглені. Можливо, він зміщував стінки в цьому місці. Всередині печі була чорна земля з кусками склепіння.

Перед піччю «б» стояв невеликий товстостінний горщик. Землянка була заповнена інтенсивно чорним ґрунтом, де трапились уламки посуду, вироби з кістки, каменю. Однотипність кераміки з цих двох різночасних жителів, ідентична форма і конструкція печей дають підстави вважати, що перерва між двома житловими горизонтами землянки була незначною.

Під час розкопок виявлено ряд залізних предметів, виробів з каменю, кістки, скла. Зокрема, знайдено залізні ножі, які майже завжди є найбільш масовим матеріалом серед знарядь праці. У верхньому культурному шарі трапилось п'ять цілих і фрагментованих екземплярів з простою спинкою і загостреним на кінці черенком (рис. 3, 1—4). У залишках наземної споруди виявлено ніж з прямою спинкою та ду-

гоподібно закінченим лезом (рис. 3, 5). Всі ножі в перерізі клинуватої форми. Такі типи поширені на всій території Давньої Русі⁶.

Серед інших знарядь праці слід згадати долото з квадратним в перерізі стержнем і досить спрацьованим обухом (рис. 3, 12). Подібні долота знайдено в Старій Рязані, Вщижі, на Райковецькому городищі⁷, на Волинцевському городищі в Сумській області⁸. На території Південно-Західної Русі відомі такі знахідки з Ріпнева, Судової Вишні⁹.

У культурному шарі зібрано кілька залізних цвяхів з прямокутними головками (рис. 3, 6). Їх стержень квадратний в перерізі і плавно загострений до самого вістря. Цей вид найбільш масовий серед цвяхів, знайдених у Новгороді, Старій Рязані¹⁰.

Серед предметів озброєння виявлено під час розкопок уламок залізного вістря на сулицю в зерновій ямі та два залізних наконечники стріл з ромбоподібними вістрями і загостреними черешками (рис. 3, 10, 11). Краще збережений наконечник стріли, за класифікацією А. М. Медведєва, може бути зарахований до 41-го типу першого варіantu (ромбоподібні гніздовського типу) і датований VIII — серединою XI ст.¹¹

Вироби з каменю представлені точильними брусками та пряслицями. Точильні бруски виявлено в заповненні зернової ями, в землянці та у верхньому культурному шарі городища (рис. 3, 22, 23).

Цікавими є знахідки на городищі пряслиць, виготовлених з різної сировини. Так, у зерновій ямі трапилося мале свинцеве пряслице, а в культурному шарі — біконічне з білої крейдяної породи (рис. 3, 18, 21) і невеликі біконічні з рожевого шиферу. Крейдяні пряслиця відомі на території Південно-Західної Русі. Вони виявлені в Пліснеську, на селищі поблизу с. Ріпнів, в Судової Вишні, на Зимнівському городищі¹². На всіх згаданих пам'ятках немає слідів місцевого виробництва крейдяних пряслиць. Очевидно, виготовлення їх поки що важко пов'язувати з якимось окресленим районом, як, наприклад, овруцькі ши-

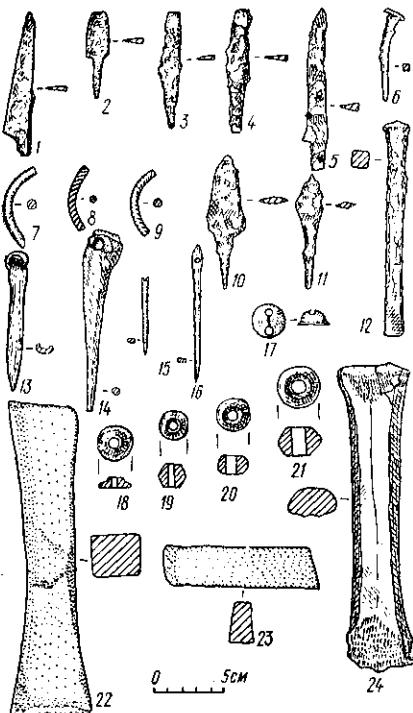

Рис. 3. Вироби з металу, скла, кістки, каменю.

⁶ Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси.— МИА, 1953, № 32, с. 71.

⁷ Там же, с. 109, рис. 71, 2, 6, 7.

⁸ Довженок В. И. Розкопки біля с. Волинцево Сумської області.— АП УРСР, 1952, т. III, с. 266, табл. IV, 10.

⁹ Ауліх В. В. Основні результати археологічного дослідження древньоруського селища в с. Ріпнів Львівської області.— Дисертаційний збірник. К., 1958, с. 43, табл. III, 4; Ратич О. О. Результати дослідження древньоруського городища Замчиська в м. Судова Вишня Львівської області в 1957—1959 рр.— МДАПВ, 1962, вип. 4, с. 112, табл. IV, 13.

¹⁰ Колчин Б. А. Железообрабатывающее ремесло Новогорода-Великого.— МИА, 1959, № 65, т. 12, с. 110; Монгайт А. Л. Старая Рязань, с. 108.

¹¹ Медведев А. Ф. Ручное металлическое оружие лук и стрелы, самострел VIII—XIV вв.— САИ, 1966, вып. Е1-36, с. 65.

¹² Кучера М. П. Древний Пліснеськ.— АП УРСР, 1962, т. 12, с. 45; Ауліх В. В. Основні результати..., с. 45; Ратич О. О. Вказ. праця, с. 118; Ауліх В. В. До історії ремесла східних слов'ян у VI—VIII ст.— Археологія, т. XXIII, 1970, с. 122.

ферні пряслиця. Крейдяні пряслиця датуються на Ріпнівському селищі VIII — початком XI ст., в Пліснеську — VIII—Х ст., а на Зимнівському городищі вони знайдені в шарах, надійно датованих VI—VII ст.¹³ Знахідки іх у комплексах пам'яток культури полів поховань черняхівського типу в с. Ракобути і Ріпнів (Ріпнів II) відсувають нижню дату появи цих виробів на території Південно-Західної Русі¹⁴. Це питання залишається відкритим. Щодо верхньої дати, то цікаво відзначити, що ні на одній з вищезгаданих пам'яток вони не виходять за межі XI ст. Тоді вже з'являються шиферні пряслиця, які витісняють глиняні та крейдяні.

Серед виробів з кістки слід згадати ковзан з добре відполірованим одним боком (рис. 3, 24). Він подібний до ковзанів, виявлених у Новгороді, Червені, Дубні, Ріпневі та Звенигороді¹⁵. Аналогічні їм ковзани відомі й на землях західних слов'ян¹⁶. Наскрізний отвір у деяких виробах призначався для того, щоб прив'язувати їх до взуття. Відсутність отворів на нашій знахідці пояснюється, мабуть, тим, що так звані, на думку С. А. Семенова, ковзани могли бути інструментами для вигладжування тканин і тиснення шкіри¹⁷.

Серед кістяних знарядь праці знайдено проколи та голки (рис. 3, 13—16). Вони є майже в усіх давньоруських пам'ятках.

Під час розкопок виявлено окремі прикраси. Крім уламків витих скляних браслетів, які є досить частими знахідками в давньоруських містах, привертає увагу нижня половина бронзового бубонця кулястої форми з лінійним прорізом (рис. 3, 17). Аналогічний мідний бубонець знайдено в Московській області. Відомі вони і в Старій Рязані. Значну кількість бубонців виявлено в Новгороді в шарах Х—XV ст.¹⁸ Серед них найбільш численними є кулясті з лінійним прорізом. Більшість їх виготовлена з двох тиснених половинок (як і знахідка з Муравиці). З'явилися такі бубонці тільки в XI ст. і проіснували до початку XIV ст.¹⁹

Основним датуючим матеріалом, виявленим під час розкопок, є кераміка. Вона представлена численними уламками горщиків, з яких окремі вдалося повністю реставрувати. Всі горщики виготовлено на гончарному кругі, їх глина має домішки піску. Переїжають посудини сірого або чорного кольору. Деякі з них видовженої форми. Вінця відігнуті назовні, потовщені, манжето- або карнизоподібно профільовані. Частина горщиків має чітко виділену шийку. Орнаментовані вони мотивом «хвилі» під шийкою або на ній. Плічка та значну частину тулуба прикрашено горизонтальними борозенками. окремі екземпляри мають на плічках ряди наколотих овальних пунктів (рис. 4, 3, 5, 6; 5, 1, 5).

Виділяється також ряд горщиків з високо піднятими плічками, широкою шийкою і стінками, конусоподібно звуженими до денця. Він-

¹³ Ауліх В. В. Основні результати..., с. 49; Кучера М. П. Древний Пліснеськ, с. 45; Ауліх В. В. До історії ремесла східних слов'ян у VI—VIII ст., с. 124.

¹⁴ Баран В. Д. Поселения I тысячоліття н. е. в с. Ракобутах на Західному Бузі.—МДАПВ, 1962, вип. 4, с. 88—90, табл. II, 14.

¹⁵ Арциховський А. В. Раскопки на Славне в Новгороде.—МИА, 1949, № 41, с. 143, рис. 17 з, и; Ратич О. О. Давньоруські вироби з кості та рогу, знайдені на території Галицької і Волинської земель.—МДАПВ, 1959, вип. 2, табл. IV, 26—28; Ратич О. О. Звіт про археологічні дослідження в с. Звенигороді на Львівщині в 1966 р. табл. X, 16.

¹⁶ Hrubý V. Slovanské kostěné predměty a jejich výroba na Moravě.—Památky archeologické, gčs. XLVIII, čís. 1. Praha, 1957, s. 141, 143, 145.

¹⁷ Семенов С. А. О назначении «коньков» и костей с нарезками из Саркела-Белой Вежи.—МИА, 1959, № 75, с. 353—361.

¹⁸ Розенфельд Р. Л. Курганы у бывшего Серафимо-Знаменского скита на р. Роже в Московской области.—КСИА АН ССР, 1973, № 135, с. 163, рис. 17, 9; Монгайт А. Л. Старая Рязань, с. 60—61, рис. 139, 15; Седова И. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (Х—ХV вв.)—МИА, 1959, № 65, т. 2, с. 237.

¹⁹ Седова М. В. Ювелирные изделия..., с. 237.

ця відігнуті назовні, потовщені, манжето- або карнизоподібно профільовані. Посудини орнаментовано горизонтальними борозенками під шийкою або на значній частині тулуба, а деякі, крім того — рядами наколотих овальних пунктів на шийці (рис. 4, 1, 4; 5, 3).

Привертає увагу товстостінний горщик видовженої форми з відігнутими назовні тригранно потовщеними вінцями манжетоподібного профілю (рис. 5, 2). Analogічний горщик походить з Білівського горо-

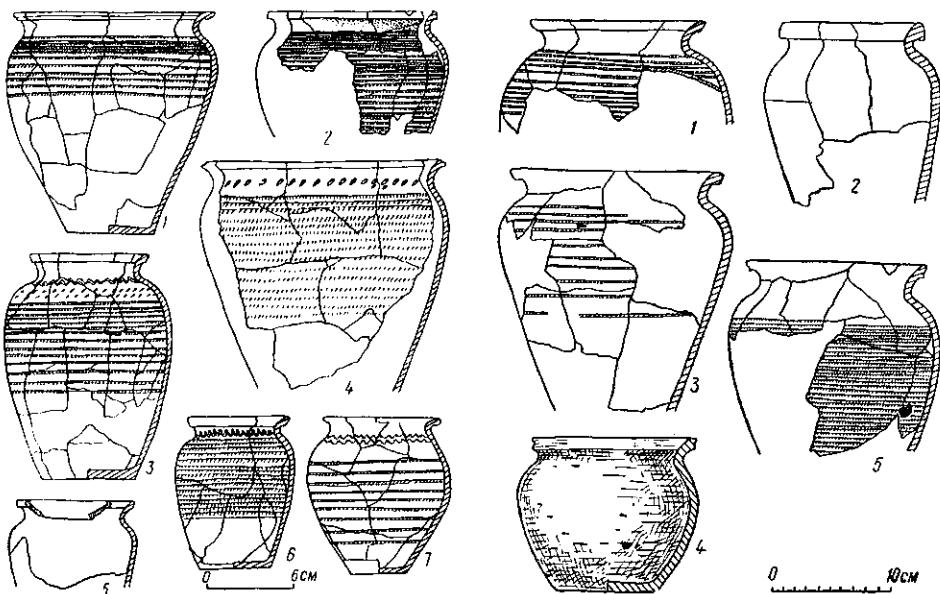

Рис. 4. Кераміка X—XI ст. з Муравиці (1—7).

Рис. 5. Давньоруські горщики з черені печі та землянки (1—5).

дища на Волині²⁰. Такі ж вироби широко відомі в курганних похованнях X—XI ст. (Шестовиця, Табаївка, Новий Білоус)²¹. Вони увійшли в літературу під назвою «горщиків курганного типу».

У землянці перед піччю «б» виявлено горщик з широким дном і потовщеною нижньою частиною навскіс до зрізаного краю вінець (рис. 5, 4). Екземпляри з такими вінцями з городища поблизу с. Затурці на Волині М. П. Кучера датує не пізніше X ст.²²

Загалом горщики з Муравиці дуже близькі до четвертого керамічного комплексу давньоруського селища в с. Ріпнів, що датується X—XI ст. Подібна кераміка виявлена також у Пліснеську, Судовій Вишні. На території Волині вона відома з розкопок ранньосередньовічного городища поблизу с. Затурці, з Городка²³. На всіх цих пам'ятках така кераміка датується X—XI ст. Отже, і керамічний матеріал з Муравиці належить до цього часу.

²⁰ Ауліх В. В. До питання про місцезнаходження літописної Пересопниці.— В кн.: Середні віки на Україні. К., 1971, вип. 1, с. 174—175, рис. 5, 1.

²¹ Бліфельд Д. І. Дослідження в Шестовицях.— АП УРСР, 1952, т. III, с. 128—130; Бліфельд Д. І. Деснянська археологічна експедиція 1949 р.— АП УРСР, 1955, т. 5, с. 14—21.

²² Кучера М. П. Ранньосередньовічне городище поблизу с. Затурці на Волині.— В кн.: Середні віки на Україні. К., 1971, вип. 1, с. 182, рис. 6, 4.

²³ Ауліх В. В. Основні результати..., с. 38—40; Кучера М. П. Кераміка древнього Пліснеська.— Археологія, 1961, т. XII, с. 147—150.; Ратич О. О. Результати дослідження..., с. 118—119; Кучера М. П. Ранньосередньовічне городище..., с. 82, рис. 6, 4—9; Багрій Р. С. Нові слов'янські і давньоруські пам'ятки на території Волині.— МДАПВ. К., 1962, вип. 4, с. 126—127.

Матеріали, здобуті під час дослідження городища, дають в деякій мірі уявлення про господарську діяльність його жителів. Виявлено, зокрема, сліди землеробства. Так, під уламками окремих посудин у черені печі знайдено залишки обвуглених зерен пшениці, проса та гороху. Розкопано також одну зернову яму. На городищі випадково трапився уламок серпа²⁴. Аналіз остеологічного матеріалу із зернової ями показав, що кістки належали корові, свині, куриці, тетереву, бобру*. У північно-західному куті розкопу в ямі на глибині 1,4—1,6 м від поверхні знайдено скучення риб'ячої луски. Все це свідчить, що в господарстві мешканців городища певну роль відігравало скотарство, розведення домашньої птиці, мисливство і рибальство. Біля північно-східного кута розкопу знайдено куски залізного шлаку. Очевидно, залізодобування і залізообробка входили в сферу ремісничої діяльності жителів.

Кістяні вироби теж, напевно, місцевого виробництва, що підтверджується знахідкою окремих кісток оленя із збереженими слідами різання та пильняння.

Матеріали археологічних розкопок городища Муравиця свідчать про більш ранній час заселення цієї пам'ятки давньоруським населенням, ніж дата літописної згадки. Відсутність речей, чітко датованих XII ст., очевидно, пояснюється незначними розмірами досліджені площині (80 m^2). Остаточне визначення місця городища серед синхронних пам'яток Південно-Західної Русі стане можливим тільки після додаткових досліджень і детального аналізу всіх виявлених речових матеріалів.

И. К. СВЕШНИКОВ
В. М. ПЕТЕГИРИЧ

Археологические исследования в с. Муравица

Резюме

В статье изложены результаты исследования дрэвнерусского городища Муравица на Волыни, упомянутого в летописи под 1149 г. На городище открыты остатки наземной постройки и земляники с двумя жилыми горизонтами. Интересны также печи, одна из которых может быть определена как гончарная. Среди находок изделия из металла, стекла, камня и кости. В результате раскопок получены данные о занятиях жителей городища земледелием и рыболовством, разведением домашней птицы. Добыча железа, обработка кости и производство гончарной керамики характеризуют сферу ремесленной деятельности его обитателей. Обнаруженные материалы датируются X—XI вв., что свидетельствует о более раннем заселении памятника по сравнению с летописным упоминанием.

В. С. ТЕРСЬКИЙ-ШЕЛОМ'ЯНЦЕВ Дослідження посаду літописного Звенигорода

Західна частина посаду літописного Звенигорода під Львовом розташована в урочищі Загородище, що безпосередньо межує на сході з оборонним валом городища, а з півдня і заходу ще донедавна ця територія була оточена заливним лугом (рис. 1). Площа західного посаду — передмістя Звенигорода — становила близько 5 га. Інші пригороди розміщувались навколо укріпленої частини (на урочищах Замосточ-

²⁴ Ратич О. О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. К., 1957, с. 39.

* Аналіз провів доктор біологічних наук К. А. Татаринов.

чя, Завалля, Стіжки, Острови, Загороди) і мали площау понад 50 га. Культурний шар в основному знищений господарськими і польовими роботами.

Археологічні дослідження на Загородищі провадились Львівським історичним музеєм в 1953—1955, 1959, 1963—1964 і 1969 рр.* і мали охоронний характер в зв'язку з колгоспним будівництвом. На цьому

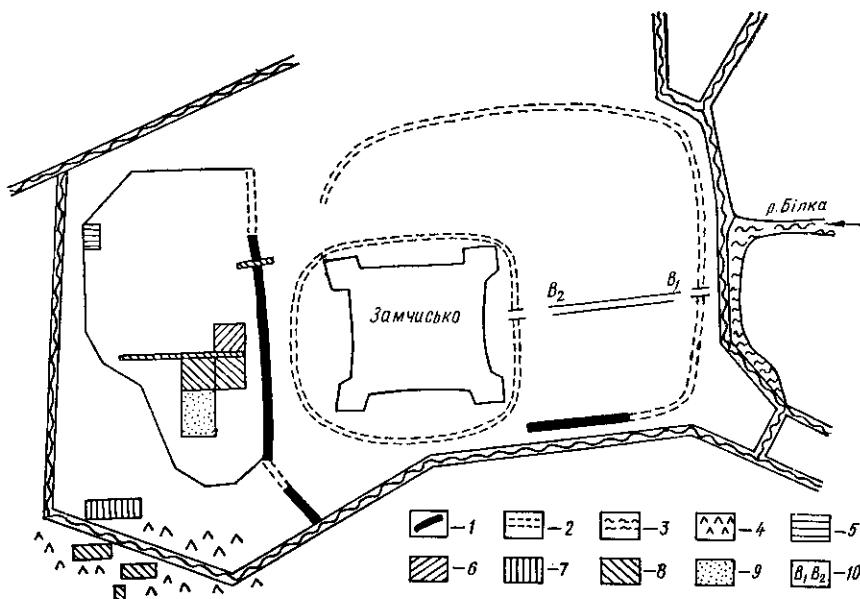

Рис. 1. План Звенигорода, за Л. Чачковським (з позначеннями місцями розкопок на урочищі Загородище):

1 — залишки оборонного валу; 2 — сліди валів (за Л. Чачковським); 3 — відова система (меліоративні канали і частина р. Білки); 4 — заливний луг; 5 — розкопки 1953 р. І. К. Свєшнікова (землянка 1); 6 — розкопки 1955 р. В. П. Савича; 7 — розкопки 1959 р. Г. М. Власової; 8 — розкопки 1963—1964 рр. Л. І. Крушельницької і автора; 9 — розкопки 1969 и 1973 рр. автора; 10 — Ворота I і Ворота II (за Л. Чачковським).

урочищі досліджено близько 500 м² площау і виявлено сліди вісімох напівземлянкових жител. Вдалося дослідити лише п'ять жител¹.

Стратиграфічно територія Загородища неоднорідна. У східній частині на ширину до 20 м понад валом городища ґрунт дуже збитий; до глибини близько 0,8 м зафіксовано однорідний чорнозем, а нижче залягає темно-коричневий суглинок, який на глибині 1,20 м переходить у жовту материкову глину. В західному напрямку шар чорнозему зменшується, як і культурний шар. Останній на північному заході доходить до 0,55 м (чорнозем тут сягає 1,5 м). На південному заході, біля річки нижче 0,4 м залягає ілистий супісок без культурних залишків, але на глибині 0,80 м вологий піщаний шар насичений великою кількістю знахідок.

У 1953 р.² у північно-західній частині Загородища у розрізах ровів, викопаних під фундамент колгоспної будівлі, простежено сліди трьох напівземлянкових жител. Для з'ясування характеру цих споруд на площау згаданої будівлі був закладений невеликий шурф, розміром 4×2 м, орієнтований по довжині з півдня на північ. На північно-захід-

* У 1953—1955 р. розкопки проводили І. К. Свєшніков, в 1959 р.—Г. М. Власова, а в 1963—1964 і 1969 рр. автор (під науковим керівництвом О. О. Ратича).

¹ Серед них два напівземлянкові жител зі слідами залізоробної справи виявив в 1955 р. В. П. Савич. Див.: Свєшніков І. К. Археологічні роботи музею в 1952—1957 рр. Львів, 1959, с. 17.

² Свєшніков І. К. Исследования в с. Звенигород Львовской области.—КСИА АН УССР, 1955, вып. 4, с. 118.

ній ділянці шурпу на глибині 0,55 м виступили контури південно-східної частини напівземлянки № 1 (рис. 2).

Долівка житла залягала на рівні 1,05 м від сучасної поверхні і мала вигляд сильно збитого прошарку чорної землі, насиченої великою кількістю дрібних вуглинок. Вони утворювали тонкий шар на відстані 0,20 м від дна напівземлянки, який виступав на поверхні до 0,8 м довжиною і входив у північну частину шурпу. Над ним простежено шар пе-

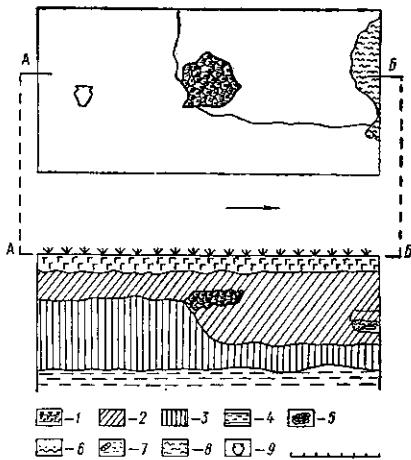

Рис. 2. План і розріз досліджененої частини напівземлянки № 1:

1 — гумусний шар; 2 — культурний шар; 3 — чорнозем; 4 — жовта глина; 5 — розвал печі; 6 — вугілля; 7 — обгоріле дерево; 8 — зола; 9 — горщик.

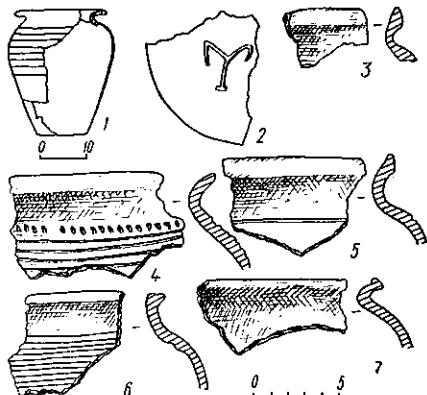

Рис. 3. Кераміка з Загородища (1—7).

репаленої глини (товщиною 6 см), деревного вугілля з обпалених кусків соснового дерева. Чорнозем товщиною близько 2 см відділяв цей шар від верхнього, що складався з золи (звітовшки 15 см). У заповненні напівземлянки на глибині 0,40 м над її південно-східним кутом виявлено завал печини в формі овальної плями діаметром близько 0,65 м, товщиною 0,15 м. Він являв собою перепалену до червоно-коричневого кольору глину. Трохи далі на південь знайдено кілька кусків сильно ошлакованої масивної лінчної обмазки та кусок криці. І. К. Свешников припускає, що це залишки зруйнованого ковалського горна³. На цій самій глибині, близче до південної стіни шурфа, лежав розбитий горщик XI ст. (рис. 3, 1)⁴.

У 1963 р. автором був закладений розкоп (6×4 м), що безпосередньо прилягав до південної стінки розкопу 1955 р., куди входила частина напівземлянкового житла, відкритого на глибині 1 м. Тут виявлена в основному кераміка XI—XIII ст.*

У материковому суглинку південно-західної стінки розкопу виявлено край долівки ще одного житла, яке і було досліджено в 1964 р. автором. Це напівземлянка № 2, площею до 12 м², чотирикутна, орієнтована кутами приблизно за сторонами світу (рис. 4). Долівка розташована на рівні близько 2 м від сучасної поверхні і заглиблена у ма-

³ Свешников И. К. Звіт про розкопки Львівського історичного музею за 1953 р.—Архів історичного музею, ф. 104, інв. № 22, с. 19.

⁴ Згідно з датуванням І. К. Свешникова відкрите напівземлянкове житло входило до північної та західної стінок шурпу. Без порушення конструкції фундаменту новобудови розширити розкоп для виявлення контурів житла було неможливим. Див.: Свешников И. К. Исследования..., с. 118.

* Дослідження цього розкопу провела Л. І. Крушельницька. Наявність відповідних фрагментів ліпної кераміки давала можливість передбачати тут житло ранньозалізного часу. Не виключено, що ці фрагменти потрапили сюди при закиданні напівземлянок.

терик на 70 см. Прошарки глини, простежені у верхніх шарах ґрунту, особливо в північній частині, можна пояснити, мабуть, тим, що напівземлянку було засипано материковою глиною, викинутою при її спорудженні. В трьох кутах житла (четвертий входив у недосліджену ділянку) були ямки глибиною до 50 см від дерев'яних стовпів, що підтримували дах і скріплювали дерев'яні стіни.

Близче до західного кута житла на глибині 0,8 м виявлено сліди округлої в плані печі (діаметром близько 0,8 м) зі слабо збереженими стінками та черенем, під яким був шар вуглинок (товщиною 5 см). Нижче знову залягав чорнозем. Піч, очевидно, належала до пізнішого житла, контури якого не простежувались. Використовувалась вона короткий час, судячи з тонкого шару глини та вуглинок. У східному куті житла на материковому останці була споруджена масивна піч неправильно-прямокутної форми розміром $0,60 \times 1,20$ м, орієнтована зі сходу на захід. Завал її стінок, який простежувався вже на глибині 1,2 м від сучасної поверхні, складався з кусків твердої, сильно перепаленої і ошлакованої глини жовтого та коричневого кольору. Це може свідчити про тривалий час її використання, зокрема, мабуть, у виробничих цілях. Біля печі на долівці виявлено три куски залізного шлаку. Черінь розбитий на фрагменти, причому деякі з них були перевернуті верхньою частиною донизу. За речовим матеріалом житло можна датувати XI—XII ст.

У 1969 р. продовжено дослідження території, що прилягала до розкопу 1964 р., і відкрито ще одну напівземлянкову споруду № 3, розміром $4 \times 2,4$ м. У південно-західній її частині (рис. 5) виявлено завал печі на глибині 0,40 м. Серед кусків міцного череня та ошлакованих уламків печини залягали до глибини 1 м куски залізних шлаків (всього близько 30 кг). Весь матеріал розміщувався підковоподібно. Безсумнівно, що ця піч мала сліди залізоробного ремесла. Можливо, вона є зруйнованим ковальським горном.

Таким чином, описані вище три житлові споруди, як і попередні дві, виразно пов'язані з залізоробним ремеслом. Вони були розташовані вздовж оборонного валу з півночі на південь (на відстані близько 5 м від нього і від 2 до 4 м одна від одної); два останні житла орієнтовано кутами за сторонами світу.

У південно-західному напрямку від цих жител — на ділянці, що безпосередньо примикає до долини ріки, тобто на південній околиці посаду, в 1959 р. Г. М. Власова * дослідила 144 m^2 площи і відкрила залишки виробництва шкіряного взуття. На глибині близько 1 м в шарі мокрого піску знайдено велику кількість шматків чорної шкіри, а серед них фрагмент дуже погано збереженої головки чобота. Шкі-

* Підготовлені матеріали, які тут наводить автор, Г. М. Власова не встигла опублікувати, бо трагічно загинула 28 липня 1962 р.

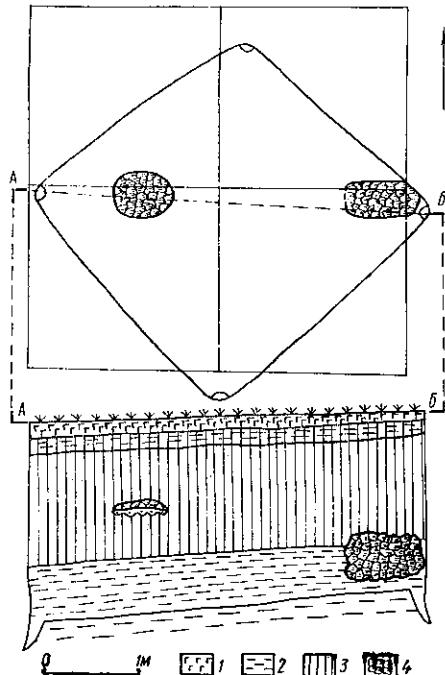

Рис. 4. План і розріз напівземлянки № 2:

1 — ґумусний шар; 2 — глина; 3 — чорнозем; 4 — перепалена глина-печина.

ряні обрізки мали різну форму і величину, деякі заокруглені по краях; частина фрагментів зв'язана попарно — все це, очевидно, відходи розкрою шкіряних виробів. Серед них знайдено фрагмент взуттєвої устілки, а поруч — велику кількість березової кори, яка, певно, використовувалась для прокладки устілок, та частину корита, видовбаного з цільної деревини з добре збереженою корою. В ньому, мабуть, розмо-

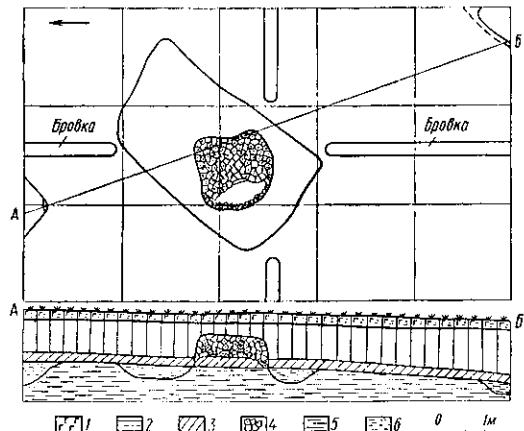

Рис. 5. План і розріз напівземлянкової споруди № 3:

1 — гумусний шар; 2 — чорнозем; 3 — суглинок; 4 — випалена глина-печина; 5 — материкова глина; 6 — заповнення.

чували шкіру для її витягування та розгладжування перед пошияттям взуття. Біля корита також було багато обрізків шкіри.

Серед знахідок є знаряддя для обробки шкіри — кілька кістяних лощил з трубчастих кісток тварин (рис. 6, 14). Подібні вироби, як відомо, по-різному інтерпретуються в археологічній літературі. Дехто вважає їх ковзанами, на думку інших, — це лощила для шкіри⁵. Їх могли використовувати для згладжування швів на шкіряних виробах. До знарядь шевського ремесла можна віднести залізний ніж з простою спинкою і короткою рукояткою, фрагмент залізного струга, обточені з одного боку кам'яні бруски.

У східній частині розкопу, близче до оборонного валу, простежено рів шириною 1,30 м і глибиною 1 м від сучасного рівня. У заповненні рову знайдено кістки тварин і фрагменти давньоруської кераміки.

Під час археологічних розкопок, проведених автором у 1963 р., був зроблений поперечний розріз валу в північній його частині. Розміри цієї траншеї — 1×20 м (рис. 7). Зверху на валу залягав шар чорнозему товщиною до 40 см, під ним, до глибини 1,2 м — шар перепаленої глини, а далі, до глибини 2,5 м від гребеня валу — чистий чорнозем. Нижче простежено переходний суглинок і на глибині понад 3 м — материкову глину, яка з західного боку залягала на рівні 2 м від сучасної поверхні і 3 м від гребеня валу.

По краях верхівки валу з обох боків виявлено заповнення з вуглинками та печиною, що є, можливо, залишками спалених дерев'яних кон-

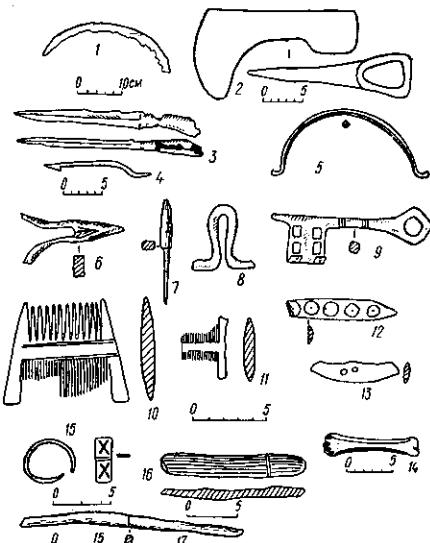

Рис. 6. Речі з заліза, бронзи, кістки і дерева, виявлені на Загородиці.

⁵ Левашева В. П. Обработка кожи, меха и др. видов животного сырья.— Очерки по истории русской деревни X—XIII вв. Труды ГИМ. М., 1950, с. 45—47, 59.

структур. З внутрішньої східної сторони це заповнення простежувалось на фоні чистого чорнозему і нижче в квадраті 6 до глибини 2,5 м від гребеня валу, а з західного боку — між квадратами 3 і 2 до глибини 2 м. В квадраті 7 на глибині 3 м від верхівки залягав прошарок піску і шар червоної перепаленої глини. Мабуть, це слід від пожежі укріплень.

Як свідчать досліджені матеріали (наявна у верхніх шарах кераміка Х ст., в тому числі фрагменти глинняної сковороди, а в центрі

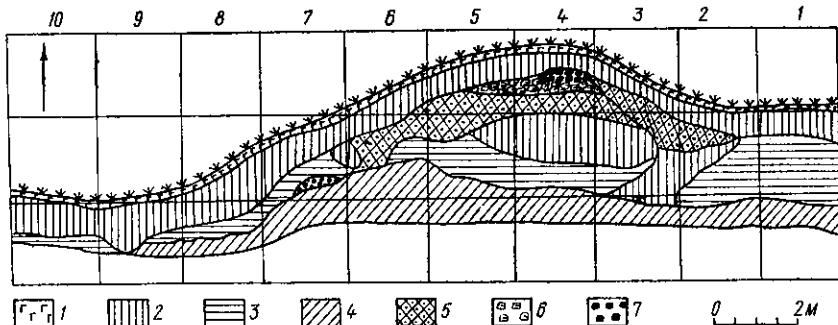

Рис. 7. Розріз західного оборонного валу:

1 — гумус; 2 — чорнозем; 3 — суглинок; 4 — материк; 5 — чорнозем з золою, вугіллями та дрібною печиною; 6 — перепалена глина; 7 — випалена до червоного кольору глина.

валу — уламки кераміки XII—XIII ст.), західний оборонний вал був споруджений в XI — на початку XII ст., коли вже на городищі з'явилась князівська дружина і виник дитинець.

Ще в 1954 р. у безпосередній близькості від оборонних укріплень було відкрито давньоруські поховання⁶. У 1959 р. у південній частині урочища в давньоруському культурному шарі (датованому керамікою XII—XIII ст.) виявлено кістяки дорослих чоловіків, причому анатомічний порядок кісток порушений (черепи відокремлені від тулуబів). Це були, ймовірно, оборонці Звенигорода, вбиті татарами в 1241 р.⁷

В результаті проведених досліджень на Загородищі було виявлено багато керамічного матеріалу, виробів з металу, кістки, скла, каменю і дерева, переважно сконцентрованих в житлах.

Масовими знахідками є фрагменти глинняного посуду. Серед них — глиняні покришки, орнаментовані заглибленими лініями, уламки мисок, а також денець з клеймами у вигляді кола, колеса з спицями, хреста, вписаного в коло, та у формі двозубця (рис. 3, 2). У всіх напівземлянках виявлено кераміку X—XI ст. (рис. 3, 1, 3—6). Переважна більшість фрагментів, однак, належить посудинам XII—XIII ст. (рис. 3, 7). Крім того, у верхніх шарах знайдено уламки ліпної кераміки ранньозалізного часу, що потрапили сюди з нижніх шарів.

Серед металевих виробів привертають увагу знаряддя праці: серп (рис. 6, 1) з насічкою на лезі (довжина 29 см), сокира (рис. 6, 2), кілька ножів; серед предметів озброєння — наконечник списа * довжиною 18 см (рис. 6, 3), фрагмент шпори з конічним прямокутним в перерізі шипом (висота 4 см; рис. 6, 6), наконечник стріл з чотиригранним, звуженим до кінця черешком (рис. 6, 7). Поява подібних стріл, на думку Н. І. Шендрик, пов'язана з винаходом самострілу⁸.

⁶ Свєшников І. К. Археологічні роботи музею в 1952—1957 рр. Львів, 1959, с. 16.

⁷ Власова Г. М., Возницький Б. Г. К исследованию северо-западной части городища летописного Звенигорода.—Краткие сообщения Одесского гос. университета. Одесса, 1960, с. 115.

* Підйомний матеріал з урочища Загородище.

⁸ Шендрик Н. І. Наконечники стріл з Княжої Гори.—Праці Київського історичного музею. К., 1958, с. 170.

Серед побутових речей знайдено вушко (рис. 6, 8) і цілу дужку від відра (рис. 6, 5) довжиною 28 см з загнутими кінцями. Вона виготовлена з чотиригранної в перерізі штабки (3×3 мм завтовшки). Крім того, є дверний ключ (рис. 6, 9) та трапецієподібний і прямокутний, лвобічні кістяні гребені (рис. 6, 10, 11). Серед кістяних виробів трапляється також дві пластинки: одна вигнута (довжина її 7,3 см, ширина 1,5 см), має загострений кінець і прикрашена вічковим орнаментом (рис. 6, 12); друга овальна, з двома отворами (рис. 6, 13), можливо, це кістяний псалій. У числі прикрас є три намистини так званого мінського типу з срібною зерньою на мідному каркасі; одна з них має «вушка». Вони відомі на Правобережжі Дніпра, часто трапляються у курганах дреговичів, древлян, волинян⁹; на Райковецькому городищі аналогічні їм було знайдено в шарі XII—XIII ст.¹⁰

Наявні також дві кулясті сині пастові намистини. Перша (діаметром 1,2 см) прикрашена ясними і темними коричневими вічками, оточеними білими кільцями, друга, менша, датується за новгородською стратиграфією кінцем XI—початком XIII ст.¹¹ Крім того, серед прикрас виявлено (житло № 2) бронзовий перстень з незімкнутими кінцями, що має заглиблений орнамент у вигляді двох хрестиків, розділених по-перечними лініями (рис. 6, 15).

Кам'яні вироби представлено шиферними пряслицями і одним овальним кам'яним більшого розміру (діаметром 2,5 см, висотою 1,5 см); брусками, частиною плоского округлого точильного каменя і фрагментами жорен, виготовлених з місцевого пісковику, що походить з морських відкладів і містить залишки двостулкових черепашок молюсків*.

Завдяки вологому ґрунту в південній частині урочища збереглася також частина виробів з дерева, зокрема уламки плоскої миски з невеликим бортіком, орнаментованим двома паралельними лініями. Вона виготовлена з ялини** на токарному верстаті. Є також дві гладко обстругані дощечки, одна довжиною 75 см (рис. 4, 17), друга з обламаним кінцем (рис. 4, 16); можливо, це мірки. Погано зберігся овальний черпак з грабу, аналогічний знахідці з Гродно¹².

На підставі виявленого речового матеріалу можна прийти до висновку, що на урочищі був розташований західний посад літописного Звенигорода з виразно засвідченим залізоробним і шевським ремеслом. Але жителі посаду займались і сільським господарством, про що свідчать знахідки серпів та жорнових каменів. Наявність скотарства підтверджують виявлені кістки рогатої худоби, зокрема кіз*** а також коси для заготівлі сіна¹³.

Допоміжним заняттям було рибальство, засвідчене знахідками рибальських гачків, одношипних остей (рис. 6, 4) і кістяних знарядь, виготовлених з розколотих трубчастих кісток з двома виступами на робочому кінці, що застосовувались для в'язання сітей. Вони подібні до так званих кочадиків, відомих знарядь для плетіння личаків. Аналогічні вироби було виявлено у Києві на горі Киселівці¹⁴. Серед риб'ячих кі-

⁹ Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. М., 1948, с. 341, 342, рис. 91.

¹⁰ Гончаров В. К. Райковецьке городище. К., 1950, табл. XVII, 6.

¹¹ Щапова Ю. Я. Стеклянные бусы древнего Новгорода.—МИА, 1956, № 55, с. 165.

* Аналіз провів лаборант Львівського музею природи АН УРСР Т. Д. Білінкевич.

** Визначення порід дерева провів С. В. Шевченко, доцент Львівського лісотехнічного інституту.

¹² Воронин Н. Н. Древнее Гродно. М., 1954, рис. 27, 10.

*** Остеологічний матеріал визначали наукові співробітники кафедри анатомії свійських тварин Львівського зооветеринарного інституту Р. В. Білозер і І. І. Шуст.

¹³ Власова Г. М., Возницкий В. Г. Вказ. праця, с. 117.

¹⁴ Шовкопляс А. М. Некоторые данные о костерезном ремесле в древнем Киеве.—КСИА АН УССР, 1964, вып. 3, с. 29, табл. I, 31—33.

ток вдалося визначити тип хрящових-осетрових — севрюги або стерляді *.

Забудова посаду, як видно з досліджень, здійснювалась по круговій системі: з трьох боків — півночі, півдня і сходу, бо на заході, очевидно, була вода. За стратиграфією культурного шару, а також відповідно до слідів зруйнованих колгоспним будівництвом напівземлянок на території Загородища налічувалось до 30 споруд на трьох відрізках (з півночі, півдня і сходу). Ці споруди були розташовані на відстані 2—5 м одна від одної.

В. С. ТЕРСКИЙ-ШЕЛОМЯНЦЕВ

**Исследования посада
летописного Звенигорода**

Резюме

Статья посвящена результатам археологических исследований, проведенных Львовским историческим музеем в западной части посада летописного Звенигорода под Львовом (на урочище Загородище). Здесь были раскопаны три жилища полуземляночного типа, обнаружены следы кузничного и сапожного ремесел. В научный обиход вводится новый археологический материал из сохранившегося древнерусского культурного слоя — изделия из глины, металла, кости и дерева.

Во время раскопок, которые имели спасательный характер, обнаружен ров, окружавший посад со стороны суши, видимо, в оборонительных целях. Затем, с прибытием на городище княжеской дружины и образованием детинца на его месте был сооружен в XI ст. западный оборонительный вал (разрез которого приводится в статье). Но ремесленный посад продолжал существовать и в дальнейшем, очевидно, вплоть до уничтожения городища татарами.

* За визначенням лабораторії музею природи АН УРСР у Львові.

I. Boživoj Dostál. Břeclav-Pohansko.
Velkomoravský velmozský dvorec.
Brno, Universita J. E. Purkyne, 1975.

Б. Достал. Бржецлав-Погансько IV.
Садиба великоморавського вельможі.
Брно, 1975

У 1975 р. в Університеті Я. Пуркіне в Брно (Чехословаччина) видано книгу Б. Достала «Бржецлав-Погансько IV. Садиба великоморавського вельможі» обсягом близько 49 друкованих аркушів. У тексті подано 33 малюнки і реконструкції, а в кінці книги — 112 таблиць з малюнками, 28 фототаблиць та 7 додатків з планами. Книга видана чеською мовою, а резюме — російською та німцькою мовами.

Ця велика монографія є результатом багаторічних досліджень великоморавського городища Погансько, розташованого південніше Бржецлава при злитті річок Морави і Дие. Дослідження городища проведено кафедрою предісторії філософського факультету університету ім. Я. Пуркіне під керівництвом Ф. Калоусека та автора книги — Б. Достала.

У книзі 11 розділів, в яких детально описано методи і результати проведених у Погансько досліджень стародавніх об'єктів — укріплень житлових і господарчих будов, культових пам'яток, могил та різноманітних знахідок — кераміки, зброй, знарядь праці, предметів побуту тощо. Привертають увагу передусім наведені у книзі плани, зокрема узагальнюючий план розкопок у Погансько з кольоровими позначеннями споруд різних хронологічних періодів, плани виявленіх стародавніх укріплень, а також плани насиченості культурного шару.

Добре продуманий допоміжний матеріал. Він дає чітке уявлення про характер і рівень забудови Погансько у різні хронологічні періоди.

Для всієї книги властива чіткість структури, скрупульозний опис матеріалу, глибокий аналіз його та переконлива аргументація висунутих положень, яка доповнюється відповідними ілюстраціями.

У першому розділі розповідається про місцевонаходження Погансько та історію його вивчення з використанням нових методів — палеоботанічних, петрографічних, антропологічних і інших досліджень.

Другий розділ присвячено влаштуванню укріплень та їх реконструкції. Наведена система доказів з використанням матеріалів розкопок та стратиграфічних даних переконливо стверджує відносину і абсолютну хронологію цих укріплень, а реконструкції, зроблені автором, мають велике значення для дослідження слов'янських укріплень доби феодалізму.

У третьому розділі аналізується 128 споруд, виявлених під час розкопок на території великоморавської вельможної садиби. Подана їх чітка класифікація. Всі будови розділено на землянкові та наземні. Описано житла, майстерні, будинки палацу, різні господарські приміщення. В описах наведено їх розміри, розташування, обладнання — все це значно доповнює наші уявлення про житлобудівництво слов'ян у ті часи. Важливо те, що автор наводить численні аналогії щодо будівництва у східних слов'ян, тим самим ще раз засвідчує тісні зв'язки західних і східних слов'ян у IX—X ст.

У четвертому розділі описано архітектуру і будівництво храму, що відноситься до вельможної садиби, культове місце більш стародавнього часу та поховання в садибі. При описі і реконструкції культового місця використано аналогії з багатьох давньоруських міст — Києва, Новгорода, Старої Рязані та ін.

У п'ятому розділі подана характеристика культурного шару, в якому виділено три горизонти — ранньослов'янський, великоморавський і післяморавський.

У шостому розділі подається докладний аналіз кераміки. Тут розглядаються: 1) ранньослов'янська кераміка трьох хронологічних періодів — V—VI ст., VI—VII ст., VII—VIII ст., 2) великоморавська кераміка; 3) післяморавська. Досліджено 31 тис. зразків від 2 тис. посудин, знайдених при розкопках у Погансько, описано техніку їх виготовлення, форми, орнаментацію, розпис і інші особливості. Таке глибоке дослідження робить значний внесок в історію дослідження гончарного виробництва слов'ян і сприяє уточненню датування кераміки Київської Русі, з якою вона має багато спільного.

У сьомому розділі предметом дослідження є інший інвентар розкопок у Погансько — кістяні предмети, зброя (стріли, дротики), спорядження воїнів, землеробські знаряддя (мотики, серпи, журна), ремісничі інструменти (сокири, свердла, різці),

зразки металургії і ковальської справи, ткацтва, обробки шкіри і хутра, різноманітні прикраси, предмети побуту тощо.

Останній розділ монографії підбиває підсумки проведеним дослідженням. Базуючись на стратиграфії та типологічно-хронологічній оцінці інвентаря, автор провадить відносне і абсолютно датування всіх виявлених об'єктів на території вельможної садиби, дає реконструкцію будівництва садиби в різні періоди та змальовує картину життя в ній і на її околицях. Датуючи вельможну садибу в Погансько IX ст., автор приходить до важливого історичного висновку про ранній розвиток феодалізму у Великій Моравії.

Наведені автором матеріали підтверджують не тільки високий рівень культури у ті часи, але і вказують на тісні зв'язки між західними і східними слов'янами.

Отже, праця Б. Достала є значним вкладом у вивчення історії слов'ян доби феодалізму і буде цікавою для всіх, хто займається цим історичним періодом.

Г. Г. МЕЗЕНЦЕВА

Kozłowski Stefan K.
Cultural differentiation of Europe from 10th
to 5th millennium B. C.
Warsaw, University Press, 1975.

Стефан К. Козловський.
Культурне членування Європи
в Х—V тисячоліттях до н. е.
Варшава, Вид-во університету, 1975.

За останні десятиріччя дослідники різних країн Європи досягли значних успіхів у вивченні історії та культури мезолітичного населення континенту. З року в рік зростає кількість фактичного матеріалу, що вимагає його систематики і узагальнення.

Назрілою в археології є, зокрема, проблема культурно-територіального членування пам'яток і культур Європи. Розробкою її в загальноєвропейському масштабі поряд з іншими авторами займається польський дослідник Стефан К. Козловський. Основні положення його систематики мезолітичних культур Європи висвітлювались уже в кількох працях¹, але найповніше вони викладені в рецензований книзі, що вийшла останнім часом.

Перш ніж перейти до розгляду цього питання, варто зазначити, що проблема культурно-територіального поділу мезолітичних культур Європи ставиться в археологічній літературі не вперше. Слід згадати, наприклад, праці П. П. Ефименка, М. Я. Рудинського, Дж. Кларка, Г. Швабедіссена², а також численні статті й монографії, що з'явилися після другої світової війни³.

На відміну від своїх попередників, які вивчали персважно пам'ятки відносно невеликих регіонів, С. К. Козловський поставив перед собою завдання дати загальну систематику культур всієї Європи (Західної, Центральної і Східної) в одній схемі.

У питанні класифікації культур і пам'яток епохи мезоліту серед дослідників Європи, і зокрема Польщі, в даний час намітились дві основні тенденції. Одна з них базується на детальному аналізі ціліх комплексів, передусім «чистих», після чого вони об'єднуються в групи, культури, цикли тощо. Друга тенденція полягає в тому, що беруться до уваги головним чином основні провідні форми виробів чи їх комп-

¹ Kozłowski Stefan K. Pradzieje ziem Polskich od IX do V tys. p. n. e. Warszawa, 1972; Kozłowski S. K. Introduction to the History of Europe in Early Holocene.— The Mesolithic in Europe. Warsaw, 1973; Kozłowski J. K., Kozłowski S. K. Pradzieje Europy od XL do IV tys. p. n. e. Warszawa, 1975.

² Ефименко П. П. Мелкие кремневые орудия геометрических и иных своеобразных очертаний в русских стоянках ранненеолитического возраста.— Русский антропологический журнал, 1924, т. 13, вып. 3-4. М.; Рудинський М. Я. До питання про культури мезолітичної доби на Вкраїні.— Антропологія, т. 1, 1928; Clark I. G. The Mesolithic Settlement of Northern Europe. Cambridge, 1936; Schwabedissen H. Die Mittlere Steinzeit in westlichen Norddeutschland. Neumünster, 1944.

³ Indreko R. Die Mittlere Steinzeit in Estland. Stockholm, 1948; Воеводский М. В. Мезолитические культуры Восточной Европы.— КСИИМК, 1950, вып. 31; Формозов А. А. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке. М., 1959; Weickowska H. Zagadnienie zróżnicowań kulturowych w mezolicie Polski.— «Światowit», 1969, № 30; Римантене Р. К. Палеолит и мезолит Литвы. Вильнюс, 1971; Колыцов Л. В. Локальные группы Волго-Окского мезолита.— КСИА АН СССР. 1973, № 137; Телегин Д. Я. Поздний мезолит Украины: опыт культурно-територіального членення пам'ятників.— The Mesolithic in Europe. Warsaw, 1973; Arora S. K. Mittelsteinzeitliche Formengruppen zwischen Rhein und Wesser.— Там же, Gramsch B. Das Mezolithicum im Fachland zwischen Elbe und Oder. Berlin, 1973.

лекси на широкій території, і таким чином встановлюється спільність мезолітичних пам'яток, яка потім обґруntовується ще порівняльним аналізом решти складників окремих комплексів. Такий підхід до класифікації мезолітичних культур дає можливість охопити відразу весь континент Європи, але водночас створена цим шляхом систематика багато втрачає в деталях. С. К. Козловський є прихильником другої тенденції в опрацюванні мезолітичних матеріалів.

Рецензована праця складається з короткої передмови, семи розділів, списку найважливіших мезолітичних стоянок Європи, бібліографії та ілюстрацій.

У першому розділі йдеється про методику датування мезолітичних пам'яток, про господарство і природне оточення людини в ті часи. При визначені абсолютного віку культур автор спирається в основному па дані методів точних наук, зокрема радіокарбонного і пилкового аналізу. У вступі він підкреслює важливе значення ландшафтно-кліматичних смуг, передусім лісової зони і зони тундри, в поширенні певних культур та їх груп. Окремий підрозділ присвячений типології крем'яних виробів, якою користується автор. Позитивне враження справляють діаграми і графіки статистичного опрацювання численних мезолітичних комплексів Європи, а також карти поширення культур.

Всі опрацьовані дослідником культури мезолітичної спохи Європи розбито на п'ять основних технокомплексів або кіл — тарновське, коло культур з вістрями на пластинах, північне, західне та північно-східне. Кожному з них присвячується один з наступних розділів (II—VI), до VII розділу віднесенено кілька інших культур, які автор не міг заарахувати до жодного з п'яти основних кіл. На жаль, назви останніх підібрани, на наш погляд, не завжди вдало. При встановленні цих назв зовсім не витримано єдності критеріїв підбору. Одні з них взяті, наприклад, за територіальною ознакою (північне, західне, північно-східне), інші — за назвою пам'ятки (тарновське) чи за типом виробів (коло вістер на пластинах). Як побачимо нижче, в цих назвах часто зовсім не відбито традиції у розвитку культур, особливо при переході від раннього до пізнього мезоліту.

Тарновське коло включає чотири культури — романелльську, азільську, Федермессер та кревельську. Перші дві займають Південь Європи — південні райони Франції та територію Італії. Характерною ознакою крем'яного інвентаря цих стоянок є поширені тут масивні скребки, кінцеві на відщепах і пластинах, та різного роду вістрия і пластини з затупленою спинкою, а також сегменти. Культури Федермессер і кревельська розміщуються на північ від Альп і долини Дунаю, перша — на території ФРН, НДР і Польщі (Вітов, Тарнов), друга — в Англії. Склад крем'яних виробів тут загалом такий, як і на південні кола (скребки тарновського типу, вістрия з затупленою спинкою — ланцетуваті, типу Ставинога тощо), але кількість сегментів тут різко спадає, а іх форма дещо інша. Значно менше на півночі також ретушованих пластин, у тому числі анкошів.

Виділення тарновського кола, очевидно, слід вважати обґрутованим, якщо мати на увазі значні відмінності між мезолітичними культурами цього типу та інших ранньомезолітичних кіл (північного і з вістрями на пластинах тощо). Виходячи, однак, із наведених відмін в матеріальній культурі південних пам'яток, розміщених на північ від Альп і Дунаю, в рамках виділеного кола, безперечно, намічаються два окремих райони: південний — азіло-романелльський і північний — федермессер-кревельський. Важливо, що обидва ці культурно-територіальні райони знаходять продовження в межах Східної Європи. До південного району кола слід заархивувати мезолітичні пам'ятки Румунії (Куїна Туркулуй, Бейле Геркуланум). Північно-Західне Причерномор'я (Білолісся), Крим (Шан-Коба) і, очевидно, Північний Кавказ (Сасруко). Пам'ятки типу Куїна Туркулуй і Бейле Геркуланум румунські дослідники прямо відносять до числа азіло-романських культур⁴, до останніх, здається, дуже близькими є і стоянки типу Білолісся. Пам'ятки шан-кобинської культури заражовано до однієї групи з азіло-романелльськими в зв'язку з переважанням в комплексах сегментоподібних мікролітів, значною кількістю ретушованих пластин, зокрема анкошів та ін.

Щодо північного району тарновського кола, то в межах Східної Європи їм хронологічно, а можливо якоюсь мірою і культурно відповідають фіналнопалеолітичні стоянки з безмамонтовою фаunoю типу Журавки, верхнього шару Кирилівської та верхніх шарів Володимирівської стоянок.

За С. Козловським, тарновське коло є водночас і територіальною одиницею, і показником належності культур цього кола до раннього мезоліту (Х—ІХ тисячоліття до н. е.). Всі пізніші культури того ж району (Совтер, Тарденуаз, кастельновську) він уже відносить до іншого (західного) кола, хоча їх територія значною мірою збігається, і генетичний зв'язок ранньомезолітичних («тарновських») та пізньомезолітичних («західних») культур здебільшого незаперечний. Так, совтерська культура, на думку більшості дослідників (що визнає і С. Козловський), склалася на базі азіло-романелльського культурного середовища і має тісну генетичну спорідненість з більш пізніми культурами тарденуазького типу — Бейрон-Куансі, нижньорейнською, Боберг, Монтабані, Кузол тощо.

⁴ Păunesku Al. Evoluția uneltelor și armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României. București, Editura Academiei, 1970.

Таким чином, майже всі культури ранньомезолітичного тарновського і пізньомезолітичного західного кіл утворюють один більш-менш стяжний ряд і тому їх слід розглядати в рамках однієї культурної області чи зони. Якщо при цьому врахувати наявність зауваження про належність до тарновського кола ранньомезолітичних стоянок Румунії та України, то ця зона культур простягнеться на Півдні Європи від Іспанії і Франції до Північного Кавказу включно. До речі, і в Румунії та на південній Україні на зміну ранньомезолітичним культурам приходять пізні мікролітичні пам'ятки, подібні до культур тарденузького типу в Франції (зокрема, Тарденуз Румунії, Гребенюкі, Мурзак-Коба, пізній мезоліт Донбасу тощо).

Таким чином, два кола — тарновське і західне — на наш погляд, є лише різно-часними періодами в розвитку мікролітичних культур однієї південноєвропейської культурно-територіальної зони, за якою, очевидно, було б найкраще зберегти стару традиційну назву — «азіло-тарденузької», що розпадається на дві підзони або області — південну, власне азіло-тарденузьку та північну — федермессер-кревельську. У формуванні культур першої підзони, безперечно, важливу роль відігравали впливи, що йшли з Північної Африки (Каспій), Передньої Азії (натуфійська) і, можливо, — Західного Ірану (Зарзі).

Культури цієї азіло-тарденузької підзони, в свою чергу, мали великий вплив на формування пам'яток північних територій Європи. Очевидно, в результаті цих процесів виникають далеко на півночі Західної Європи такі ранньомезолітичні культури, як Федермессер і кревельська. Появу їх тут С. Козловський пояснює поширенням своє-рідної «моди» культурного розвитку, властивої для присередземноморських областей Європи. Мабуть, так само слід пояснювати і виникнення на території Центральної Європи в пізньому мезоліті ряду «тарденузьких» культур — Файн, Лайн-Вартен, Смолін тощо, або поширення мікролітів геометричних форм вгору по Дніпру майже до його верхів'їв.

Другий ранньомезолітичний технокомплекс у С. Козловського охоплює коло культур з вістрями на пластинах свідероїдного типу. Автор поділяє його на дві спільноти — «низову», до якої належать Лінгбі Аренгсбург та Свідер, і «скандінавську», що включає культури з території Норвегії, Швеції і Фінляндії (Фосна, Комса, Суому-Сярві), а також «деснинську» культуру з долини Дніпра, Десни і верхів'їв Оки (див. карту (42)). Основною ознакою цих культур є переважання кінцевих скребків на пластинах, значна роль різців і, як про це свідчить сама назва «технокомплексу», вістрів на пластинах. Культури Низу Європейського* — Лінгбі, Аренгсбург і Свідер займають досить компактну територію. В своєму поширенні на схід свідерські пам'ятки майже сягають по Прип'яті району «деснинської» культури. Датуються всі вони раннім етапом мезоліту (IX—VII тисячоліття до н. е.).

Культури Скандинавії — Фосна, Комса і Суому-Сярві в цілому пізніше за культури Низу Європейського і склалися не без впливу останніх. Для матеріалів Фосна і Суому-Сярві властива значна кількість високих трипелей типу малого транше і деснинських трикутників, як і гренсівських вістер на пластинах з виступом. Очевидно, ці дані були враховані автором при об'єднанні культур Скандинавії і Десни в одну «скандінавську» спільність, хоч спорідненість матеріалів Десни з такими культурами, як Комса, Аскола, встановити було б важко. Взагалі виділення С. Козловським «деснинської» культури та її датування слід уточнити й обґрунтуети.

В літературі відзначається винятково важлива роль свідерської культури у формуванні мезолітичних культур Прибалтики, Білорусії і Волго-Окського басейну. Вважають, що в Прибалтиці під її впливом виникає Кунда, а остання є генетичною підосновою верхньоволзької культури. Ця ж культура була складовою частиною у генетичному спадку Понеманія. У рецензований праці всі постсвідерські культури Східної Європи включаються, проте, уже до іншого — північно-східного кола. У даному випадку, як і щодо культур з обох розглянутих вище кіл («Тарновського» і «Західного»), окрім кола С. Козловського — «свідерське» і північно-східне — є лише хронологічними етапами розвитку генетично споріднених культур раннього і пізнього мезоліту. Тому буде методично певірним відрівати пам'ятки лісової зони Європейської частини СРСР (Кунда, Неман, Верхня Волга) від культурної області Лінгбі-Аренгсбург-Свідер. На наш погляд, всі ці культури Низу Європейського, Скандинавії і Європейської частини СРСР становлять одну спільність — одну культурно-територіальну зону з вістрями на пластинах, яку умовно можна назвати «північно-східною», або «свідерсько-кундською».

Загалом культури свідерсько-кундської зони охоплюють величезну територію від Рейну на заході і до Середньої Волги включно на сході. Розвивались вони в лісостеповій смугі протягом всього мезоліту, раннього і пізнього етапів цієї епохи. Як відомо, більшість дослідників свідерську культуру, Аренгсбург-Лінгбі відносять навіть до фінальноналеолітичної доби. Крім культур, зазначених С. Козловським, до свідерсько-кундської зони слід включити так звані епіпалеолітичні стоянки Литви⁵, верхньодніпровську або дніпро-созику і немансько-пріп'ятську групи Білорусії, па-

* Північні райони Центральної Європи.

⁵ Римантене Р. К. Вкaz. праця, с. 98.

культурним явищем у мезоліті Європи слід вважати пам'ятки типу Анетівки і Кукрека на Україні та Лепенський Вір на Дунаї.

Таким чином, у мезоліті Європи, на наш погляд, можуть бути окреслені більш-менш чітко три основні культурно-територіальні зони або технокультурні комплекси—азіло-тарденузький, свідеро-кундський і дювензее-маглемозький, кожен з яких включає ранньо- і пізньомезолітичні пам'ятки.

I. **Азіло-тарденузька** зона охоплює південь і південний захід Європи. Тут представлениі як ранні (Азіль, Романелло, Білолісся, Шан-Коба), так і пізні (Совтер, Тарденуз, Гребенюки, Мурзак-Коба та ін.) культури. Характерною ознакою їх є численні геометричні мікроліти (сегменти, трапеції, трикутники) при повній відсутності макролітичних знарядь. До цієї ж зони, очевидно, слід залучити і стоянки типу Федермессер, Сексард-Паланк, кревельську культуру, Журавку, Смолін та інші пам'ятки більш північних територій Європи, що склалися, безперечно, під значними впливами європейського присередземноморського Півдня і являють собою окрему підзону.

II. **Свідерсько-кундська** зона включає північ Центральної Європи («Низ європейського»), Прибалтику, Скандинавію і лісову смугу Східної Європи. До неї належать як ранні (Лінгбі, Аренгсбург, Свідер), так і пізні (Нобель, Куңда, Борки, Фосна, Комса, Суомусяярви та ін.) культури. Характерні ознаки: значне поширення вістер на пластинах свідерійного типу, використання макролітичних знарядь, скребків, переважно на пластинах, важлива роль різців тощо.

III. **Дювензее-маглемозька** зона охоплює північ Центральної Європи, Прибалтику, південь Скандинавії: культури ІІ належать до «середнього» і пізнього мезоліту (Стар Карр, Дювензее, Коморница, Маглемозе-Свердborg, Одесслое-Кобров-Гудено). До цієї зони, очевидно, слід заразовувати мікро-макролітичні пам'ятки Східної Прибалтики, Білорусії і України, (стоянки дніпро-прип'ятьської культури, Кудлайку, донецьку мезолітичну культуру тощо). Культури дювензее-маглемозької зони характеризуються паралельним поширенням як макролітичних, так і мікролітичних форм, у тому числі геометричних мікролітів. В техніці виготовлення крем'яних виробів домінує пластинчаста традиція.

В рамках кожної з окреслених зон, звичайно, можуть бути виділені окремі етно-культурні області, культурні спільноти тощо, однак це питання тут не розглядається.

Крім охарактеризованих культур, у мезоліті Європи уже відомо багато спільностей (Остромеж, Анетівка, Кукрек, Лепенський Вір), які важко включити до якоїсь з трьох культурно-територіальних зон. Імовірно, з часом в середніх широтах Центральної і Східної Європи можна буде виділити ще якісь спільноти культур, що характеризуватимуться відсутністю як макролітичних виробів, так і мікролітів геометричних форм.

Завершуючи короткий огляд проблеми культурно-територіального членування пам'яток Європи, відзначимо, що рецензована праця С. Козловського, незважаючи на деякі прогалини в охопленні матеріалів, має дуже важливе значення для розуміння етнокультурної карти Європи у IX—VI тисячоліттях до н. е.

Д. Я. ТЕЛЕГІН

ОХОРОНА АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК

К. І. КРАСИЛЬНИКОВ

Рятувальні розкопки кургану поблизу м. Кіровська

Археологічні роботи на Ворошиловградщині проводять останнім часом Северодонецька новобудовна експедиція Інституту археології АН УРСР та експедиція секції археології Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури.

Успіх рятувальних заходів забезпечується своєчасною інформацією районних та міських товариств охорони пам'ятників і всіх активістів краезнавців про загрозливі становище на археологічних об'єктах. Так, влітку 1974 р. Кіровська міська організація повідомила про часткове руйнування кургану поблизу м. Кіровська на шахті «Бежанівська». Загін обласної секції археології приступив до рятувальних робіт*.

Курган діаметром 40 м і висотою 4 м був частково зруйнований. Грунт забирали на засипку терикону під озеленення. В насипу, де відкрито десять поховань, простежувалась складна стратиграфія — п'ять самостійних горизонтів (рис. 1, В). Курган належить до енеолітичної епохи. В давнину над похованням № 1 зроблено насип висотою до 1,5 м. Поховальна яма заглибена у материк на 0,5 м**. Кістяк лежав скорочено на плетеній з рослин підстилці, зверху яма була накрита плитами пісковику. Інвентар відсутній.

У катакомбний час виник другий самостійний курган, під яким було поховання в катакомбі. В плані катакомба мала квадратну форму (розмірами 1,75×1,85 м) і була заглиблена на 1 м (поховання № 10, рис. 1, А). Склепіння камери обвалилося. Поруч з камерою, зі східного боку, була входна яма зі сходинкою. Вона розташована вище дна поховальної ями на 0,35 м. Кістяк покладено на правий бік, головою на південь. Біля нього стояли два горщики: один містив залишки рослинної їжі, другий виконував роль жаровні, бо мав сліди золи (рис. 2, 1, 2).

З десяти поховань, розкопаних у кургані, чотири, крім поховання № 10, були у

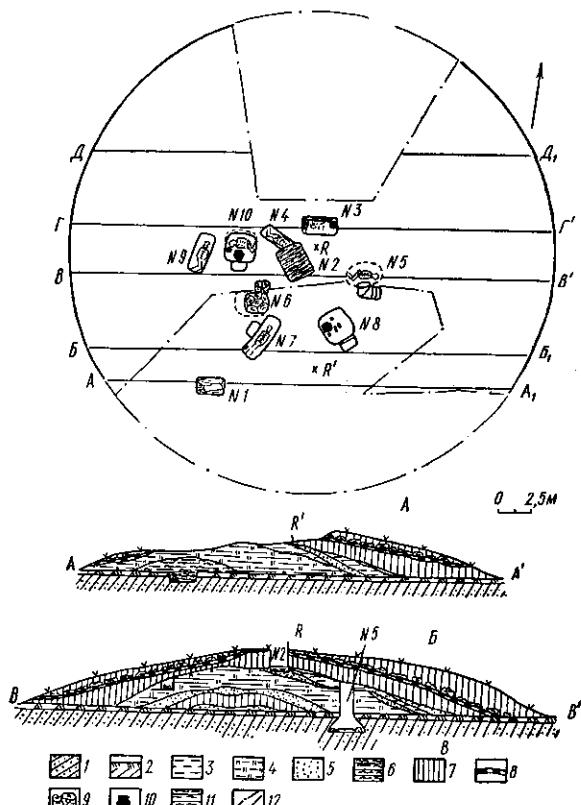

Рис. 1. План та розрізи кургану:

А — план кургану; Б — розріз по лінії АА'; В — розріз по лінії ВВ'.
Умовні позначення: 1 — материк, складений з крейди; 2 — похованій чорнозем; 3 — суглинок; 4 — гумусований суглинок; 5 — викид крейди; 6 — попелястий суглинок; 7 — чорнозем; 8 — пайвищний рівень насипу епохи бронзи; 9 — каміння; 10 — посуд та його місцезнаходження в поховальних камерах; 11 — дерево; 12 — контури зруйнованої частини курганного насипу.

* До складу загону входили студенти історичного факультету Ворошиловградського пединституту та члени секції археології.

** Материк складався з дуже пухкої, розсипчастої крейди.

катаомбах (№ 5, 6, 7, 8); серед них № 6, 8 — кенотафи. Поховання № 6 вирізнялося за своєю конструкцією. Так, вхідний майданчик і камера (рис. 1, А) були забутовані масивним камінням, а стіни на всій глибинні, тобто на 3,5 м нижче рівня похованого чорнозему, обкладені плитами. Майданчики камери і вхідної ями з'єднували три східці у вигляді виступів. Висота кожного з них понад метр. Похованого чи будь-яких ознак його перебування у камері не виявлено. Від спорудження камери залишився великий шар крейди, що повністю покрив насип поховань № 10 і частково № 1. Над кенотафом був насип з гумусованого суглинку заввишки 1,8 м. Саме він з'єднував два самостійних кургани.

Поховання № 8 (рис. 1, А) за часом дещо пізніше, ніж поховання № 6, бо його вхідна яма прорізала останній насип, а крейдяний викид залишився поза ним. За формою і конструкцією поховальна камера № 8 аналогічна похованню № 10. Розміри камери — 1,80 × 1,88 м, заглиблення в материк — понад 0,80 м. Це поховання — кенотаф, де цаянний інвентар: посудина (рис. 2, 3), про-свердлений молоток (рис. 2, 5), вирівнювач стріл (рис. 2, 6), куски вохри. Вхідна частина відділялась від поховальної закладом з пісковикових плит. Поховання № 8 мало невеликий насип, що складався з суглинку.

Поховання № 7 (рис. 1, А) з видовженою катаомбою розмірами 1 × 2,5 м, яка мала вхідний майданчик у південній частині, розташований вище підлоги ями на 0,40 м. Похований лежав на спині, головою на північ (північний схід). Біля ніг простягено пляму вохри.

Поховання № 5 також належить до катаомбного часу (рис. 1, А, В). Вхідна яма пройшла крізь насипи раніших поховань. Між майданчиком вхідної ями і поховальною камерою є чотири східці, що спускалися у материк на глибину 1,20 м. Його камера відрізнялась від інших катаомб. Вона найменша (1,20 × 0,70 м), овальної форми. Наявний тут скорочений кістяк був орієнтований головою на схід. Інвентар відсутній.

Таким чином, у кургані можна розрізнати три типи катаомб за конструктивними особливостями. Це, на наш погляд, зумовлене тим, що вони залишені, мабуть, різними племенами катаомбної культури в різний час.

Щодо решти поховань, то вони впускають в насип на 1—2 м. Ями прямокутні, розміри їх глибина різні. Кожне поховання містить кістяк з підгнутими ногами, інвентар, кістки свійських тварин. Одне поховання мало дерев'яну конструкцію. Всі поховання (№ 2, 4, 9) (рис. 1, А) належать до збройного часу, про що, зокрема, свідчить поховання № 4 у зрубі, перекритому дев'ятьма плахами.

Поховання збройного часу, на наш погляд, теж не можна вважати одночасними. Про це свідчить особливість конструкції ям (наприклад, поховання № 2, 4, 9).

Остання сторінка історії кургану пов'язана з похованням ранньозалізного часу (№ 3). Воно впускане, розташоване в центрі кургану. Яма (рис. 1, А) обкладена обробленими плитами, має вигляд кам'яного ящика. На жаль, поховання дуже зруйноване окопом. Кістяк, як можливо судити на основі його залишків, лежав з підгнутими погами, головою на схід (північний схід). Біля голови знайдено дуже фрагментований горщик. Вінця його широкі, стінки опуклі, мають сліди лощіння. Від краю вінця до стінки йшла петельчаста ручка (рис. 1, 4). Це поховання мало кам'яний панцир, що перекрив останній горизонт, залишений племенами епохи бронзи. Зверху панцира був насипаний останній насип з чорнозему.

Кількість розкопаних під час рятувальних робіт поховань не обмежувалась десяткою. Як показало обстеження відвалу, в ґрунті були кістки людей і тварин із зруйнованих поховань (очевидно, зрубних). Про три порушених поховання в насипу кургану повідомили робітники Кадіївського спецуправління по гасінню породних відвальні і терикоїв.

Крім того, проведені перші рятувальні розкопки на середньовічному поселенні і палеолітичні стоянці поблизу с. Рогалик на р. Євсуг. На поверхні переореного ґрунту зібрано понад 250 виробів з каменю, покритих патиною, саме тут були залишки і від печей для випалу кераміки, а також матеріали культурного шару селища салтівського часу. Це нові важливі джерела для вивчення епохи палеоліту та середньовіччя Донбасу. Тому Українське товариство охорони пам'ятників історії та культури запропонувало обласному та районному управлінням Лісного господарства та лісозаготівлі припинити будь-які господарські роботи на площі пам'ятки і передати територію, яка належить лісництву, на п'ять років у розпорядження Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури для повного дослідження археологічних пам'яток.

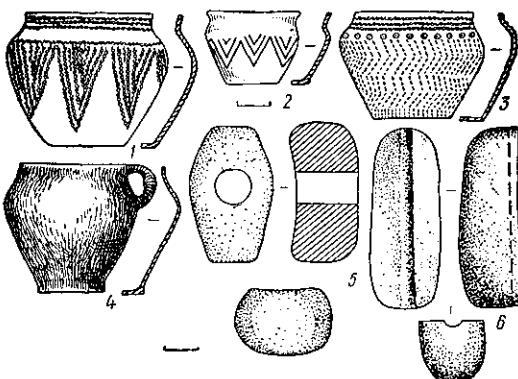

Рис. 2. Поховальний інвентар катаомб:

1, 2 — кераміка з поховання № 10; 3 — посудина з кенотафа (яма № 8); 4 — посудина з поховання № 3; 5 — молоток з ями № 8; 6 — абразив з ями № 8.

Рятувальні розкопки поблизу Млинова на Волині

Протягом 1974—1976 рр. в басейні нижньої течії р. Ікви виявлено 48 різочасних пам'яток. До числа тих, де проводяться охоронні розкопки, належить крем'яна майстерня Млинів III*. Невідкладність цих робіт викликана тим, що пам'ятка руйнується оранкою.

Майстерня зафіксована за 0,5 км на північний схід від смт Млинів Ровенської області на лівому березі р. Мантинки, притоки р. Ікви. Ця пам'ятка, відкрита на схід від імовірно пов'язаного з нею поселення стижковської культури, була розташована на плато першої надзаплавної тераси, висота якої 8—10 м від рівня заплави. Розкоп площею 30 м² закладено на місці максимального скучення знахідок. Тут зафіксовано таке чергування шарів: чорнозем з включенням перевідкладених крем'яних матеріалів (0—10 см); гумусований суглинок із суцільним заляганням розщепленого кременю (10—30 см, місцями до 45—50 см); суглинок без культурних знахідок. Залишки майстерні мали вигляд еліпсоподібного в плані ($1,47 \times 3,62$ м) і лінзоподібного в перерізі (0,4 м) скучення цілих і фрагментованих заготовок, сколів, уламків кременю. Характер залягання матеріалу в другому шарі дає підставу припустити, що досліджувана пам'ятка не була повністю порушена оранкою і в основному збереглась в первинному стані¹.

На місці обробки кременю зібрано всі залишки кількістю близько сотні тисяч артефактів і загальною вагою 300 кг. Внаслідок високої концентрації у ґрунті відходів виробництва площу майстерні довелося розбирати пожами. Знятий чорнозем з крем'яними матеріалами промивався через металеве сито діаметром отворів 3 мм. Застосований спосіб дослідження майстерні дав можливість зібрати всі мікровідщепи, що становили третину загальної ваги знахідок.

Здобутий матеріал можна розподілити на дві категорії: а) заготовки знарядь і б) їх фрагменти та відходи виробництва (уламки, осколки, відщепи), отримані на різних стадіях обробки кременю. Це допомагає з'ясувати питання про технологію кам'яного виробництва доби ранньої бронзи. Наявність серед знахідок первинних сколів із жовновою кіркою свідчить про те, що первинна обробка сировини проходила на території майстерні. Це був перший етап процесу виробництва. Другий етап складався з двох взаємозв'язаних фаз. На першій з них здійснювалось розчленування конструкції на сколи — протозаготовки, а на другій (після їх отримання) починалася обробка технікою оббивки. В результаті заготовка майбутнього знаряддя набувала відповідної форми. Про третій етап виробництва свідчать фрагменти невикінчених виробів з відтискою ретушію, яка на цій стадії змінювала техніку оббивки.

Відсутність на території майстерні знарядь вказує на те, що вони після виготовлення надходили в розпорядження споживачів. Подібне відтворення процесу кам'яного виробництва підтверджує думку ряду фахівців про зникнення на початку бронзової доби пластинчастої індустрії². Виявлені серед матеріалів майстерні уламки кераміки стижковської культури свідчать про належність дослідженої пам'ятки до цієї культури.

Наслідки розкопок майстерні Млинів III дали підстави для висновку, що в ній виготовлялись напівсегментоподібні серпи та підтрикутні наконечники списів з чеширським. Численні аналогії виробам цього типу відомі на багатьох пам'ятках стижковської культури, зокрема вони походять з Каравич, Зозова, Озліїва, Торчиня та ін.³ Напрямок продукції майстерні визначався господарським попитом населення. Виготовлення серпів, технологічні показники яких не набагато поступались металевим⁴, є свідченням розвинутого землеробства, що проводилось на великих площах і давало можливість також утримувати худобу взимку. Наконечники вістер списів, що виготовлялися в майстерні, мали тонке перо (0,7—0,9 см) і тому, очевидно, були непрактичні на полюванні. Їх слід розглядати як парадну зброю родоплемінної верхівки, використовувану і під час міжплемінних сутичок. Той факт, що їх виготовляли на території майстерні у великій кількості, вказує на посилення цих сутичок.

¹ Розкопки проводились Ровенською археологічною експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР (керівник І. К. Свешніков). Автор висловлює подяку І. К. Свешнікову за надану можливість опублікувати здобутий матеріал.

² Свешніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III—на початку II тисячоліття до нашої ери. К., 1974, с. 122—123.

³ Бабиков С. Н. Из истории каменных серпов на юго-востоке Европы.—СА, 1962, № 3, с. 13; Balcer V. O stanie i potrzbach w zakresie badań krzemieniarstwa neolitu i wczesnej ery brązu.—WA, 1971, t. 36, s. 51—70.

⁴ Свешніков І. К.: Пам'ятки культур шнурової кераміки в басейні р. Устя.—МДАПВ. К., 1962, вип. 4, табл. II, 14, 16; Свешніков І. К. Історія населення..., рис. 46, I; 48, 11.

⁴ Краснов Ю. А. Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы. М., 1971, с. 69.

Пам'ятка Млинів III є доказом існування у племен стижковської культури вузької спеціалізації кам'яного виробництва. Місцеві майстри-умільці, мабуть, займали в родовій общині особливе положення і працювали «...за рахунок і на користь усьому колективу»⁵. Населення південних районів Волині початку бронзової доби, маючи на своїй території багаті родовища високоякісного кременю, одного з найкращих в Європі⁶, розвинуло кам'яне виробництво в окрему галузь господарства. Розвиток кам'яного виробництва приводив до зростання регулярного додаткового продукту, що призводило до розширення міжплемінного обміну. Про це свідчить розповсюдження крем'яних виробів з волинського кременю на широкій території, включаючи басейн Вісли і правобережжя середнього Дніпра⁷. Таким чином, аналіз матеріалу майстерні характеризує окрім явища, властиві для розвинутого первіснообщинного ладу, в якому з'являються елементи його розкладу.

⁵ K. Marx i F. Engels. Твори, т. 21, с. 155.

⁶ Sulimirski T. Remarks Concerning the Distribution of some Varieties of Flint in Poland.— Światowit, 1960, t. 23, s. 299; Balcer B. Krzemień świeciechowski w kulturze pucharów lejkowatych. Wrocław etc., 1975, s. 55.

⁷ Kostrzewski J. Rola Wisły w czasach przedhistorycznych Polski.— RA, 1936, t. 5, s. 64; Sulimirski T. Op. cit., S. 303.

До 70-річчя Сергія Миколайовича Бібікова

Сергію Миколайовичу Бібікову, відомому радянському археологу, члену-кореспонденту АН УРСР, заслуженому діячу науки Української РСР, лауреату Державної премії Української РСР у вересні 1978 р. виповнюється 70 років. Ювіляр належить до когорти вчених, з іменами яких пов'язане створення підвалин радянської науки, розвиток і усіх сучасної археології.

С. М. Бібіков почав займатися археологією ще в юнацькі роки, коли під керівництвом Л. М. Ернста і Г. А. Бонч-Осмоловського брав участь у археологічних експедиціях. Після закінчення в 1931 р. етнографічного відділення географічного факультету Ленінградського державного університету С. М. Бібіков почав працювати у Державній Академії історії матеріальної культури (згодом Інститут історії матеріальної культури) на посаді вченого секретаря, а пізніше — заступника директора Інституту. В 1941 р. він захистив кандидатську, а в 1953 р. — докторську дисертації. У 1955—1968 рр. С. М. Бібіков очолював Інститут археології АН УРСР; у 1958 р. його було обрано членом-кореспондентом АН УРСР. Нині він керує сектором скіфо-античної археології ІА АН УРСР.

У широкому колі наукових інтересів ювіляра чільне місце посідають узагальнюючі розробки методологічного характеру, в яких він оцінює сучасний стан археологічної науки, накреслює шляхи її подальшого розвитку, розробляє нові проблеми й напрямки. Знаним є внесок С. М. Бібікова у дослідження пам'яток кам'яного віку. В серії праць, присвячених проблемі первісного заселення Східної Європи, він висунув гіпотезу про просування людських колективів на схід з Кавказу, не виключаючи при цьому західних інфільтрацій.

Нещодавно С. М. Бібіков висунув і обґрутував дуже цікаву і оригінальну гіпотезу про використання деяких кісток мамонта Мізинської стоянки як музичних інструментів. Це дає можливість підтвердити теоретичне припущення і логічні побудови про колективну сутність родових структур палеолітичної людини.

До цієї проблематики примикають роботи по вивченню, періодизації і публікації палеолітичних пам'яток Дністровської культурно-історичної області, печерних становищ Південного Уралу (останні були вперше дослідженні С. М. Бібіковим), а також розробки щодо геології четвертинного періоду і умов життя й діяльності людини в плейстоценовий час.

С. М. Бібіковим розглянуті питання культурно-історичного розвитку і своєрідності мезолітичного населення південної прильдовикової зони, насамперед Криму, подано конкретні відомості про пам'ятки й обґрутовано їх датування. Запропоновані С. М. Бібіковим принципи хронологічного розчленування мезолітичних пам'яток отримали загальне визнання спеціалістів.

Вчений займається також вивченням історії ранніх землеробсько-скотарських племен Південно-Східної Європи. У ряді праць він досліджує конкретну історію племен епохи раннього металу, розкриває їх зв'язки з центрами стародавніх цивілізацій Середземномор'я і Сходу, висвітлює господарство, побут та ідеологічні уявлення. Цим проблемам присвячена велика праця С. М. Бібікова «Раннєтрипольське поселення Лука-Врублевецька на Дністрі (з історії ранніх землеробсько-скотарських племен на Юго-Востоке Європи)», яка відзначена премією Президії АН СРСР. В ній автор висловлює думку про патріархальні відносини у трипільському суспільстві, глибоко аналізує його ідеологічні уявлення. Окремі розділи цієї книги і на сьогодні залишаються неперевершеними зразками глибокого наукового дослідження.

Значний внесок зроблено С. М. Бібіковим у розробку проблем палеоекономіки первісного суспільства. Автор застосовує нову методику аналізу археологічного матеріалу, яка поєднує принципи археологічного і економічного дослідження. В основу цих робіт С. М. Бібіков поклав комплексний метод: встановлення господарчих зasad дослідженого суспільства, реконструкцію розмірів поселень, жител і господарчих споруд, розробку демографічних даних, визначення обсягу необхідного продукту і інші елементи,

що сприяють розкритю палеоекономіки. Результатом цих робіт С. М. Бібікова було виділення етапів розвитку первісного ремесла і розкриття змісту общинного ремесла на матеріалах трипільської культури.

Підсумком досягнень археологічної науки на Україні було видання тритомника «Археологія Української РСР», головним редактором і одним з авторів якого є С. М. Бібіков. В цій праці, що є логічним розвитком «Нарисів стародавньої історії УРСР», вперше зібрано і узагальнено величезний матеріал, здобутий українськими радянськими археологами. За цю працю С. М. Бібікову і керованому ним колективу авторів було присуджено в 1977 р. Державну премію Української РСР.

С. М. Бібіков проводить велику роботу по підготовці наукових кадрів. Його учні, серед яких є доктори і кандидати наук, ведуть самостійну роботу, вони вдачні йому за повсякчасну готовність поділитися досвідом і знаннями.

С. М. Бібіков був членом редколегії різних наукових видань, у тому числі журналу «Советская археология». Зараз він є членом редколегії збірника «Археология». Значну увагу приділяє вчений також популяризації досягнень археологічної науки. Цій темі він присвятив десятки науково-популярних статей. Він здійснює також загальне редактування науково-популярної серії «Археологические памятники Крыма».

За вклад у розвиток радянської археологічної науки С. М. Бібікова нагороджено орденом «Знак Пошани».

Своє сімдесятіліття Сергій Миколайович Бібіков зустрічає у розквіті творчих сил, повний нових планів. Побажаємо йому доброго здоров'я і дальших творчих успіхів.

*С. Д. Крижицький,
О. І. Тереножкін*

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АО — Археологические открытия
АП — Археологічні пам'ятки УРСР
АЭС — Археолого-этнографический сборник
БКЧПЕ — Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода
ВДИ — Вестник древней истории
ВССА — Вопросы скифо-сарматской археологии
ГИМ — Государственный Исторический музей
ДП — Б. Н. Ханенко и В. И. Ханенко. Древности Приднепровья
ДХМ — Державний Херсонеський музей
ДЧИ — Древности Чечено-Ингушетии
ЗООИД — Записки Одесского общества истории и древностей
ИАДК — История и археология древнего Крыма
ИАК — Известия Археологической комиссии
ИБАИ — Известия на Българския археологически Институт
ИГАИМК — Известия Государственной академии истории материальной культуры
ИНКВА — Международная ассоциация по изучению четвертичного периода
ИРАИМК — Известия Российской Академии истории материальной культуры
ІА АН УРСР — Інститут археології АН УРСР
КДУ — Київський державний університет
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАК — Материалы по археологии Кавказа
МДАПВ — Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
МИСК — Материалы по истории Ставропольского края
МКА — Материальная культура Азербайджана
НА ИА АН УССР — Научный архив Института археологии АН УССР
НЭ — Нумизматика и эпиграфика
ОАК — Отчеты Археологической комиссии
ПСА — Проблемы скифской археологии
РАЖ — Российский антропологический журнал
СА — Советская археология
САИ — Археология СССР. Свод археологических источников
ТГЭ — Труды Государственного Эрмитажа
УІЖ — Український історичний журнал
Хсб — Херсонесский сборник
AR — Archeologické rozhledy
CIL — Corpus Inscriptionum Latinarum
JPE — Inscriptiones orae Antiquae septentrionalis Ponti Euxini.
MPKOAW — Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften

ЗМІСТ

Статті

Черниш О. П. (Львів). Наслідки стратиграфічного вивчення палеолітичних пам'яток Прикарпаття	3
Тереножкін О. І. Кіммерійські стели	12
Мурзін В. Ю. Скіфи на Північному Кавказі	22
Яковенко Е. В. (Чернігів). Ліпна кераміка VI—V ст. до н. е. з Німфея	36
Приходнюк О. М., Казанський М. М. (Ленінград). Керамічні комплекси поселення Луг I на Тисмині	43

Публікації та повідомлення

Березанська С. С., Пясецький В. К. (ст. Турчинка, Житомирської обл.). Зольники білогрудівського типу на р. Горині під Славутою	48
Горішний П. А. Бронзові вудила з с. Теремці	55
Зубар В. М., Костромічова Т. І. (Севастополь). Склеп № 20 з некрополя Херсонеса	58
Русєва А. С., Мазараті С. М. Ольвійська теракота Кори-Персифони	61
Соломонік Е. І. (Сімферополь). Латинські написи з Ялтинського музею	69
Орлов Р. С., Клюшинцев В. М. Нова пам'ятка середньовічного художнього ремесла кочівників	75
Свешніков І. К., Петегірич В. М. (Львів). Археологічні дослідження в с. Муравиця	79
Терський Шелом'янцев В. С. (Львів). Дослідження посаду літописного Звенигорода	86

Критика та бібліографія

Мезенцева Г. Г. Б. Достал. Бржецлав-Погансько IV. Садиба великоморавського вельможі	94
Телегін Д. Я. С. К. Козловський. Культурне членування Європи в X—V тисячоліттях до н. е.	95

Охорона археологічних пам'яток

Красильников К. І. (Ворошиловград). Рятувальні розкопки кургану поблизу м. Кировська	100
Конопля В. М. Рятувальні розкопки поблизу Млинова на Волині	102
Крижницький С. Д., Тереножкін О. І. До 70-річчя Сергія Миколайовича Бібікова	104
Список скорочень	106

С О Д Е Р Ж А Н И Е

Статьи

Черныш А. П. (Львов). Результаты стратиграфического изучения палеолитических памятников Прикарпатья	12
Тереножкин А. И. Киммерийские стелы	21
Мурзин В. Ю. Скифы на Северном Кавказе	35
Яковенко Э. В. (Чернигов). Лепная керамика VI—V вв. до н. е. из Нимфея	42
Приходнюк О. М., Казанский М. М. (Ленинград) Керамические комплексы поселения Луг I на Тясмине	47

Публикации и сообщения

Березанская С. С., Пясецкий В. К. (ст. Турчинка, Житомирской обл.). Зольники белогрудовского типа на р. Горыни под Славутой	55
Горишний П. А. Бронзовые удила из с. Теремцы	57
Зубарь В. М., Костромичева Т. И. (Севастополь). Склеп № 20 из некрополя Херсонеса	61
Русляева А. С., Мазарати С. Н. Ольвийская терракота Коры-Персефоны	68
Соломоник Э. И. (Симферополь). Латинские надписи из Ялтинского музея	74
Орлов Р. С., Клюшинцев В. Н. Новый памятник средневекового художественного ремесла кочевников	79
Свешников И. К., Петегирич В. М. (Львов). Археологические исследования в с. Муравица	86
Терский-Шеломянцев В. С. (Львов). Исследования посада летописного Звенигорода	93

Критика и библиография

Мезенцева Г. Г. Б. Достал. Бржецлав-Поганско IV. Усадьба великомуровского вельможи	94
Телегин Д. Я. С. К. Козловский. Культурное членение Европы в X—V тысячелетиях до н. э.	95

Охрана археологических памятников

Красильников К. И. (Ворошиловград). Спасательные раскопки кургана близ г. Кировска	100
Конопля В. Н. Спасательные раскопки вблизи Млинова на Волыни	102
Крыжицкий С. Д., Тереножкин А. И. К 70-летию Сергея Николаевича Бибкова	104
Список сокращений	106

«НАУКОВА ДУМКА»